

Небојша Кузмановић
НАЂМЕЂЕРСКА ДОЛИНА СМРТИ
РИСТА КОВИЈАНИЋА

Nebojša Kuzmanović
VELKOMEDERSKÉ ÚDOLIE SMRTI
RISTA KOVIJANIĆA

Небојша Кузмановић
Нађмеђерска долина смрти
Риста Ковијанића

Nebojša Kuzmanović
Velkomederské údolie smrti
Rista Kovijanića

Издавачи:
АРХИВ ВОЈВОДИНЕ, Нови Сад
ПРОМЕТЕЈ, Нови Сад
УДРУЖЕЊЕ СРБА У СЛОВАЧКОЈ

Vydavatelja:
ARHIV VOJVODINE, Nový Sad
PROMETEJ, Nový Sad
SPOLOK SRBOV NA SLOVENSKU

За издаваче:
Др Небојша Кузмановић
Зоран Колунџија
Стане Рибич

Za vydavateľov:
Dr Nebojša Kuzmanović
Zoran Kolundžija
Stane Ribič

Уредник:
Зоран Колунџија

Redaktor:
Zoran Kolundžija

Превод и коректура словачког текста:
Павел Матух

Preklad a korektúra slovenského textu:
Pavel Matúch

Коректура српског текста:
Небојша Кузмановић

Korektúra srbského textu:
Nebojša Kuzmanović

Цртежи:
Иван Лучев, академски сликар, Београд

Výkresy:
Ivan Lučev, akademický maliar, Belehrad

Скица „Црнога”:
Мића Обреновић, фотограф из
Колашина, нађмеђерски логораш

Skica „Čierneho”:
Mića Obrenović, fotograf z Kolašina,
nagymederský väzeň

Авионски снимци:
М. Р. Штефаник, генерал авијације

Letecké snímky:
M.R. Štefanik, letECKý generál

Графичка припрема:
ПРОМЕТЕЈ, Нови Сад

Grafická úprava:
PROMETEJ, Nový Sad

Штампа:
САЈНОС, Нови Сад

Tlač:
SAJNOS, Nový Sad

ISBN 978-86-6178-170-4 (Архив Војвод.)
ISBN 978-80-9722279-1-3 (Удр. Срба у Сл.)
ISBN 978-86-515-1115-1 (Прометеј)

ISBN 978-86-6178-170-4 (Archív Vojvodiny)
ISBN 978-80-9722279-1-3 (Sp. Srb. na Slov.)
ISBN 978-86-515-1115-1 (Prometej)

Тираж:
400 примерака

Náklad:
400 výtlačkov

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky –
program Kultúra národnostných menšín 2016

Небојша Кузмановић

Нађмеђерска
ДОЛИНА СМРТИ
Риста Ковијанића

Nebojša Kuzmanović

Veľkomederské
ÚDOLIE SMRTI
Rista Kovijanića

Нови Сад / Братислава
2024.

R I S T O K O V I J A N I Ć :

N A D J M E D J E R S K A

**DOLINA
SMRTI**

PREDGOVOR VOJVODE BOJOVIĆA

САДРЖАЈ / OBSAH

Небојша Кузмановић
СЛОВАЧКИ ЗАНОСИ РИСТА КОВИЈАНИЋА.....7–43

Ристо Ковијанић
НАЂМЕЂЕРСКА ДОЛИНА СМРТИ
На гробовима 6.000 српских мученика 45–91
 Војвода Петар Бојовић: ПРЕДГОВОР47

Небојша Кузмановић
ПОГОВОР..... 93–96

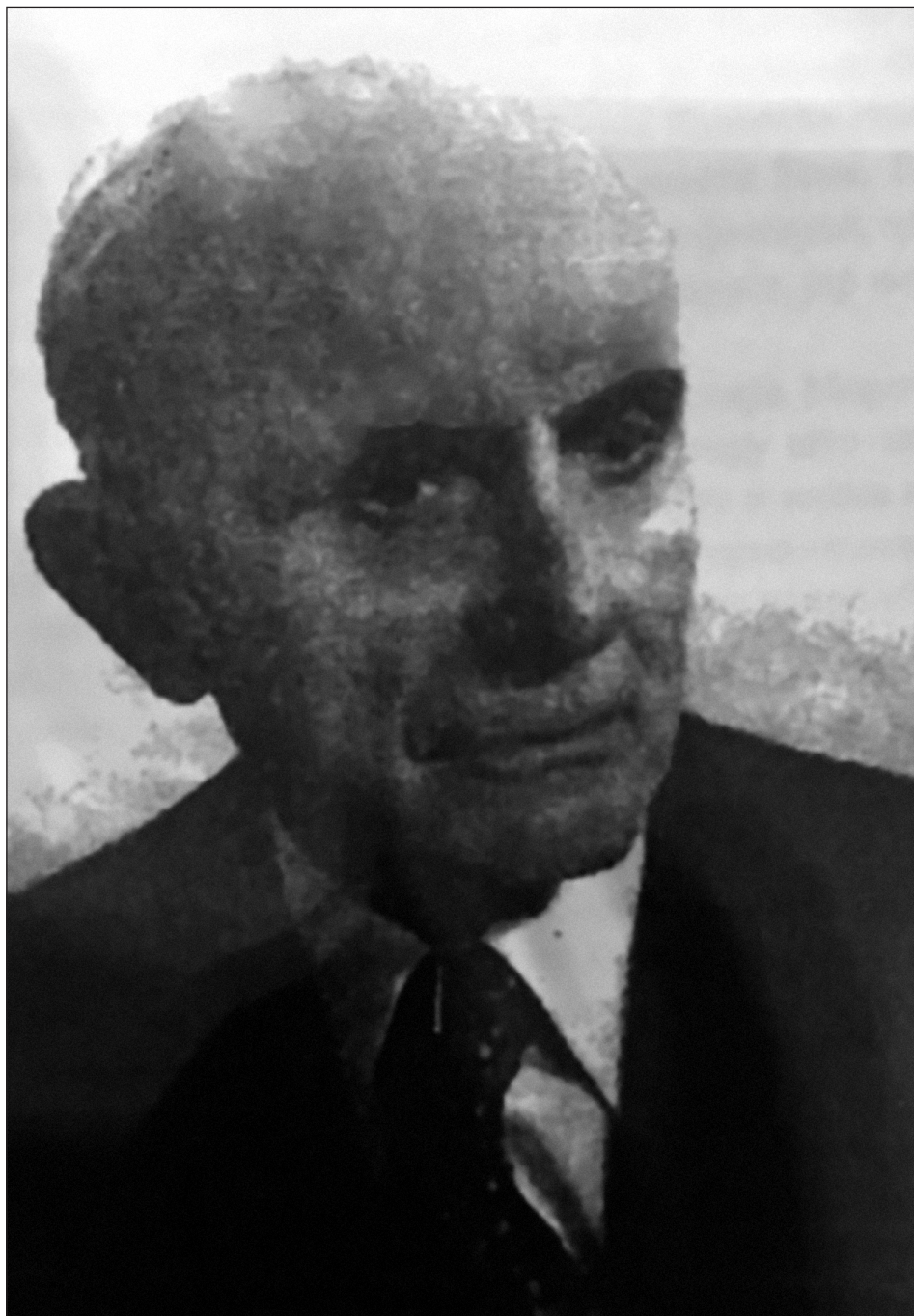

PhDr. Nebojša Kuzmanović DrSc.
SLOVENSKÉ NADŠENIA RISTA KOVIJANIĆA..... 103–135

Risto Kovijanić
VEĽKOMEDERSKÉ ÚDOLIE SMRTI
Na hrobach 6 000 srbských mučeníkov 137–179
 Vojvoda Petar Bojović: PREDŠLOV.....139

Nebojša Kuzmanović
DOSLOV 181–183

Прилози / Prílohy 184–199

Ристо Ковијанић

СЛОВАЧКИ ЗАНОСИ РИСТА КОВИЈАНИЋА

ПОРЕКЛО

Велики српски слависта Ристо Ковијанић рођен је 31. децембра 1895. године у Ђурђевини, селу у близини манастира Мораче. Ковијанићеви преци су се доселили са Попова поља у Морачу средином XVI века. Овај манастир памтимо као задужбину Немањића из 1252. године. Знано нам је да су српски манастири веома много утицали на своју околину, па тако и Ковијанић тврди како је манастир Морача „оплемењивао сирове нарави горштака”. Манастири су чували и неговали народну традицију и хришћанску културу чији су сведоци морачке фреске и иконе, морачка крмчија из XIII века, Октоих ободско-цетињске штампарије (из 1493), манастирска школа, а поред тога су разбуктавали ослободилачки дух народа против турске окупације. „У тој патријархалној средини живели су моји родитељи, задојени народном поезијом и традицијом, горућом идејом за ослобођење и уједињење свих наших земаља”, каже Ковијанић.

Ковијанићева мајка Госпава, рођена Рецић (упокојена 1936) била је патријархална црногорска сељанка, неписмена домаћица, али строга, радна и отмена, управо онакав тип наше динарске жене који описује Јован Цвијић.

Ковијанићев отац Јаков (упокојен 1937) био је познат као ратник и присталица свесрпског уједињења, писмен, са изграђеном тзв.

животном филозофијом, није пуно читао, али је био пун мудрих изрека и скованих анегдота. У селу и племену је био поштован као вредан ратар, разборит човек и храбар ратник, за шта је добио и највеће црногорско одликовање за јунаштво – Златну медаљу Обилића. На великом црногорском збору 1907. године у Никшићу имао је прилику да се сретне и са кнезом Николом и да му „истину скреше у очи”. Дружио се са сеоским учитељем и често разговарао са архимандритом. Високо је ценио учене људе и волео образовану и школовану омладину, па је у том правцу усмеравао и свог сина Риста, који тврди да је отац на њега знатно утицао. Ристо Ковијанић је имао четири сестре и старијег брата Крста.

Детињство и рану младост Ковијанић је дуже проводио у селу Липову код Колашина, испод врхова планине Сињевине, него у Ђурђевини, јер су ту његови родитељи купили земљу и саградили кућу. „Као морачке легенде о Светигори и зидању манастира, тако и сињавинске легенде Савине воде, вилина кола и Лучке горе будиле су ми машту, усхићивале ме вилама, Милошем и Марком, Савом Немањићем, просветитељем, а не светитељем и његовим ученицима.” – сведочи Ковијанић. Народне приче и легенде су на њега оставиле трага тако да је Ковијанић писао о просветитељству Светог Саве, о Краљевићу Марку, о Милошу Обилићу, надањивао се сердаром Јанком, „у чијем сам одреду био војник у два рата”.

О значају народне традиције и њеном утицају на Ковијанићеве научне и животне погледе др Нико С. Мартиновић каже: „Од ране младости професор Ковијанић ступа у живот трновитом стазом. Преживео је тешка понижења, глад и хладноће ’нађемерске долине смрти’ у Првом свјетском рату, али вјера у побједу праведне словенске ствари давала му је снаге да издржи. Васпитан у врлетној Морачи на народној пјесми, Његошу и Вуку, формирао је, још као младић, свој поглед на свијет. У свим тешким ситуацијама тражио је одговор у ове три југословенске вриједности. Ове три југословенске вриједности (народна поезија, Његош и Вук, прим Н.К.) су подлога за животни задатак његовог каснијег развијеног научног рада.”

На темељу реченог закључујемо да је црногорска, патријархално-горштакка средина својом природношћу, једноставношћу, али и

манастирском културом у великој мери утицала на Ковијанићев карактер, вредноћу и истрајност у послу, које је до краја свог дугог живота показивао.

ШКОЛОВАЊЕ

Основну школу Ковијанић је похађао од 1903. до 1908. године, лети у Липову, а зими у Морачи. Од учитеља, Ковијанић посебно спомиње и истиче Јанка Тошковића „даровитог говорника, борца за парламентаризам и уједињење са Србијом”.

Четири разреда гимназије завршио је у Цетињу, од 1908. до 1912. године. Школовање је прекинуо због Балканских ратова, у којима је учествовао као ђак-добровољац, да би пети и шести разред Цетињске гимназије завршио 1913–1914. године. Директори гимназије Мирко Мијушковић и Шпиро Томовић су га много подстицали на учење, а нарочити утицај на њега су имала три професора. Историчар др Никола Шкеровић; школован у Русији и Прагу, уредник часописа *Дан*; Ковијанића је заинтересовао за народну прошлост, за словенске идеје и словенство. Архивиста Душан Вуксан (пореклом Личанин) за читање је Ковијанићу препоручивао старе и дубровачке писце, а посебно Ивана Гундулића. Душан Ђукић, песник и виолиниста, пореклом из Славоније, цетињским гимназијалцима је много говорио о Богдану и Павлу Поповићу, а нарочито о Скерлићу „чију смо смрт на часу оплакивали” – каже Ковијанић. Млади Ковијанић је тада читао *Српски књижевни гласник*, *Дан* и омладински лист *Венац*. Тако је Ђукић, од свих професора, код Ковијанића побудио највише интересовања за књижевност.

Како због Балканских, тако и због Првог светског рата, Ковијанић је школовање наставио у Београду 1919. године, где је у Другој београдској гимназији, после тромесечног курса, матурирао, „код чувеног директора Симића, несвестан да је тај ’успех’ био велики губитак” – каже Ковијанић. Књижевност на курсу му је предавао Јаша Продановић, који је на њега утицао и у књижевном и у политичком погледу. Његово матурско питање се односило на *Горски вијенац*, а Ковијанић је написао рад под називом *Нити је све старо*

рђаво, нијш је све ново добро. Похвале које је добио за тај рад су га определиле да настави да студира књижевност.

Након матуре је, на Филозофском факултету у Београду, уписао југословенску књижевност, српскохрватски језик, историју и немачки језик, које је студирао од 1919. до 1923. године.

Јаша Продановић је извршио политички утицај на Ковијанића, тако да је он постао члан Клуба републиканаца, а два пута, двадесетих година, био је носилац републиканске листе на Универзитету. Као члан студентског Републиканског клуба одређено време је био и секретар „Побратимства”. Због свог републиканског опредељења два пута је хапшен у Колашину, а тим поводом је „Јаша крупним словима протествовао на првој страни своје *Рејублике*” – каже Ковијанић. Али Ковијанић није био склон професионалном политичком раду, већ га је пре свега занимала књижевност.

На факултету је слушао предавања браће Поповић: Богдана и Павла, (југословенска и упоредна књижевност) потом Александра Белића (српскохрватски језик) и Владимира Ђоровића (историја). О професорским утицајима и њиховом угледу међу студентима Ковијанић, у својим скицама за аутобиографију, каже: „На мене је највише утицао Павле Поповић. Брзо ме запазио и привукао к себи. Широког књижевног образовања, уживао је глас најбољег познаваоца југословенских књижевности и доброг познаваоца књижевности европских народа. Знао је грчки и латински; говорио све велике европске језике. Необично начитан. Радио је у архивима великих европских центара. Као Цвијић и Скерлић, стварао је своју школу. Његова предавања била су врло привлачна; излагања једноставна, жива, јасна, језгровито чињеничка; његови семинари радосни доживљаји. Око њега смо се окупљали Десанка Максимовић, Божа Кнежевић, Жика Милићевић, Раша Плаовић, Милош Савковић, Момир Вељковић, Анте Цетинео, Миливоје Кнежевић, Мираш Кићовић, Видо Латковић, Милан Вукићевић, Катарина Богдановић, Паулина Леблова, Теодора Петровић итд. Допао му се мој први семинарски рад о Фрушићу, пријатељу Вука и Његоша. Увео ме у сараднике првог броја својих *Прилоја за књижевност*. Тиме је на мене скренуо пажњу осталих професора.” И даље додаје: „Више сам пута

у разговору пратио Павла до његовог стана. Имао је велику библиотеку, скроман намештај и једноставан начин живота. Исто сам видео код Ј. Продановића, бившег министра просвете, Љ. Стојановића, академика и бившег председника владе. Те три велике култивисане скромности утицале су на мене.”

Упоредну светску књижевност му је предавао Богдан Поповић „недостижан у начитаности и познавању књижевног развоја кроз векове. Свестрани зналац историје уметности, суверени естетa префињеног укуса и стила, лепше је причао него писао. Аристократа духом, једноставан у опхођењу. Његова изузетна супериорност плашила је студенте да му се приближавају” – сведочи Ковијанић.

Од наших писаца Ковијанић је највише читао Његоша и Мажуранића, о којима је писао и своје прве радове, али је први научни рад објавио 1921. године, под псеудонимом М. Савић, *Путовање Бојобоја Ајанацковића, у Прилозима за књижевности, језик, историју и фолклор*. Од светских писаца пре свих је читао Толстоја и Достојевског, а потом Хомера, Дантеа, Шекспира, Гетеа и Маркса, посебно његов *Капитал*.

Године 1922. се оженио студенткињом права Даницом Јечменић из Београда, са којом има ћерку јединицу Братиславу, удату Стипанић. Ковијанић је од 1922. до 1924. године био постављен за наставника гимназије у Сомбору, а тај посао је обављао и у Новом Врбасу, као суплент (приправник) и професор гимназије, од 1924. до 1927. године. Као први стручни наставник југословенских књижевности у тим градовима свакако је морао оставити утисак на своје ученике, од којих су најпознатији Младен Лесковац, Стјепан Хан и Бранислав Ђурђев. Занимљиво је да је Младен Лесковац, као син апотекара, имао намеру да студира фармацију, али се, према сведочењу Братиславе Стипанић, под Ковијанићевим утицајем окренуо студијама књижевности.

У Ковијанићевој заоставштини пронашли смо и необјављени говор, који је одржао у Матици српској 1986. године, на прослави 160 година од оснивања Матице, у којем се сећа својих сомборских дана: „Тражио сам Сомбор, и добио га (1922). Дочекан сам као пожељан, јер сам у тој школи био први стручни наставник за нашу

књижевност и језик. Није било времена за неко писање – посветио сам се школи, ђацима, ђачкој дружини, библиотеци, читању наших писаца, ширењу писмености међу омладином, указивању лепоте и милозвучности нашег језика и вредности наше књижевности. Била је жива потреба омити свој језик и писце. У томе сам ишао чак дотле, до законског прекршаја, да молитву пре и после наставе заменим читањем једне лепе песме.”

Ковијанић се присећа и својих најбољих ученика: „У гимназији сам затекао седмошколца Младена Лесковца. Својом интелигенцијом, начитаношћу и писменошћу одскакао је врхунски. Знао је немачки и мађарски, преводио Адија. Био је председник ђачке дружине „Скерлић”. Са њиме је била милина сарађивати. Још тада сам у њему видео будућег уредника *Лейбойиса* и председника Матице. Истицао се и Стјепан Хан. У Новом Врбасу затекао сам седмошколца Бранислава Ђурђева, загрејаног за предмет историје. Предвиђали смо му успешну каријеру историчара, настојали да се определи за учење турског језика и коришћење турских извора. Тако и би.”

Професорски испит Ковијанић је положио 1927. године, радом о Кости Руварцу, за који је прикупљао архивску грађу у Матици, у Сремским Карловцима и у Текелијануму у Пешти 1925. године. При скупљању грађе наишао је на предусретљивост Радивоја Врховца, председника Матице српске и директора Карловачке гимназије. Од Димитрија Руварца, руководиоца Иларионове библиотеке у Библиотеци Патријаршије, добио је драгоцене податке о пореклу и породици браће Руварац. Тих година Ковијанић се спријатељио са Васом Стајићем, који „ме је позивао у свој стан, задржавао на ручку; долазио к мени, и понекад ноћивао код мене” – каже Ковијанић у овом необјављеном говору.

Ковијанић је међу првима постао члан *Историјској друштва* у Новом Саду, 1927. године. Тада су га подржавали и препоручивали Душан Поповић, Станоје Станојевић, Димитрије Кириловић. „Тако је Милан Кашанин рано сазнао за мене; доцније и Вељко Петровић.”

Ковијанић је један од ретких наших научника који је присуствовао прослави 160. годишњице Матице, а који је био учесник и њене 100. годишњице 1926. године, када је свечано откривен Мештровићев

споменик Милетићу. „На пријему у Матици упознао сам Мештровића. Његови погледи дубоко мисаоних очију одавали су генија” – каже Ковијанић.

Ово су били почеци његовог архивског рада, којим се после непрестано бавио, како у Словачкој, тако и у Београду, а посебно у Котору, где се архивом и професионално бавио, од 1950. до 1962. године.

Ковијанић је имао привилегију да професорски испит полаже код тадашњег ректора Павла Поповића, који је био веома задовољан његовим радом, а као награду му је пружио могућност да бира између стипендије у Лондону, или лекторске катедре на Универзитету Коменског у Братислави. Ковијанића је „привукла постојбина Хуса, Шафарика, Колара и Штура. Његов (Поповићев, прим. Н.К.) предлог прихватио је Универзитет и оба министарства. Нико ми није дао директиве. Само је Павле пожелео да се вратим ’као Европејац’ (културно изграђен).”

Ристо Ковијанић је изабрао словенску браћу и кренуо за Словачку, која му је постала и остала вечита љубав и „друга отаџбина”.

СЛОВАЧКА – ДРУГА ОТАЏБИНА

На Универзитету Коменског у Братислави Ристо Ковијанић је почео да ради као лектор за српскохрватски језик и југословенске књижевности 1927, и ту се задржао све до 1939. године. На универзитету, на коме су предавали научници европског угледа, Ковијанић је дошао у додир, пре свих са Франком Волманом, професором упоредне књижевности словенских народа и А. Пражаком, професором чешке и словачке књижевности. Они су познавали и ценили Ковијанићев рад у *Прилозима за књижевности*, часопис знаменитог Павла Поповића који је био први Југословен изабран за почасног доктора Универзитета Коменског у Братислави, па је његов ученик Ковијанић одмах наишао на добронамеран пријем. Ковијанићева сарадња са Волманом и Пражаком временом се претворила у пријатељство.

Катедра лектората за српскохрватски језик и југословенску књижевност на Универзитету Коменског је први пут отворена 1927.

године, тако да је Ковијанић први професор који је на њој предавао. Лекторат је био део славистичке катедре, која је установљена у првој половини XIX века, када ју је утемељио Људевит Штур. Штурова братиславска катедра славистике била је забрањена од стране мађарских власти 1844. године, а поново је установљена 1924, након 80 година, под руководством словачког слависте Франка Волмана.

Поред лекторског и научног рада, те марљивог сакупљања података у словачким архивима о јужнословенским, пре свега српским, ђацима и студентима на словачким универзитетима у претходна два века (XVIII и XIX), Ковијанић се бавио и културном пропагандом и развијањем културних веза између Словака и Југословена.

За овакав рад и за успехе у лекторском раду са студентима, Ковијанић је 1937. године награђен тиме што је примљен за иностраног члана „Ученог друштва Шафарикова” у Братислави.

О Ковијанићевом раду у Словачкој веома много су писали словачки научници, чије је похвале Ковијанић парафразирао у својим скицама за аутобиографију: „Узорао сам најдубљу бразду у проучавању наших узajамних односа и веза после Штура. Време ће то показати. Бразда је остала недоорана. Рат је онемогућио моје даље бављење тамо (у Чехословачкој, прим Н.К.) и упропастио моје шире планове. Поменута бразда била би свакако дубља.”

Један од словачких научника, др Јан Фридецки – доцент сx језика и књижевности на Филозофском факултету Универзитета Коменског у Братислави – то овако износи: „Међу истакнутим културним радницима који су учвршћивали братске споне Словака и Срба између два светска рата налази се први лектор српскохрватског језика на Филозофском факултету Универзитета Коменског у Братислави, професор Ристо Ковијанић. Био је то не само изванредни учитељ, који је за дванаест година свога рада у Словачкој васпитао много одушевљених пријатеља Југославије и многе преводиоце, него је то био у правом смислу југословенски културни аташе у Словачкој, који је својом непосредношћу и отвореношћу, љубављу према својој отаџбини и према братској Чехословачкој ширио међу народима знање о југословенској култури, а међу Југословенима знање о кул-

тури чехословачкој. Своју културну мисију Ковијанић је вршио са урођеним одушевљењем.” И даље: „Заслуге проф. Ковијанића на узајамним културним односима, на културном зближавању два словенска народа и на одгоју младога нараштаја на Факултету неочењиве су. Када се буде писала културна историја Словачке име проф. Риста Ковијанића неће с ње изостати.”

Пред најездом немачких и мађарских нациста, који су у својој антисловенској геноцидној политици осуђивали све што је словенско, па им је у том смислу сметао и Ковијанићев културни рад у Братислави, он је 1939. године морао да напусти Чехословачку, након чега се вратио из своје „друге домовине” у Југославију. О угледу који је Ристо Ковијанић имао у Братислави свакако сведочи и податак да су о његовом одласку из Чехословачке одмах известиле и братиславске *Народне новине*.

У тмурним годинама пред нацистички напад на Југославију Ковијанић је добио посао у Државном архиву у Београду, где је као научни сарадник радио од 1939. до 1940. године, али се пред рат и одатле морао одселити. Вратио се у Црну Гору, где је 1940. године постављен за директора гимназије у Котору.

Према Ковијанићевом сведочењу, по окупацији Југославије, Гестапо га је три пута тражио у стану у Београду. О томе Андреј Врбацки пише: „У време свога братиславског службовања, проф. Ковијанић није радио само наставнички и научно. Врло интензивно се посветио јавном животу. Можемо поменути, на пример, његов говор на прослави тристогодишњице универзитета у Трнави (1935), у којем је иступио против нацистичке опасности. Такође је одбио да прими катедру на Универзитету Коменског када је ректор постао В. Тука, и јавио се као добровољац на дан мобилизације Чехословачке. После одласка у Југославију помагао је емигрирању чехословачких родољуба и преношењу чехословачке архиве. Због те делатности морао је да бежи (из Београда) од Гестапоа.”

Ристо Ковијанић је био и учесник 27-момартовских демонстрација 1941. године. Тог дана војна јединица у Котору, „у којој сам се затекао по позиву на вежбу, распоређена је по граду и стављена са рат-

ном спремом у строгу приправност”. На вест о свргавању дотадашње власти у Београду, зато што је у Бечу 25. марта потписала пакт са Хитлеровом Немачком, народ је изашао на улице Котора и клицао од радости” – сведочи Ковијанић. У Котору је 27. марта одржан велики народни збор, на коме је говорио Ковијанић:

„Треба служит чести и имену...
нека буде што бити не може”,

а Которани су одговорили „Тако, већ никако.”

Поводом немачке окупације и поробљавања Чехословачке Ковијанић је написао своје прве стихове:

*Мученице жива, расцвѣта на крстиу,
...
Бићеш ојей срећна, слободна и славна.
Друја оѣацбино моја!*

које је објавио 26. октобра 1940. године у Котору у часопису *Глас Боке*, а о прихватању Чехословачке као друге домовине Ковијанић пева у песми *Друја оѣацбина моја*, коју је написао непосредно пред завршетак Другог светског рата, приликом боравка на Цетињу:

*Зора жудна ѣуче с Високих Карѣаѣа,
Час слободе куцну „славом славних Слава”;
Бијел медвјед дрјеши Бијелоѣа Лава,
браѣи велики ѣрли своѣа малоѣ браѣа,*

*Жрѣву ѣрву, кроѣику, крвавоѣа раѣа.
Род Либушин славни снова васкрсава,
њийранскоѣ Прибине, кнеза Расѣислава,
наѣисѣу демона сѣрах сѣравични хваѣа.*

*Вал се моћан шири ѣреко муѣиноѣ Ваѣа,
ѣобјећени кривци крвав Дунав ѣију.
– „Nad Tatrou sa bliska, hromi divo biju”.*

*Браћа земљу чистије од крвавој враћа,
Браћиме се вјечно Тајре и Шумава.
– Gde domov тој? – Тамо ње је свијех Слава.*

Цетиње, 16. април 1945.

На месту директора гимназије у Котору Ковијанић се није могао дуго задржати, јер су га италијански фашистички окупатори 1941. интернирали у место Презу у Албанији, где је остао до 1942. године. Логор у Прези био је направљен од платнених војничких шатора. Приликом интернације Ковијанићев стваралачки дух није мировао, тако да је у том логору настао јединствен књижевни часопис са дрвеним корицама, који представља значајан прилог „књижевној логорологији”. Крајем 1942. године враћен је, детерниран из Албаније у место свог школовања – Колашин, где му је била и породица.

По завршетку Другог светског рата Ковијанића није чекао нити одмор од патњи (јер је био учесник три рата и два логора), нити леп живот, јер су га нове власти оптужиле за колаборацију са старојугословенским краљевским властима. На Цетињу је 1945. године вођен процес против 50 црногорских интелектуалаца. Ристу Ковијанића је Војни суд осудио на 15 година „робије”, са конфискацијом целокупне имовине, коју није ни имао (јер су његова једина имовина биле књиге и белешке), и одузимањем грађанских права. У затвору у Титограду је одлежао три године, после чега је пуштен, а након тога га је Војни суд рехабилитовао, те су му враћена грађанска права. У титоградском затвору Ковијанић је написао сонетни венац под насловом *Чојске руже – Нарциси*, из два дела *Кћи Славије* и *Кћи Еоса*, који је остао у рукопису и није до данас нигде објављен.

Ковијанић није био члан ни једне партије, па тако ни КПЈ која га је током рата позивала на сарадњу, али како је он био легитимиста и признавао постојећи југословенски монархистички систем, док је постојао, то му је узето за зло, те је због тога драконски осуђен.

Прво послератно запослење му је било у месту Прчњу 1948–1949. године, где је у Аутомеханичарској школи радио као службеник.

После тога, 1950. године, Ковијанић се вратио свом најдражем послу – архивском раду. У новоформираном Државном историјском архиву у Котору почео је да ради као архивиста, затим виши архивиста, а потом као научни и виши сарадник. Према Ковијанићу: „Активно сам учествовао у његовом подизању, организовању и научном коришћењу. Резултати су познати: неколико књига и бројни радови у часописима.”

У которском архиву је радио до пензионисања 1962. године.

КОВИЈАНИЋ У СТРУКОВНИМ УДРУЖЕЊИМА

Ковијанићев плодан публицистички рад; објавио је више од 400 различитих стручних чланака и написа, од којих око 230 из књижевне и културне историје, те скоро двадесет књига; препоручио га је за члана многих друштава и удружења. Био је члан Историјског друштва у Новом Саду, 1927. године, инострани члан Ученог друштва Шафарикова у Братислави, 1937. (ово друштво је проглашено за Словачку академију наука), стални научни сарадник Института за медицинску истраживања САНУ, 1958, редовни и почасни члан Научног друштва за историју здравствене културе Југославије, 1962, члан-сарадник (1963) и стални члан-сарадник Матице српске, 1969, члан-сарадник и радни члан Друштва за проучавање и унапређење поморства Југославије, 1965. и 1970. године и члан Удружења књижевника Црне Горе и Савеза књижевника Југославије 1967. године.

Ковијанић је био запажен и као учесник научних конгреса и конференција. После Другог светског рата учествовао је на 14 научних скупова, симпозијума и конгреса. Реферате је поднео на конгресу Научног друштва здравствене културе Југославије у Београду 1957, у Котору 1962, Сарајеву 1962, у Новом Саду 1972, у Панчеву 1973, и у Будви 1974. године; на симпозијуму о Његошу 1963. године у Београду и Цетињу; на конгресу Удружења етнолога (фолклориста) Југославије у Цетињу, 1963, и у Панчеву 1974. године; на симпозијуму о 800 година Которске катедрале Св. Трипуна 1966. године; на Институту Словачке академије наука Међународног симпозијума о културним односима Словака и Јужних Словена у Братислави – Смо-

ленице, 1966, а исте године је учествовао на Међународном симпозијуму Шафариковог универзитета у Прешову у поводу прославе 300. годишњице Прешовског колегијума, односно академије, те у Сарајеву на Симпозијуму о Власима 1974. године.

Као члан Которске секције Друштва историчара Црне Горе Ковијанић је одржао и око педесет различитих предавања и научних саопштења са историјским и књижевним темама: 1956. године предавање *Новак Ковач, ковач мача Краљевића Марка*, у којем је на основу архивских података доказао да су Новак и његов син Марко Новаков – которски мачари – били главни снабдевачи Зете мачевима; 10. марта 1959. године – предавање *Котворске легенде*, у којем је коментарисао пет легенди о постанку Котора: прва је везана за Аргонауте, друга за цара Душана, трећа за „пестинградску вилу Алкиму”, а четврта и пета за наше народне јунаке Марка Краљевића и Милоша Обилића; 1960. у мају месецу предавање *Ободска шћамјарија*; 1961. (12. децембар) *Ко је Обрад Котворанин, традицијел сребрној олћиара у Барију*; 1963. (10. децембар) *Њејошева „вјера Обилића”*; 1964. (јануар) *Вук Караџић и Људевит Шћур*; 1968. (фебруар) *Знаменије йородице црнојорско-херцејовачкој йоријекла у Србији*; 1968. (10. децембар) *Њејошева „Клоринда срјска”* итд. Которска историјска секција је шездесетих година одржавала предавања и за ширу јавност кроз тзв. Вечери историјских тема, на којима је Ковијанић био чест предавач.

КОВИЈАНИЋЕВО УЧЕШЋЕ У РАТОВИМА

По отпочињању Балканских ратова млади седамнаестогодишњак се као добровољац прикључио црногорским одредима у одбрани српских земаља од турско-бугарске најезде, током 1912. и 1913. године. Учествовао је у биткама на Мојковцу, Бијелом Пољу, Беранама, Пећи, Ђаковици и Скадру.

Потом је наставио школовање на Цетињу, а отпочињањем Првог светског рата био је и његов учесник, од 1914. до 1916. године је у биткама на Грахову, Пљевљима, Горажду, Палама, Гласинцу и Мојковцу. Затим је интерниран, са хиљадама Срба и Црногораца, у

аустроугарски логор у Нађмеђеру, данас Велики Међр, место удаљено тридесетак километара од Братиславе. У нађмеђерском логору, у којем је од 1914. до 1918. године убијено или умрло од глади и болести око 6.000 Срба, Ковијанић је провео две године, све до краја рата.

Током Првог светског рата, у логорима Нађмеђер, Нежидер, Болдогасоњ, Матхаузен и Ашах (Aschach an der Donau), на тремеђи Аустрије, Чехословачке и Мађарске, убијено је или умрло 67.000 Срба – војника и цивила.

По повратку у Југославију, Ковијанић се активно укључио у омладински покрет за уједињење 1918–1919. године, након чега је наставио прекинуто школовање. У току Другог светског рата Ковијанић је такође био прогањан и интерниран 1941. године у Албанију, у место Презу, одакле је детерниран крајем 1942. године.

ОДЛИКОВАЊА И СПОМЕНИЦЕ РИСТА КОВИЈАНИЋА

У нашим садашњим и претходним државама ретки су научници који се могу подичити одликовањима и друштвеним признањима која су добијали за свој научни, културни, али и национални рад. Ристо Ковијанић, научник и патриота, је међу реткима носилац Споменнице Балканских ратова 1912. године, Ратног крста 1913. и Споменнице светског рата 1914–1918. године; одликован је Орденом Св. Саве V степена 1927. године, Југословенском круном IV реда и Белим лавом Чехословачке IV реда 1937. године (овим високим признањем га је одликовао познати чехословачки председник Едуард Бенеш за његове заслуге поводом десетогодишњице Ковијанићевог лекторског рада на Универзитету Коменског), Медаљом Универзитета Коменског за педагошки и научно-књижевни рад 1966, Златном медаљом Словачке академије наука за научни и књижевни рад 1968.

За историју наше културе ово је веома значајна чињеница јер су ово високо словачко признање – најзначајније у области науке, јер га је доделила највиша словачка научна установа – од страних држављана до тада добили, само знаменити руски лингвиста Роман Јакобсон и наш Ристо Ковијанић. За научни рад Ковијанић је у

Југославији 1970. године награђен Тринаестојулском наградом СР Црне Горе.

Словаци Ковијанића нису заборавили, па је тако три године пред смрт, из Братиславе стигла Медаља за заслуге Филозофског факултета УК. Поводом двестогодишњице рођења Вука Караџића и поводом 60 година од успостављања лектората сх језика на Филозофском факултету у Братислави, декан проф. др Рудолф Штепанович је 18. јуна 1987. године упутио писмо Ристи Ковијанићу, у коме га обавештава о додељивању медаље. Исте године из Модре је Ковијанићу стигло и писмо Олге Павукове, управнице Музеја Људевита Штура, у којем га она обавештава да је носилац Медаље Људевита Штура за развијање словенске узајамности.

АРХИВСКИ РАД У КОТОРУ

Како смо раније навели Ковијанић се са архивским радом сусрео већ на почетку своје научничке делатности, када је као студент 1925. године одлазио у сремскокарловачке и пештанске архиве. Судбина, којој су много придонели немачки нацисти, јер је пред њима морао да напусти и Чехословачку и Београд, га је 1949. године довела у Которски архив, када је формално постао први архивист Државног архива у Котору, и касније први виши архивист СР Црне Горе.

Но, и много пре тога он је изучавајући српско-словачке књижевне и културне везе прегледао много архивске грађе у Братислави, Модри, Кошицама, Кежмарку, Левочи, Светом Мартину и другим мањим местима Словачке. „Он узнемирује и зачуђује професоре и жупнике (у Словачкој, прим. Н.К.), тражећи им архивалије, које су прије њега тако ријетки – мало или нимало – захтијевали”, каже Милош Милошевић Ковијанићев колега и виши архивист Историјског архива у Котору. А о Ковијанићевом архивском раду у Котору Милошевић каже: „Колега Ковијанић је био први сарадник тадашњег директора Хектора Дабиновића и његова поуздана прва виолина. Он је улазио у проблем организације установе, он је знао да засуче рукаве и без женирања помогне у мануелном раду, али

истовремено је отпочињао и своја нова научна истраживања на овом терену у више праваца. Па као што са материјалима из Словачке постоји позамашна библиографија његових радова, сличан је случај и са темама из историје Боке Которске, нарочито Котора и његове културне сфере (књижевност, школство, санитети, поморство, занати, умјетност и др.).

И једно и друго је колега Ковијанић, дакле, постигао у непрестаном контакту са архивима. Архиви су њему много дали и омогућили му научни рад као и да дође до данашњих части. Ја сам хтио да вас упозорим на чињеницу да се он архивима и одужио и да је много учинио за њих.”

О Ковијанићевом архивском раду у Котору, шездесетих година писале су београдске *Вечерње новостии*: „Последњих година проф. Ковијанић се углавном бави проучавањем которског архива. Успео је да скине вео заборава са многих историјских личности. Поред осталог, доказао је да гимназија у Котору постоји пуних шест векова.”

Ковијанићев архивски рад био је веома цењен, тако Раде Кустудић, почетком седамдесетих година пише: „Професор Ристо Ковијанић спада у оне научне и културне раднике који имају посебан однос према старом историјском благу. Без оваквих ентузијаста и истраживача оно би остало непознато и скривено испод наслага прашина у старим архивским документима. По томе се професор убраја у оне праве научне посленике”.

Ковијанић је поред знања словенских и „стариx” језика, у Которском архиву научио и староиталијански, у чему му је највише помогао, по речима Ковијанићеве кћерке, дон Иво Стијепчевић, тако да је Ковијанић могао да „зарони” у непрегледно море средњовековне архивске грађе.

Ковијанићев архивски рад је био веома примећен тако да су, између осталих, седамдесетих година неколико пута код њега у Котор долазили наши академици Дејан Медаковић и Милорад Павић.

Ковијанић се архивским радом бавио скоро шездесет година, по чему спада међу наше најистрајније архивисте. Захваљујући том дугогодишњем искуству дошао је до закључка да је архивски рад

веома важан за науку, тим више што је он у нас био доста запостављен, на уштрб других области. При архивском раду научник је мање изложен потреби идеологизације предмета истраживања него што је то приликом бављења, нпр. историјским радом.

О односу историчара и архивисте Ковијанић каже: „Рад историчара доста брзо застаријева, стил, језик и метод; трајније остаје оно што је архивски откопано. Дуговремени и систематски архивски рад је веома тежак, али за страшног истраживача опојан; захвалан је и незахвалан, препоручљив и непрепоручљив, јер је користан за науку а штетан по здравље. Културу народа подижу снаге са цијелог народног подручја. Научни радник у малим мјестима ради у незавидним околностима: недостају му основни услови за културни рад, живот и одржавање културних веза. Запостављен је, занемарен и често заборављен. То није добро. Руци руку треба додати.“

Скоро сви Ковијанићеви научни радови, осим књижевних студија о Његошевом *Горском вијенцу* и о Мажуранићевом *Смаил-аји Ченџићу* засновани су на систематском архивском раду. Ти радови се могу сврстати у неколико области: 1) историја књижевности, 2) историја српско-словачких књижевних и културних веза и односа, 3) радови из историје Црне Горе и 4) културна историја старог Котора и поморства Боке.

Изучавајући културну историју црногорског приморја Ковијанић се сусретао и са легендама као обликом повесне грађе. То је најбоље приказао у *Которским медаљонима* приказујући пет варијанти легенде о настанку Котора. Ковијанић је легенду сматрао валидним обликом историјске грађе. Тим поводом црногорски историчар Васко Костић каже: „Разумљиво је што се око легендарних личности испредају легенде, али није оправдано да се све легенде проглашавају измишљотинама. Поготово ако су то народна предања која се упорно вјековима преносе са кољена на кољено као изузетно важна сазнања. Изврсни познавалац и легенди и историје, некадашњи директор которске гимназије, професор Ристо Ковијанић (подвукао Н.К.) објашњавао је: *’Легенда је синџеза традиције; у извјесним случајевима она дойире даље од чињеничних доказа који су избјегли или измакли*

историји ... легенда долази од истине, казује истину у преносном смислу, чак и онда кад њеђе у мистичку симболику'."

За Ковијанићев архивски рад Јован Туцаков каже: „На основу својих проучавања у Которском архиву, он је учинио неколико првих открића. Пронашао је претке Његошеве и њихово порекло. Ђурђе Богутовић могао је бити учесник битке на Марици и Косову, а његов отац битке на Велбужду (1330). Пронашао је и претке Његошеве мајке из тих времена. Утврдио је да надимак Његош долази од племена Његуши, а име племена од потока Његоше, који се помиње 1335, сто година пре него је Лединац назван Његушима. Истовремено пронашао је податке на основу којих се може тврдити да Душанова повеља Которанима (1351) није фалсификат, као што су мислили неки историчари.”

Ристо Ковијанић је и у својој деведесетој години активно архивски радио. Верујемо да ће такав човек остати упамћен у нашој науци и историји српске књижевности, као научник који је дао, између осталог, и велики допринос српској архивистици.

КОВИЈАНИЋЕВА ПРЕПИСКА

За Ковијанићево стваралаштво, а у складу са његовом методом свеобухватног архивског истраживања, важна је и преписка коју је водио са истакнутим културним радницима и институцијама. За наш рад је занимљива преписка коју је водио са словачким славистима: Фридецким, Клаћником, Аурелом Стиком, са Словачком академијом наука, Универзитетом Коменског, Савезом словачких писаца, те са Младеном Лесковцем.

У писму Јану Фридецком, 17. јануара 1966. године, по повратку из Братиславе у Котор, Ковијанић пише: „Дани које смо тамо провели остају нам незаборавни. Наши богати утисци о братском народу и земљи, о сусретима са старим и новим пријатељима, тек сада добијају своје јасне контуре и коначне облике, јер за време нашег боравка тамо нису могли бити сређени у мноштву свакодневних сусрета и разговора. ... Наша братска узајамност књижевних и кул-

турних веза захтевала је, захтева и захтеваће све више таквог личног пожртвовања од појединаца који на томе буду радили од сад, као што је оних који су радили до сада. Појединци који су израз народних жеља и тежња носе то на својим сопственим раменима, узиђујући себе у велику зграду наше узајамности и наше будућности. У томе и јесте тешкоћа. Али, кад се ради с љубављу и вољом ништа није тешко, јер се ради са задовољством и убеђењем да ће добро семе родити добрим плодом. Желим вам успеха и на том, пред Вама дугом путу. Ви знате колико се радујем настављању рада на узајамности, којему смо, ви млади и ја, заједнички дали одушевљења и реалног заноса. ... Шаљем Вам овај препис књижевне објаве о Штуровој књизи, који сте тражили. Преписао га је мој синовац Гаврило Ковијанић, ја сам га машином транскрибовао, јер можда не би сте све могли прочитати из преписа оловком и старим правописом славеносрпског језика.”

У писму А. Врбацком, од 29. јануара 1967. године, уз захвалност за гостопримство које му је било исказано приликом његовог боравка у Братислави, Ковијанић пише: „Срдачна Вам хвала на свему. За свој плодни преводилачки рад Ви сте добили признање и са позване стране (мислим морално, а не оно незнатно материјално). Ви добро знате како ја о томе мислим. У даљем вашем раду и плану нека вас ништа не обесхрабри, ни наша досадашња немарност у погледу превођења са словачког. Нека вам служи на част што сте лично допринели чињеници да Словаци, у погледу наше узајамне књижевно-преводилачке сарадње, стоје на првом месту. Значи то много. Радостан сам због тога. Очекујем од Матице српске извесне кораке (према ономе како сам разговарао с Милисавцем и како ми пише). Надам се да ће и код нас поћи напред. Очекујем побољшање и од посете др К. Розенбаума Н. Саду, која је најављена. И сам говорим колико могу и чинићу колико још узмогнем ...”

У писму Словачкој академији наука (Ustav Svetovej literature a jazykov Slovenskej akademie vied), 22. јануара 1967. Ковијанић пише: „... Vaš Ustav, Katedra slavistiky a ine bratislavske inštitucie maju dost' znalcov srbochorvatskeho jazyka a literatury, preto Slovaci dnes stoja na

čele slovensko-juhoslovanskeho vzajomneho prekladania literrneho, – vedu ako za Štura. Možete byt hrdi na to ...”

Истог дана Ковијанић је писао и Катедри Славистике Филозофског факултета Универзитета Коменског у Братислави. Уз захвалност за гостовање на универзитету 25. новембра 1966. када је одржао предавање о српским писцима који су у XVIII и XIX веку студирали у Словачкој, Ковијанић је поред осталог написао: „... Проф. Ондруш посветио ми је доста свог драгоценог времена, нарочито приликом посете Иванке, места пријатељских састанака Михаила Обреновића и Људевита Штура, и пијетне посете Чалову, где је сахрањено 6.000 српских ратних заробљеника из Србије и Црне Горе...”

Ковијанић је писао и Савезу словачких писаца, из Котора 22. фебруара 1967. године у писму, у којем пише да је срећан што се српско-словачка сарадња и даље одржава, захваљујући словачким писцима пореклом из Војводине, а сада живе у Словачкој. Ковијанић пише: „Svaz slovenskych spisovat'elov dal mi príležitosť aby som sa, po 28 rokov, stretol zas so svojimi starými pritel'mi zo Slovenska a Vojvodiny (ktori sa vratili do svojej starej otčiny a tu, v svojom narode, značne doprinašajú našej literarnej vzajomnosti a bratskemu suručenstvu), soznamil s viacerými vedeckými pracovníkmi aj s niektorými spisovateľmi. To ma veľmi teší...”

Највећи део Ковијанићеве преписке се односи на писма која је размењивао са словачким славистом Златком Клаћиком. У једном писму од 30. децембра 1968. године Ковијанић се захваљује Клаћику и његовим колегама, делегацији која му је предала Златну медаљу Словачке академије наука. Ковијанић између осталог пише: „... Својим доласком, који је окарактерисан као редак гест чојства и пријатељства, и својим академским иступањем с топлином према братској средини, ви сте оставили незабораван утисак, дали најбоље сведочанство о култури свога народа и његовом пријатељству, о чему сведочи и медаља с дипломом. О томе се још живо говори. Зато, не жажалите што сте посетили Црну Гору. Говор 'професора Словака' (др Клаћика) оставио је дубок утисак. О њему се стално говори. Траже га од мене да читају, и присутни и који су чули од присутних. Кажем: објавиће га *Сиварање*. Добио сам доста честитки. Научни

радници одавају хвалу Словачкој академији наука. Многи пријатељи долазили су на честитање. Задивљени су лепотом медаље и тоном дипломе. 'Културни народ' – каже сваки без изузетка..." Ковијанић и Клаћик су преписку водили и на словачком и на српском језику.

У Ковијанићевој преписци налазимо писма Српског лекарског друштва, часописа *Сиварање*, Удружења добровољаца из ратова 1912–1918. године, те обимнију преписку са Младеном Лесковцем, из које издвајамо Лесковчеву захвалност Ковијанићу за књиге које је добио од њега о Вељку Радојевићу. Лесковац је требало да напише кратку белешку о Радојевићу, који се дописивао са Лазом Костићем. Он пише: „О малим људима, а такав је био Радојевић, мало знамо, па ипак, они имају свој значај и лепоту. Не можемо сви бити Његоши и Цвијићи..." (25. марта 1981.)

У писму од 29. новембра 1980. године Лесковац пише Ковијанићу: „Саво Вукмановић је диван човек: замислите да је нашао оно Костићево писмо кнезу Данилу! Послао ми је добру копију. Само писмо није ни од каква посебна значаја, али му је приложена, Костићевом руком преписана, копија оставке упућене књаз-Николи. Тако се сада може у целини прочитати све, па и оно што је очевидно било оштећено када је оригинал оставке имао у рукама Вуксан. Писао сам Вукмановићу одмах и срдечно му захвалио. Одиста ме је задужио; уосталом, не мене: Лазу Костића..."

Ковијанић одговара Лесковцу 11. децембра 1980. године: „Обрадовало ме Ваше писмо од 29. новембра, нарочито што се нашло Костићево писмо Данилу, а још више копија писма књазу Николи, на основу које можете попунити оштећена места оригинала. Питање је решено најповољније и преко очекивања. ... Ваш датив Саву Вукмановићу (а не Сави) правилан је и непоколебљив. У говору херцеговачко-црногорском и босанском тако се мењају имена: Иво, Перо, Ристо... истоветно као Марко. 'Тако већ никако'. ... И ја постављам једно слично питање. ... Црногорска женска имена Стане, Јане, Маре, мењају се као Стана, Јана (Јања), Мара. Око тога сам се спорио с неким стручњацима пријатељима (проф. Младеновић, проф. Живановић и др.). Нисам их могао убедити, а ни они мене."

Из Ковијанићевог преписке се може много сазнати о његовим књижевно-културним интересовањима, те о развијеној међусрпској и српско-словачкој књижевној комуникацији. Као добар архивски зналац Ковијанић је и своју преписку оставио уредном, тако да су видљиви место, време, садржај (који је читљив) и актери. На тај начин је и Ковијанићева књижевна кореспонденција постала предметом архивске грађе.

ДУГОВЕЧНОСТ КАО КУЛТУРОЛОШКА ЧИЊЕНИЦА

Када неко живи скоро сто година то свакако привлачи пажњу. А када је то човек из света књижевности онда је то свакако податак који спада у сферу књижевних чињеница. У нашој култури смо већ навикли да се дуговечношћу одликују познати српски сликари, али да дубоку старост доживи човек из света књижевности то је већ нешто што привлачи пажњу.

Ристо Ковијанић је доживео дубоку старост, умро је у деведесетпетој години, 17. новембра 1990. године, и сахрањен је у Котору. Дуговечност је одлика Ковијанићевог породице, јер су и његови родитељи и стричеви доживели дубоку старост. Од својих 95 година живота Ковијанић је седамдесет година провео у научном и књижевном стварању. Научници који су толико година стварали и који су за то време написали веома много дела у нас се могу набројати на прсте, али упркос томе Ковијанићево дело до данас није довољно осветљено.

Иако га слависти, као што су Јан Кмећ, који тврди да је Ковијанић најбољи познавалац српско-словачких књижевних веза, или Јан Фридецки, славе и поштују – до сада није изашла нити монографија, нити било каква већа студија о делу Риста Ковијанића.

Словачки филолог, слависта Јан Фридецки је на то упозоравао пре више од тридесет година: „Zasluhy prof. Ristu Kovijanića o vzajomne kulturne styky a kulturne zblíženie Srbov a Slovakov su veľke a dodnes nie ocenene. (подвукао Н.К.) Veľke su aj jeho zasluhy o vychovu mladeho dorastu na filozofickej fakulte.”

„Захваљујући” својој дуговечности Ковијанић је доживео, поред ратова, још несрећних догађаја. Тако је у својој 85. години живота доживео и земљотрес, који је погодио Црну Гору 1979. године. У преписци коју је водио с нашим познатим књижевницима Ковијанић каже: „Као атомска бомба, земљотрес је разбио устаљени которски начин живљења. Многе нас је раскућио. Ми нисмо били поражени; остали смо неповређени, збринути код својих у Београду, где смо провели више од године.

Вратили смо се 5. јуна, поново смо се окућили наспрам Котора, изнад Мула, на падинама Врмца. Скоро целог живота, осим детињства и ране младости, муљао ме жрвањ тешких балканских времена док сам у 85. години постао Муљанин. ... Поново се окућити било је врло тешко. Кућио сам се пет-шест пута, после сваког великог догађаја – три рата, две окупације и интернације, сада после земљотреса. Износити ствари из рушевина, чистити и поправљати, преносити и уносити, намештати, то је поновно страданије; нарочито мучење око књига, извлачити их из рушевина и хаоса, чистити, прашити, сушити, дезинфиковати... Клео сам их не по први пут; оне мене проклињале, што им нисам дао мира и начина. Ко чергари не сме имати библиотеку. (подвукао Н.К.).”

За седамдесет година књижевног и научног рада Ристо Ковијанић је објавио 18 књига, од чега пет као коаутор. Укупно је објавио око 400 написа, реферата, саопштења и других прилога, од чега су 230 научни радови и око 170 научно-популарни, публицистички чланци и ситни прилози. На четири публикације се потписао као уредник, сарађивао је са око 60 научних и књижевних часописа, са 12 зборника и енциклопедија, од чега 7 југословенских и 5 чехословачких, те у 20 дневних и недељних листова. Објавио је око 50 чланака и кратких прилога из историје, од чега су 23 у коауторству са И. Стјепчевићем између 1952. и 1956. године.

Оваква научничка дуговечност и разноврстан научни опус ретко су забележени и у свету, а поготово у нашој науци и историји књижевности.

КОВИЈАНИЋЕВА НАЋМЕЋЕРСКА ДОЛИНА СМРТИ

Књигу *Наћмећерска Долина Смрти* са поднасловом *На гробовима 6.000 српских мученика* Ристо Ковијанић је објавио у Братислави, и на српском и на словачком језику 1936. године. Ово је била његова прва књига (монографија *Словачка*, из 1932. била је популарно написана, а у њој је био један од коаутора и преводилаца на српскохрватски језик), а наишла је на веома велики одјек. Ово је његова најцитиранија књига о којој је, од свих његових дела, изашло највише приказа у Београду, Сарајеву, Никшићу, Загребу, Љубљани, Новом Саду, Цетињу, Братислави, Бачком Петровцу, Прагу, Мартину, Трнави – око 30 приказа само у 1937. години.

Српски војвода Петар Бојовић, који је написао предговор Ковијанићевој књизи каже: „Ова књижица, писана с дубоким пијететом према успомени наћмећерских мученика, импресивно приказује с једне стране језовите поступке непријатеља, а с друге стране класичне примере страдања и мучеништва, каква је све подносио наш народ за своје ослобођење и уједињење, с непоколебљивом вером у коначну победу своје националне ствари ... Она је један мали споменик наћмећерским српским жртвама, споменик незаборавности и пијетета који им дугује Нација.”

Наша „Нација” се није баш одужила наћмећерским мученицима, јер је мало ко знао, више од педесет година, а мало их зна и данас, да је само у неколико аустроугарских логора у Првом светском рату побијено скоро 70.000 Срба. Разлози заборава увек леже у тренутно владајућим идеологијама, које недовољно подобне чињенице препуштају заборава, па је тако убрзо било заборављено и српско гробље у Наћмећеру. Међутим, захваљујући писцима и родољубима попут Риста Ковијанића ови мученици остају уписани у меморији српског народа.

Ковијанић је био заробљеник у логору Наћмећер од 1916. до 1918. године. „Захваљујући” том искуству он је ову књигу написао као књигу-споменицу, у форми путописа. Издање на српском језику је штампано латиницом, на 48 страница, у А-5 формату, са прилогом, у којем су приказане 34 фотографије српских заробљеника – војника, цивила, те споменика, зграда у логору, авионских снимака логора итд. Поред фотографија приказане су и две мапе на којима се види

положај Нађмеђерског логора у односу на Братиславу и град Ћер у Мађарској. Књигу је илустровао Иван Лучев, а штампана је у штампарији Карла Јароња. Оба издања и словачко и српско штампани су у по 50 библиофилских, нумерисаних примерака.

Ковијанић је књигу написао у форми путописа. У посету Нађмеђеру креће из Братиславе, двадесет година након боравка у логору. Овом путописном формом Ковијанић остварује снажан контраст. Креће из Братиславе „која је имала изглед јубиларне свечаности”, а небо изнад града „је било као стакло”. Полазећи он описује барокни сјај Братиславе и подсећа на њену славну историју, чије делове чине и српски ђаци који су се ту школовали, те српске историјске личности које су на овим просторима живеле од XVI века. Пут до тамног Нађмеђера води кроз зелене горе, поред разиграних потока и уз певање птица. Романтичарским мотивима Ковијанић дочарава лепоту света, да би нас на крају тог пута дочекала логорска тама. Путујући он се присећа и наших песника, па каже како се „Одатле можда одазвао, испод неког старог храста, или усамљеног бора, на поробљени ’глас босански’ (1852) Јован Јовановић – Змај пророчким стиховима:

*Косово ћући, Сиџница јечи
– Гроб зија давно ископан –
Ал која чека – знаће ѿек рећи:
Још један Видов дан ...*

Прилазећи гробљу Ковијанић види и древни Ћевин, град кнеза Растислава и „свете солунске браће Ћирила и Методија, који су овде ударили прве и тврде основе свесловенској просвети и култури”. Прилазећи, Ковијанић види „на побережјима Славујске долине, на десној обали потока Видрице” ... „степенасто дуге беле низове ратних гробова”. Овде се налази 129 српских гробова – Јовановић, Илић, Вујичић, Петковић, Стојчић, Теодоровић... „Ту је била сахрањена још једна нежидерска мученица, интелигентна и борбена Ружица Вељковићева, млада професорка из Београда” – каже Ковијанић. Овде су сахрањени српски логораши из Нежидера, Браунауа, Болдогасоња...

И напoкон, Ковијанић возом стиже до Нађмеђера. „Тамо је једно парче наше југославенске земље – српско гробље.” Описујући логор

и логорски живот Ковијанић је антиципирао логоре који ће се за неколико година поново отворати. Ковијанић је спознао да аустроугарско-немачки логори своје постојање заснивају на систему. „Десет још очуваних великих барака, пред самом станицом, једини су остатак некадашње паклене вароши од дасака. Била је ограђена гвозденом жицом и челичним бајонетима ћесаревих солдата. Имала је своје кухиње и кантине, своје болнице и купатила, своје апсане и вешала, своју 'школу' и свој сопствени новац, своју огромну црну таблу, истакнуту на видном месту, на којој су свакодневно брисани и исписивани дуги низови нових имена умрлих јој становника. Имала је своју управу 'царско-краљевску' команду, своје старешине канцеларије, прописе и уредбе. Што је главно имала је свој систем и своје гробље.”

Ковијанић потом описује живот и смрт у Нађмеђеру – храна се састојала од репе и воде, од глади се умирало, али се морало ићи у „школу” где су логораши терани да „уче” мађарски и немачки. Упркос свему „школа је морала постојати јер је постојао систем”. Уз помоћ логорске школе и система Ковијанић је на најбољи начин дао осуду аустроугарске колонијалне политике. „За неколико десетина миродобних година, 'културни' освајач остављао је читаве жупе посвојене Босне и Херцеговине без и једне једине школе, али његов заробљенички логор имао је за време рата своју 'школу'. Њу је завео систем...”

Упркос сталном умирању и логорском терору дух српских заробљеника није уташен, па тако Ковијанић наводи речи заточеног Добрице Милутиновића, првака београдског Народног позоришта: „Србија ће ипак победити! Ви морате пропасти! Тако је довикнуо Добрица Милутиновић главном команданту логора и његовом штабу.”

Даље се ређају описи мучеништва, херојства и вере у коначну победу и наводе имена и судбине српских логораша – војника, жена и деце. „У току два месеца дана, од 20. децембра 1914, до 20. фебруара 1915, сахрањено је овде преко 2.900 људи! Све је то сручено у неких 155 гробова, сразмерно врло узаних. Управо, то нису тада биле гробнице, већ блатњава језера дунавских мочвара.” Тако да је велики број умрлих остао без имена, а то је Ковијанић исказао тужбалицом, коју је нарицала мајка логораша Јоксима Јоковића, испод Дурмитора:

*Све су смрти са судбином,
У Маџарској без судбине!...*

Описујући Нађмеђер, Нежидер и друге аустроугарске логоре на тремеђи Чехословачке, Аустрије и Мађарске Ковијанић нам оставља сведочење да је у њима умрло или убијено око 67.000 српских ратних заробљеника, жена и деце, чиме су Аустроугари дали велики „допринос културном варваризму ... чија се једна страна крволочно и богомрско исписа у Нађмеђеру сабљом 'царскокраљевског' црног наредника”.

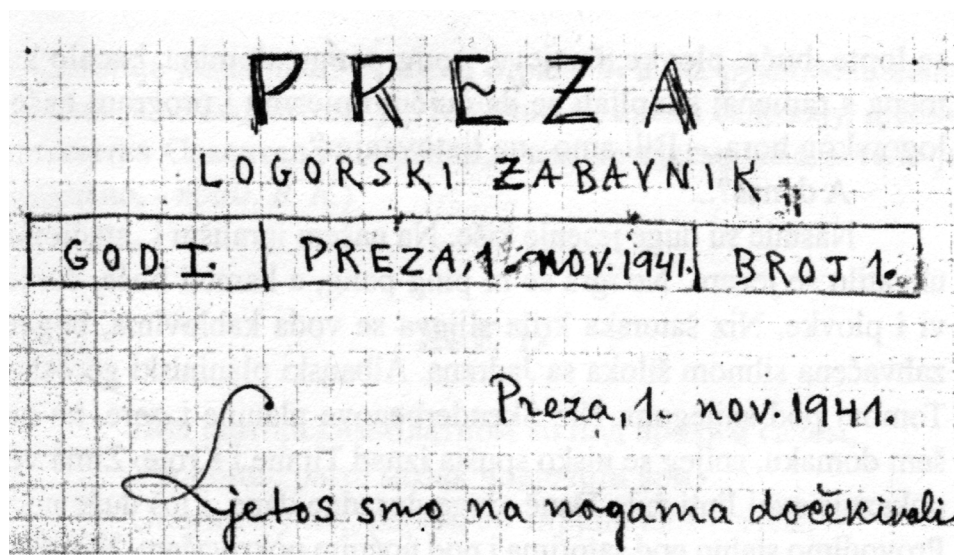
ДВЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ КЊИГЕ РИСТА КОВИЈАНИЋА

Истражујући српско-словачке књижевне везе, а захваљујући предусретљивости Ковијанићеве кћерке Братиславе, имали смо прилику да добијемо на увид и користимо за потребе овог рада књижевну заоставштину Риста Ковијанића. У тој заоставштини, поред белешки, писама, огромне словачке библиотеке и фотографија, два су рукописа привукла нашу велику пажњу. То је књига-часопис са дрвеним корицама *Преза* и књига песама у малом кожном повезу *Чојске руже*. Ови рукописи до данас нису нигде објављени, а због лепоте и значаја који имају, јер су обе написане у време Ковијанићевог сужањства – 1941, и 1945. године, заслужују да их овде укратко представимо.

ПРЕЗА

Ова књига-часопис настала је у време Ковијанићеве интернације и логоровања у албанском градићу Прези током 1941. и 1942. године. Отпочињањем Другог светског рата Ковијанић је са места директора Которске гимназије, због своје антифашистичке позиције, јавних иступа и идеја, од стране италијанских окупационих власти, ухапшен и интерниран у Албанију.

О боравку у том логору немамо пуно сведочанстава. У Ковијанићевој *Ауџобиографији* у рукопису нема о томе података, јер до тог периода није стигао у писању. Ковијанићева одлика јесте посвећеност детаљу, тако да је у *Ауџобиографији* стигао да пише само о пореклу,

Заглавље логорској забавника „Преза”

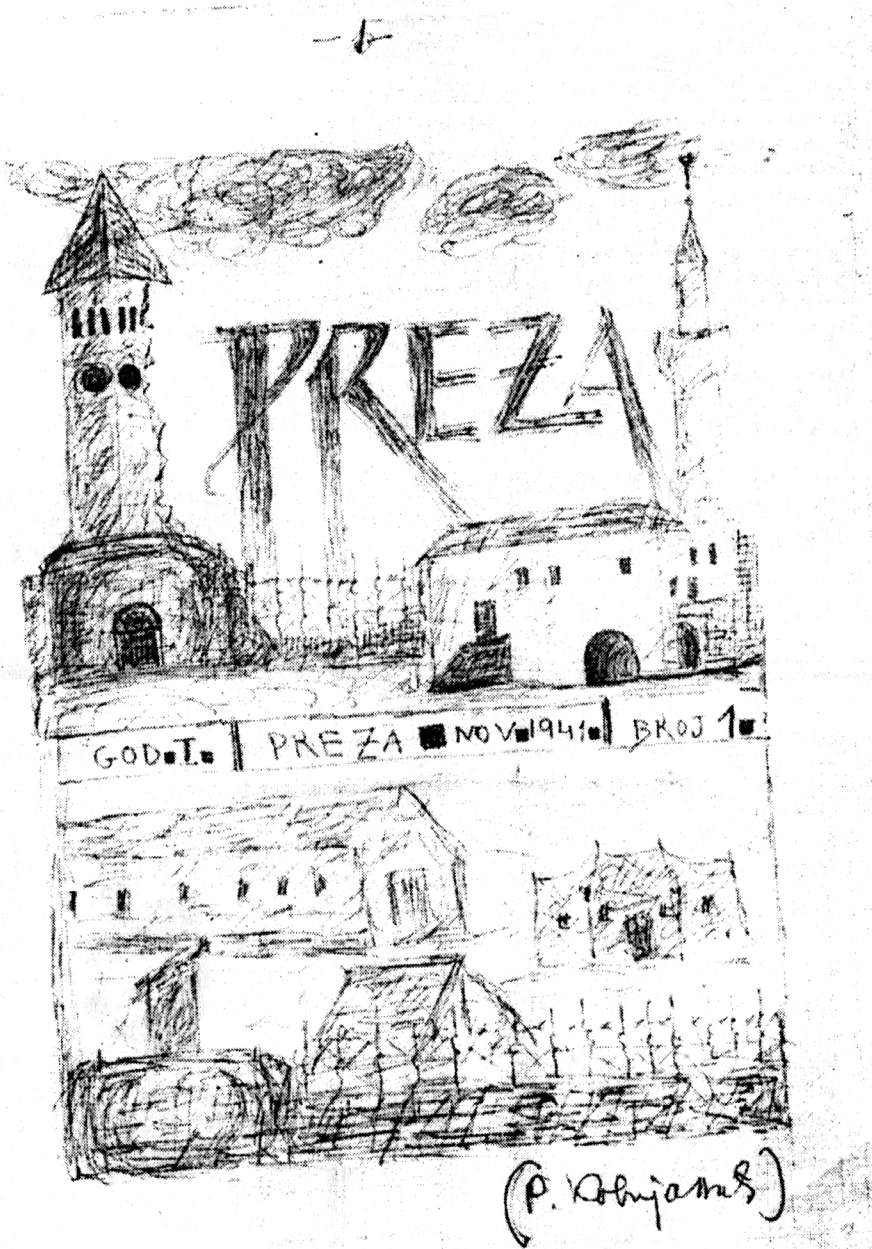
младости и школовању, а касније периоде свог живота није обрадио, јер га је смрт претекла. Аутобиографију је почео да пише пред сам крај живота, када ипак није успевао да разликује битан детаљ од небитног, што му је одузимало време, а њега у 95. години живота није имао превише. По речима Братиславе Стипанић, упркос старости он није био ни болестан ни сенилан до свог последњег дана.

Сведочанство о логорском животу је остало у Ковијанићевом часопису *Преза*, који је заиста вредан прилог „књижевној логорологији”. Ковијанић и његови другови логорашаи дошли су на идеју да своје логорске дане прекину стварањем књижевног часописа. Наслов *Преза* су му дали по месту где је био смештен логор. Први и једини број часописа је исписан графитном оловком, на каро папиру, а корице су направљене од две дрвене плоче. Оловку, папир и ножић, којим је почео резбарење корица, Ковијанић је добио од италијанских чувара, о којима је имао добро мишљење, јер нису малтретирали логораше, стоји у предговору.

Ковијанић је успео да на првој страни корице изрезбари део слике, исцртане оловком: сунце, стражарска кула, џамија у даљини, део

Корица у дуборезу часојиса „Преза“

Прва сйрана јединствене лоторађкој зборника – часописа „Преза”,
настйало у време Ковијанићевој сужањсйва у албанском лотору 1941. йодине

-2-

PREZA

LOGORSKI ZABAVNIK
IZLAZI JEDAN PUT MJESEČNO
GODIŠNJE PRIZPLATA 1 napoleon.

UREDJE:
UREĐIVAČKI ODBOR

CENZOR:
DRAGO DRAGOVIĆ

ODGOVORNI UREDNIK:
MIRO MIKOGOVIĆ

UREDNIŠTVU I ADMINISTRACIJA
u ZGRADI MURATOVA ŠATORA
II SPRAT

ŠTAMPARIJA
PERO MALI V
PREZA, BOKEŠKA ULICA BR. 7.

- 3 -

S A D R Ž A J

Riječ Uredništva 5

I. - P J E S M E

MOLITVA SPASITELJU 9
 Žet 11
 "Tri po tri" 12
 "Sun 13
 Kćeri 14
 Ženi 15
 Majci 16

II. - RASPRAVE I ČLANCI

KULT BRATA U NAŠEM NARODU 17
 TEORIJA ZLOUPOTREBE I MOVINSKI ZAKONIK CRNOGOR. 21

III. - ALBANIJA I ARBANASI

PREZA (opis i prošlost) 37
 SKENDERBEGOVA KROJA. (inform. čl.) 57
 SKENDERBEG 61

IV. FOLKLOR

PITALICE 69
 ANEGDOTE O CRNOGORCIMA I BOKELJIMA 70

V. - DOMAĆI I STRANI KLASICI

BOCCACCI: IZ DEKAMERONA (8 novela VI DAN. 73
 NIELSD: IZ GORSKOG VIJENCA 76

VI. - HUMOR

A. MALE REZE IZ LOGORA PREZE 77
 1) REZE DJETOM ČOJSTVA POD ČEBETOM
 1) MAŠ STATINOS; 2) UTO VUTO; 3) MONTENEGVISHER
 MANN. DR. RADOVAN
 2) CRNA GORA I MAJSTORI/MORA 86

Прва стирана садржаја часописа „Преза“, лојор у Албанији,
 новембар 1941. године

-4-

- 1) GAVRAN-PAŠA - SAMOVOLJNI GAŠA;
- 2) IVAŠ JE GANDI NA BOKEŠKOJ BANDI;
- 3) IVAŠ SJOR ANTA BEZ „MUDANTA“:

B.	EP BRADONJA	
	1. NAŠE BRADE, NAŠE VLADE I NAŠE NADE... iM	
V.	BRANINI RAPORTI	
	1) PRVA VEĆE	136
	2) DRUGO VEĆE	137
G.	MAĐENA PIJESMA	138
D.	ŠAROLIKE SLIKE	
	1. - PRVI LIFT U PREZI	139
	2. - ČAROBNI NA PRSTAK	140
Đ.	SLUŽBENE VIJESTI	
	1. - PALA VLADA	141
	2. - SEOBNA GLAVNOG STANA	143
	3. - PIŠTALJKA	145
E.	CVRKUTYRABCA U LOGORU	
	1. - RIBELI	147
	2. - RAZGOVOR SRĐE I ARBANASA	152
	3. - LIJA I KOKA	153
Z.	Za našu djecu	
	PROKURIRAO „ISO“	155

Друга сѣрана садржаја часописа „Преза“, лојор у Албанији,
новембар 1941. године

GLAVNA TRAFIKA „OGNJE NA MARIJA“ MATE NOTORA MURATOVA UL. BR. 7. (SUTUREN.)	
MESARNICA SUBOTE CHIANTI-a GAVRAN-PAŠE UL. BR. 1	APOTEKA „ARHANGEL GABRIEL“ KRALJECE TELTE UL. SENTINELA III.
POGREBNO DRUŠTVO „ANTIHRIST“ IVA VRANE UL. BR. 4.	
NARODNA KUHINJA Kod „DONDA“ Ogurle Gligoriani MISTER DŽORDŽA UL. 29	KNJIŽARA I PAPIRNIČA „RUCKSACK“ Eugena Kische Salamara Pegule ul. 7
MENJACNICA „MAHRADŽA“ ISOVA ULICA, 1.	STOVARIŠTE KONZERVIRANE ROBE FATO i Komp. PZEMJEŠTEHO iz Crmničke ul. br. 5 u RiJE- čki ul. br. 1.
NARODNA PEKARA MRDA ĐUROVIČA RADA CUCE UL. BR. 1	

P. Kolmanf)

Рекламна (последња) страница часописа „Преза“, лојор у Албанији, новембар 1941. године

логорских шатора и текст: Преза, бр. 1, новембар 1941, а на задњој корици је остао само оловком обележен нацрт граница Албаније и места где је био логор. Две корице, од липовог дрвета, спојене су платном и учвршћене малим ексерима.

На другој страни, у импресуму стоји: Преза, логорски забавник, излази једанпут месечно, годишња претплата 1 наполеон, уређује уређивачки одбор, цензор Драго Драговић, одговорни уредник Нико Никоговић, уредништво и администрација у згради Муратова шатора, II спрат, штампарија Перо Налив, Преза, Бокешка улица бр. 7.

Ковијанићев „логорски забавник” чине следећи текстови: Ријеч уредништва; I Пјесме: Молитва спаситељу, Жеђ, Три по три, Син кћери, Жени, Мајци; II Расправе и чланци: Култ брата у нашем народу, Теорија злоупотребе права с погледом на општи имовински законик црногорски; III Албанија и Арбанаси: Преза (опис и прошлост), Скендербегова Кроја (информ. чл.), Скендербег; IV Фолклор: Питалице, Анегдоте о Црногорцима и Бокељима; V Домаћи и страни класици: Воссасо: „Из Декамерона” (8 новела VI дан, Његош: „Из Горској вијенца; VI Хумор: А. Мале резе из логора Презе: 1. Резе длијетом чојства под њебетом, 2. Црна Гора и мајстори с мора, Б. Еп брадоња, 1. Наше браде, наше владе и наше наде, В. Бранини рапорти, Г. Нађена пјесма, Д. Шаролике слике, 1. Први лист у Прези, 2. Чаробни напрстак, Ђ. Службене вијести, 1. Пала влада, 2. Сеоба главног стана, 3. Пиштаљка, Е. Цвркут врапца у логору, 1. Рибели, 2. Разговор Срђе и Арбанаса, 3. Лија и кока и 3. За нашу дјецу: Прокукурикао „Исо”.

Часопис има укупно 160 страна исписаних латиницом и ћирилицом, а на 161. је дата и рекламна страна. У сатиричном тону су исписани називи: „Главна трафика Огњена Марија”, Мате Нотора, Муратова ул. бр. 7. (сутерен), Мењачница „Махараца”, Исова улица 1. итд.

Уредништво је имало намеру да овим часописом помогне себи и својим друговима логорашима у осмишљавању логорског живота. У предговору се образлаже ова намера: „Надамо се да ће овај веома скромни логорски забавник бити примљен од становника наше платнене варошице са извјесним интересовањем, свим потребним разумијевањем и правилним схватањем. Надамо се да ће бити читан, његован, и чуван и очуван. Јер он је сличица нашег духовног логор-

ског живота, можда јединствен у сличним приликама. Он ће бити речити свједок људског и хуманог гледања и схватања човјека од стране наших чувара – синова, ваљда, културног италијанског народа.” У потпису стоји Уредништво, а касније је дописано, црвеном оловком, Р. Ковијанић.

Сви прилози су потписани псеудонимима: Ненад, Др. Страдан Иноћентић, Рајко Ранчевић итд. Ристо Ковијанић је аутор већине прилога, а поред њега ту су и др Душан Радоман, Мирко Костић, Гавро Ђурковић, и Максим Злоковић. Ковијанић је накнадно дописао ауторе прилога испод псеудонима.

Овај „логорски забавник” представља веома значајан допринос нашој књижевности, како по вредности прилога, тако и по логорском контексту у којем је настао. Због тога се надамо да ће он заинтересовати шири круг читалаца и истраживача историје српске књижевности.

ЧОЈСКЕ РУЖЕ – (НАРЦИСИ)

Књигу песама *Чојске руже* Ковијанић је писао током 1945-46. године у време тамновања у подгоричком затвору. Након аустроугарског, па италијанског логора Ковијанић је, после Другог светског рата, доспео и у југословенски затвор. Као што је претходно речено, војне власти нове Југославије су га осудиле на петнаест година затвора, од којих је одлежао две. Сећања на те дане су оличена у овим песмама.

Песме су исписане налив-пером, ћирилицом, у свесци формата Б-6 (мали кожни роковник) под псеудонимом Сл. Зл, (односно Славко Златојевић). Илустроване су цртежима двораца, природе, животиња, митских ликова и догађаја из средњег века (нпр. убијање аждаје, потеря за лисицом итд.), а песме почињу иницијалима који су исечени из неке књиге. На крају књиге Ковијанић је саставио речник мање познатих речи: Еос, Перун, Хрон, Весна, Артемида итд.

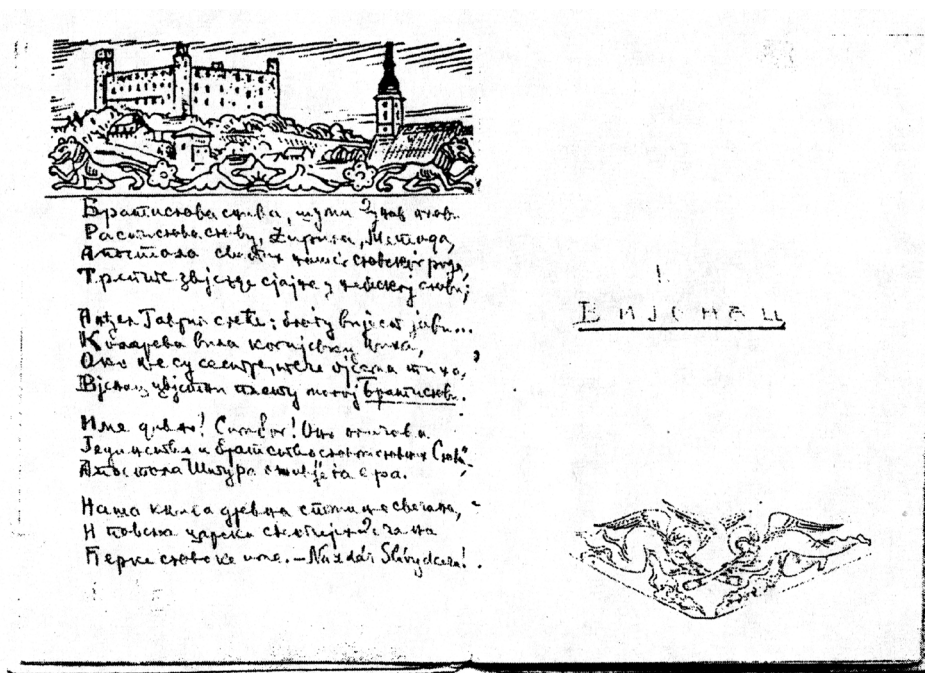
Ковијанићев сонетни венац је састављен из два дела: I Кћи Еоса и II Кћи Славије. Стихови су посвећени његовој жени Даници и ћерки Братки. И у овом рукопису Ковијанић се присећа братске Словачке и Колареве *Кћери Славије*, па почиње стиховима „Братис-

лава спава, шути Дунав плави...”, а књигу завршава песмама *Невјестиа с Јадрана* и *Блаја вијестй*. На крају рукописа је био предвиђен и коментар, који није исписан.

Као и претходна књига-часопис *Преза* и ова представља важан прилог књижевној логорологији, и доказ да ни један затвор не може сломити човеков стваралачки дух. Ристо Ковијанић, песник-мученик, књижевник хуманистичких идеала и велики заговорник словенског заједништва, најбољи је сведок победе светла над мраком и идеала над идеологијама.

У Новом Саду, о Васкрсу 2016. године

Др Небојша Кузмановић

Почейна сйраница необјављеној сонейној венца „Чојске руже – Нарциси”, написаной у време Ковијанићевој зайочеништва у југословенском социјалистичком зайвору, у којем је био зайочен йосле Друїој свейској раша.

RISTO KOVIJANIĆ:

Nadjmedjerska

Dolina Smrti

NA

GROBOVIMA 6.000 SRPSKIH

MUČENIKA

PREDGOVOR NAPISAO

Vojvoda

PETAR BOJOVIĆ

BRATISLAVA 1936 — ČEHOSLOVAČKA

Ристо Ковијанић

Нађмеђерска
ДОЛИНА СМРТИ

НА ГРОБОВИМА
6.000 СРПСКИХ МУЧЕНИКА

ПРЕДГОВОР

Нађмеђерско заробљеничко гробље спада у ред великих српских костурница светског рата. Са болом и пијететом спомиње га цео наш народ. Оно је један сведок више огромних жртава које су поднеле Србија и малена Црна Гора у витешким и неједнаким борбама за ослобођење и уједињење југословенског народа.

Поред великог броја интернираних стараца и младића из окупиране Србије и Црне Горе, који су страдали за националну идеју, у Нађмеђеру је сахрањено и неколико хиљада српских ратних заробљеника. То су хероји са Куманова, Битоља, Скадра, Једрена, Брегалнице, Цера итд., који су далеко пронели славу српског оружја. И сам сам био сведок њихових јуначких подвига и беспримерног пожртвовања, кад сам имао част да их у многим борбама српско-турског рата и у почетку светског рата пратим и водим из победе у победу.

Наш народ се теши чињеницом што се гробови ових великих јунака и великих мученика налазе у ослобођеној и уједињеној Чехословачкој, братској нам земљи по крви, језику и оружју. Ми знамо да им чехословачки народ одаје ону заслужну пошту, коју им одаје и наш народ. И да их сматра нашом заједничком светињом из времена заједничких напора и борби за стварање велике Југославије и велике Чехословачке.

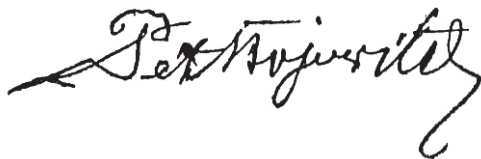
* * *

Ова књижица, писана с дубоким пијететом према успомени нађмеђерских мученика, импресивно приказује, с једне стране, језовите поступке непријатеља, а са друге класичне примере страдања и мучеништва, какве је све подносио наш народ за своје ослобођење и уједињење, с непоколебљивом вером у коначну победу своје праведне националне ствари... Она је један мали споменик нађмеђерским српским жртвама, споменик незаборавности и пијетета који им дугује Нација.

Дај Боже, да им се њихова велика уједињена Отаџбина одужи што скорије великим, достојним спомеником.

Београд, првог децембра 1936.

Војвода Петар Бојовић

A handwritten signature in black ink, written in a cursive style. The signature appears to read 'Petar Bojovic' and is positioned below the typed name.

Братислава, 29. октобра 1936.

У вече, кад смо се спремали за посету Великом Међеру, небо је било као стакло. Братислава је имала изглед јубиларне свечаности. Напредни Чехословаци прослављали су осамнаестогодишњицу свога уједињења и васкрсле националне слободе. Шумни вали Дунава носили су братске поздраве Београду.

Над снажним размахом послератне Братиславе, некадашњег Пожуна, у којему су нашли израза ренесанса и готика, рококо и барок, лепршале су се словенске боје чехословачких државних застава. Ту је и неколико знаменитих споменика везаних за нашу југословенску историју. Стара, ренесансна Примасова палата, данас Градска већница, блештала је у светлости рефлектора. У њеној Сали огледала потписан је (1805) познати Наполеонов мир, по којему је моћни француски император добио наше западне југословенске земље, са сунчаном Далмацијом и класичним, слободним Дубровником. Од њих је основао своју малу Југославију – краљевину Илирију. Ту је импозантна зграда Великог суда, са благим линијама познијег барока XVIII столећа. У њој је дуго заседала Пожунска дијета, угарски државни сабор, на који су, кроз неколико векова (1526–1848), долазили знаменити југословенски заступници, Хрватске, Далмације, Славоније, Срема и Војводине – од славних дипломата и државника XVI века: бискупа Стјепана Бродарића и кардинала Антуна Вранчића, па до гласовитих народних будитеља: бискупа Врховца, митрополита Стратимировића, Лукијана Мушицког и патријарха Рајачића, од прослављених војсковођа, туркоубица и хероја XVI века: последњег српског деспота Павла Бакића од

Крагујевца, и хрватских народних банова Николе Шубића Зринског од Сигета, кнеза Фрање Франкопана, „мача и штита Илирије” и Ивана Драшковића, јунака са Сиска, па до Саве Поповића Текелије, Јанка Драшковића, Антуна Михајловића, и Штурових пријатеља: Хермана Бужана, Метела Ожеговића, Јована Хацића и Никанора Грујића.

Одмах за Дијетом, у њеном засенку, а под осветљеним китњастим звоником цркве свете Кларе, богата Књижница Коменског универзитета, некад Католичка правна академија. Кроз њу су прошле стотине познатих Југословена, од ученог Атанасија Стојковића и Јоакима Вујића до Богобоја Атанацковића и Људевита Вукотиновића. Одатле је борбени Светозар Милетић полетео са својим друговима (1848), да први зазвони на устанак у Војводини.

Напоредо са Дијетом налази се прастара зграда Академије Истрополитане, првог угарског универзитета краља Матије Корвина, сина славног мађарског туркоубице Сибињанин Јанка, потомка балканских словенских предака. Тај универзитет, из средине XV века, основан је на заузимање његовог организатора, ученог Хрвата архиепископа Ивана Витеза од Средње, знаменитог и моћног државног канцелара, и његовог сестрића, исто тако ученог и славног Хрвата, Ивана Чесмичког, прослављеног песника под именом Јанус Панониус.

За старим универзитетом, под окриљем Катедрале, у којој су сахрањена два хрватска бана Драшковића, уздиже се средњовековна католичка препозитура, некадашња резиденција славног хрватског проповедника, бана, кардинала и краљевског намесника Јураја II Драшковића, оснивача прве братиславске гимназије, из средине XVI столећа.

А за некадашњим тврдим бедемима и широким опкопима средњовековне вароши налази се стари, историјски Евангелички лицеј, чији је праг прелазео и велики југословенски просвјетитељ и филозоф Доситеј Обрадовић. Кроз ту школу прошло је на хиљаде српских ђака, од Павла Јулинца и Јована Мушкатиновића до Даничића, Милетића, Змаја, Јована Бошковића, Грчића-Миленка и црногорског војводе Сима Поповића...

Трг Републике био је сав у снегу белих хризантема. Ближиле се задушнице, дан посвећен упокојењу мртвих. И тог дана сва братиславска гробља биће прекривена цвећем. А одавде до Комарна налази се непретргнути низ наших ратних гробова – посејане кости наших знаних и незнаних бораца и осветника, паћеника и мученика.

Ту у улици Светозара Милетића, некадашњој Цветној Долини Млинских њива, које у свом животопису спомиње братиславски ђак и оснивач српског народног позоришта Јоаким Вујић, налази се ратно војничко гробље. На њему је 62 југословенска гроба, од којих 11 српских ратних заробљеника. Ту спавају вечним сном Крсто Ивановић и Живан Ранчић из Крагујевца, Василије Вељковић из Ниша, Панта Радојчић из Лазаревца, Миленко Гењић из Свилајнца, Богослав Стојановић из Власотинца итд. Ту је, поред њих, и стари шездесетогодишњи рибар Јосип Јустин, Хрват са Сушака, који је, мучен у братиславском војном казамату, сигурно пао за исту идеју као и његова браћа из Шумадије. Ту, између редова старих багремова, са својим трпљењима и паћеништвом почива под вечним забором и једна непозната српска жена. То је нежидерска мученица Вукосава („Викушова“?) Друњак, Старосрбијанка из Сенице. Нисмо сигурни ни за тачност њеног презимена, које је непријатељ записујући вероватно унаказио, као њено можда лепо лице, и њено лепо класично име из косовске историје и српске народне поезије.

С оне стране Дунава, за Туршовим Садом, у братиславском предграђу Петржалци, где се међу хрватским насељеницима кроз неколико векова одржавала наша архаична чакавштина, налази се још 50 југословенских гробова. Међу њима је највише Босанаца, који су се морали борити под црно-жутом заставом, под којом их је непријатељ, према три вере, сврставао у „три народности”. Тамо су и два српска ратна заробљеника – Стеван Милић из Краљева и Ристо Савић („Савач“?) из Никшића.

А тамо за Братиславом, иза красног горског перивоја, Штефаникова Сада, налази се још једно велико братиславско ратно гробље. Лежи удаљено у романтичној Славујској Долини, некад омиљеном

излетишту толиких генерација југословенских братиславских ђака, нарочито оних полетних из доба Људевита Штура, који су се тамо радо окупљали око свог великог учитеља. Ту је плакао наш Јоаким Вујић, кад се 1795, „горко скорбећи и тужећи”, растављао са „премилим Пожуном”, обилазећи на растанку сва омиљена места, где је са својим југословенским и словачким друговима „Школске материје учио, седео, и различне општеполезне књиге читао”. Тамо су Васа Живковић, Јулије Радишић, Светозар Милетић, Змај, Ђена Павловић, Симо Поповић и трагични Јован Грчић-Миленко, као и читаво јато других наших омладинских песника, налазили надахнућа за своје прве песме младости, љубави и туге. Ту се уз вечно гргољење потока Видрице, из грла хиљаде крилатих јата, сваког пролећа и лета разлеже раздрагана песма радости, песма сунцу и новом животу. Откад засвити први развијени пупољак шуме, и поток поздравља своју обалу први цвет љубичице, па до новембарских жутих сметова лишћа, ту налазе уточишта заљубљени млади парови, весници младости и будућих живих покољења.

Изнад потока, његовом левом обалом, дуж горског повијарца одазива се ветровима лишће дубраве, проткане игличастим борјем. На обалама овог потока можда је Ђена Павловић испевао песму *Славуј мали или Сирочад*, читане у братиславској српској ђачкој дружини „Слободи”. Ту је Грчић-Миленко ударао у струне своје тужне лире, и ту можда срочио своје братиславске песме *Тужно сећање*, *Зайлакаће*, *Девојачка суза*, или своје *Тужне њесме* о слављу, зеленој гори и тузи која прати вечно, „и у гробу”. Или своје *Љубичице*:

*Зелено брдо, зелена доља,
У дољи њојок сребрна лица,
Овале мале њрли му њрава,
А њраву краси – љубичица...*

Или ону болну:

*Тешка њуја у срцу ми
Насѡанила сѡан...*

Одатле се можда, испод неког старог храста или усамљеног бора, на поробљени „глас босански”, одазвао (1852) Јован Јовановић – Змај пророчким стиховима:

*Косово ћуџи, Сийница јечи
– Гроб зија давно ископан –
Ал која чека – знаће њек рећи:
Још један В и д о в д а н ...*

Или ону тужну:

*Пушка њуче, њле њоруке,
Звоно звони, њлач се чује
Мајка Анку сарањује...*

Иза Славујске Долине ређају се старе хрватске насеобине из половине XVI века. Сачувале су своја југословенска имена и називе. Ту је одмах Ламоч, прва железничка станица на прузи Братислава–Праг, заједничко насеље Срба и Хрвата из друге половине XVI столећа. Али данашњи његови Бранковићи, Бошковићи, Милошевићи, Краљевићи, Фратрићи, Бучићи, Крајачевићи и други тешко изговарају по коју реч своје старе постојбине с Југа. За Ламочом је Дубрава, „Мека” овдашњих Хрвата. Ту, код цркве светога Кузмана и Дамјана, одржавају сваке јесени свој велики народни сабор, са старим хрватским обичајима, народном песмом и ношњом. За Дубравом, тамо иза Драге, Граба и Главице, друга велика чисто хрватска насеобина, са преко три хиљаде хрватских душа. То је Ђевинско Ново Село, друга станица на прузи Братислава-Праг. Ту и у Дубрави сачувао се до данас чисти чакавски говор, као што се на другој страни, у удаљеном Хрватском Грабу, сачувала чиста хрватска кајкавштина, заједно са ношњом, обичајима, именима, народном свешћу и поносом. Даље су Бистрица, Маст, блиско Карлово Село итд.

Лево од гробља води пут на блиски Ђевин кнеза Растислава и свете солунске браће Ђирила и Методија, који су овде ударили прве

и тврде основе свесловенској просвети и култури. Прастари словенски град огледа у ушћу Мораве у Дунав своје високе оронуте бедеме и танке куле, припете на вртоглавој, отсечној литици огромне стене. За њим истоимено село са великим делом старих хрватских насељеника, од којих само понеки говори језиком своје старе постојбине. Ту се нађу иста презимена становника, као на југословенским крстачама овог ратног гробља. Десно од гробља уздиже се познато брдо Камзик, са којег је широки опсег видокруга. Преко Дунава и чехословачко-аустријско-мађарске тремеће пуца поглед управо до тужног Нежидерског језера, удаљеног од Братиславе преко тридесет километара.

На отвореном побрежју Славујске Долине, на десној страни потока Видрице, који је ту кроз неколико векова окретао четири гломазна точка прастарих млинова – и где се после рата, настанио један окретни Шумадинац, ваљда заостали ратни заробљеник – ређају се степенасто дуго бели низови ратних гробова. Бетонске крстаче, густе као чокоти суседног винограда, парадно су поређане, као пред свечаном војничком смотрам. Све је у савршеном реду. Војска се стара о том. Велика гвоздена врата отвара и затвара чувар Лука Кралович, из суседног Ламоча. Само на словачком језику зна да прича о свом давном југословенском пореклу и својим прецима Краљевићима.

Овде је 129 југословенских гробова, од којих 31 српских ратних заробљеника интернираних из Србије и Црне Горе. Били су у заробљеничким логорима Нађмеђера, Нежидера, Болдогасоња и Брауна-уа. Лежи ту Александар Јовановић, поштански чиновник из Београда, а у суседној парцели стари, 64-рогодишњи, српски учитељ Иван Радојевић („Радовојич“?) из Ваљева, који је патриотски запојио толико младих генерација, што су се бориле и падале за слободу Србије. Читамо даље имена Подринаца: Јовановића и Илића, Пожаревљана: Вујичића и Петковића, Кумановаца: Стојчића и Теодоровића, Моравца Гајића, Врањанца Пешића, Колубарца Митровића, Кумодрашца Матића, Топличанина Стошића, Власотинца Аранђеловића, Таковца Филиповића итд. Ту је двадесетогодишњи црногорски војник Петар Вујић испод Његошева Ловћена,

Никшићани: Ковачевић, Милићевић, Џаковић и Головић, Плављанин Раденовић, Слатињанин Ивановић...

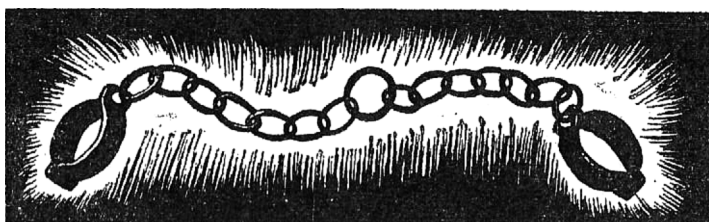
У једној деоници сахрањена су два млада мученика: шеснаестогодишњи Милош Васовић из кнез-Милошева Такова, који је као тринаестогодишње дете затворен у болдогасоњску логорску жицу и седамнаестогодишњи Колашинац Миле Радев Вујисић, нађмеђерски мукотрпитељ.

Спава ту вечним сном непозната Црногорка, нежидерска мученица Милована Вуковић, са Чева Петра Вукотића и краљице Милене, где је и за турског робовања треперио жижак слободе, и одакле је славни чешки сликар Јарослав Чермак узимао класичне женске типове, да с њима задиви културни свет Европе. Узана бетонирана гробница, са још очуваним првобитним немачким натписом, дубоко скрива историју њене дугорочне Голготе и стојичку тајну судбине живота. Остаје тајном и њен мушки подвиг, због којег ју је непријатељ-окупатор бацио у окове, и дотерао у далеке, смртоносне мађарске мочваре, да не би из свог вековног гнезда слободе „рушила темеље” завојевачке монархије. На њеном гробљу четири закржљала струка перунике, као да су пресађени из сурих орловских брда њеног кршног завичаја, испод густих бокора пелина, који би својом горчином знао да прича тајну горкотрпне судбине и мучеништва ове непознате Чевљанке.

Ту је била сахрањена још једна нежидерска мученица, интелегентна и борбена Ружица Вељовићева, млада професорка из Београда. Преко врхова непријатељских бајонета, она је имала још снаге и смелости, да из логорске жице нежидерског мучилишта, пред међународном комисијом Црвенога крста, добаци у лице својим мучитељима и непријатељима свога народа истину о њиховим инквизиторским поступцима, и пророчке речи о њиховој неминовној, скорој пропасти. Била је потом изложена нарочитом мучењу, да би убрзо, преко братиславске болнице, била пренета на братиславско гробље. Једног мајског дана 1928, о десетогодишњици смрти, уз песму славуја и плач родбине, ископане су њене кости и пренесене у Београд.

И над празном раком у којој су лежале мученичке кости једне српске жене, ми побожно застајемо у дане посвећене мртвима. Да се поклонимо високој националној свести и родољубљу, болу и поносу, мучеништву и херојству српске жене, која се у данима борбе за слободу знала мушки борити, а у данима тешких народних страдања и искушења, у повлачењу, изгнанству, под окупацијом и у заробљеништву, остала непобеђена духом.

Високи звоник огромне братиславске Катедрале – у којој су се бечки цареви венчавали мађарском краљевском круном Арпадовића, што освојише некад Светоплукове, Коцељеве и Томислављеве земље – шибао је кроз вечерњи сутон високо у недоглед. Стари Братиславски град – подигнут на брегу планинског изданка који је сегнуо до самог Дунава и ошапио предратну варош – као да је са своје четири куле подупро и само небо над собом. Импозантан као онај церски „Џинов град” из Милићевића приче, изгледао је двапут већи но што је. У горнатом закриљу последњег рукавља Малих Карпата белео се, на периферији вароши, велики Соколски дом, у коме се чува и једна грудa наше косовске земље.

Ујутру, Братислава је остала у магли и влази. Ни трага од циновских пропорција њенога Града, а камо ли витких звоника њене готике и барока, и многобројних димњака њених фабрика! Напустили смо је у свитање – возом.

Споредна пруга Братислава–Комарно, која уздужно полути велико дунавско острво, води нас право у Велики Међер, у Нађмеђер. Тамо је једно парче наше југословенске земље – српско гробље. Данас је равно осамнаест година од дана када је последња нумерисана рака тог гробља прогутала 6.000. нађмерђерског мученика. Носимо руковет познојесењег цвећа и зеленила, да положимо на његову хумку, и поклонимо се његовом мучеништву. Дан је годишњице кад је опустело чувено нађмеђерско мучилиште – велики логор српских ратних заробљеника и заточених стараца и деце.

Одмах, по левој страни, остављамо Иванку кнеза Михаила Обреновића, са некад његовим лепим дворцем, који је уз велике поседе добио женидбом грофицом Јулијом Хуњади. Ту је он сањао о свом повратку у домовину и престолу, и кројио планове о стварању велике Југославије од Јадрана до Црног мора. Ту се тајно састајао и конферисао са Људевитом Штуром. Ту је, доцније, као поновни владар Србије, водио важне политичке разговоре са великим аустроугарским државником, маџарским грофом Андрашијем, који су се тицали ослобођења Босне и Херцеговине. Да је дан са чистим видцима, видели бисмо блиски барокни торањ дворца, који се уздиже над пространим, густим парком високих, старих кестенова. И наспрам њега танки звоник сеоске католичке цркве, који је после једног пожара обновио заслужни српски кнез, за време своје друге владавине.

Наше очи не могу поздравити ни велику Пирамиду Милана Растислава Штефаника, одмах при Иванци, поред које пролазимо. Подигао је захвални чехословачки народ свом великом националном јунаку, на месту његове страшне катастрофе, када се аеропланом враћао у своју ослобођену и уједињену домовину, јер то је један од „свете тројице” чехословачке слободе и независности. Са именом Масарика, Штефаника и Бенеша почиње нова, светла историја чехословачког народа. Али у мислима застајемо са дивљењем пред Штефаниковим великим животним делом астронома, војника, вође и ослободиоца. И са дубоким пијететом пред његовим мучеништвом, кад се од Авале, преко Крушевца честитог кнеза косовскога, Немањине Рашке, Косова и Душанова Призрена, повлачио са славним српским шајкачама, и заједно са њима преживео мучеништво Албанске Голготе...

Одјекује гвоздена конструкција моста. Прелазимо преко Малог Дунава, који се, под самом Братиславом, већ неколико векова одваја са својим богато воденим коритом од Великог Дунава. Запасује далеко улево, да би примио татранске воде Вага и Нитре кнеза Прибине и светог Методија, и да се опет састави са својом матицом, уз саме бедеме вековима тврдог Комарна, који памте толико храбрих југословенских чета, коњаника и шајкаша, славних војсковођа и јунака, толико југословенских похода против Турака и других непријатеља.

И тако је постало највеће речно острво у Европи (1.885 км²), које данас броји скоро 200 насеобина, и 250.000 становника. То је Велико Житно острво, чехословачка Бачка, најбогатија житница Републике. Богато влагом и вековним наносима Дунава, оскудно биљним зеленилом, изложено оштрим ветровима Алпа. Због своје житне плодности одавно је названо „Златним вртом”. О њега се отимало богато племство бивше Угарске. И цело је припадало само неколицини појединаца.

На њему се налазе праисторијске аварске градине. У XIII веку било је ту много мањих острва, са насебинама и неколико водених градова. Доцније, на овом острву постала су омиљена ловишта угар-

ских краљева и племства, на којима су подизали ловачке замке. Становници су староседеоци (у већини Мађари, помађарени Словени, Словаци, Јевреји трговци), и послератни чехословачки колонисти.

Воз нас је уносио у ширину равнице. Кроз усирену познојесењу маглу дунавских мочвара, дан се рађао напорно и мучно. Густе трубље дима наше локомотиве падају, разастуру се и лепе за мокру земљу масних ораница и зелених озими. А кад је већ с тешком муком овладао дан, кроз замагљене прозоре, порошене сипљивом кишом, назиру се раштркани салаши, опкољени брдима сламе и трском баруштина. Све једнолико, сиво и заморно. Некад толико благосиљана, и толико проклињана мочвара! „Златни врт”, натопљен сузом и знојем. Некоме златан, а некоме крвав! Кроз векове на њему је Словен робовао туђину. Дуго је ту над његовом главом завитлаван бич обесних богаташа и племића. Натапао је крвавим знојем њено тло – и ниједна стопа не постаде његовом својином. Све је било грофовско – и поља и алуге, богати амбари жита, и велики стогови сламе, накоти пољских зечева, и дивља гуска мочвара. Робовало се ту одавно. Данас више не. Тешка нога ратара који је кулучио – звао се он Чехословак или Мађар – слободно корача и газии дугачку бразду својих сопствених њива. Над повраћеном словенском равницом завладао је демократски дух Масарикова словенског хуманизма...

СТИЖЕМО У ДУНАВСКУ СРЕДУ. У њеним мочварама био је велики руски заробљенички логор. Други, још већи, био је у мочварама Шоморина, који смо оставили недалеко од пруге, при Дунаву. После Мукачева, у источној Чехословачкој, Дунавска Среда је била један од најудаљенијихседа српског деспота Ђурђа Бранковића Смедеревца. Овде је и данас стари замак, подигнут на темељима оног из доба деспота Ђурђа и „проклете” Јерине. Тај наш мудри владар осигуравао се тврђавама, имањима и везама на све стране, само да би очувао слободу Србије, или ако је не очува, да створи основе и могућности за даљу борбу против Турака и повраћај својих земаља. Али није било суђено. И као руке Немањића, које су подизале свете лавре, нека је благословена рука деспота Ђурђа, који је утврдио Смедерево. Служио је великој идеји народне и државне одбране. И бла-

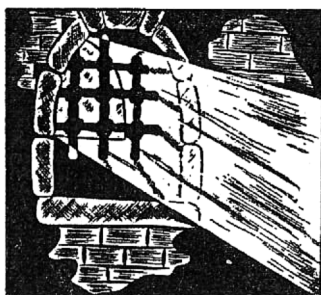
гословена утврђења нашег средњовековног себра, који је уваљивао циновске стене у Смедеревски град, и свесно или несвесно, праведно или неправедно проклињао Ђурђеву Јерину. Можда није знао да ће потомцима бити далеко теже турско ропство, него прецима зида-ти Смедерево.

Ту нам се придружује један чехословачки жандармеријски официр, знанац и пријатељ. Његово старешинство протеже се до Великог Међера. Од аустроугарског подофицира постао је у рату хајдучки јатак, а затим црногорски комита на подручју Саве „Баре”. Бацише га у окупирану српску земљу, дадоше му чету ћесареве солдације, да се бори са комитама и чува нови поредак, издадоше строга наређења да гладну децу и жене тера на кулук. А кад први пут прође са својом патролом кроз поробљено српско село, дочека га из заседе „чета” сеоске дечурлије, и уз поклич озбиљних претњи „Шваби” осу на њега „плотуне” из својих „пушака” од палица. Решио се да не буде више „Швабо” и да мења фронт. Од првог састанка са интелигентним горштаком Војовићем, вођом једне честите комитске чете, сав је у његовој служби. Али и даље остаје „Швабо”, како би, из положаја у коме је, могао што више бити од користи. И био је – то сви кажу. Јатаковао је вешто и корисно. А кад је видео да наша девојка припасује тешку фишеклију са комитским бомбама, више га нису могли задржати. Мирни, културни Чех – оде у хајдуке! Комитовао је. А кад се млади студент филозофије Јован Радовић, познати комитски војвода из топличког устанка, вратио из Србије у свој родни крај, придружио се његовој чети и гонио „Швабе” од Колашина до Сарајева. Није остало без признања. Један му комитски војвода даде сестру за жену, други писмену похвалницу на основу које је постао чехословачки легионар и официр. Данас му задаје „тешкоће” хајдучка крв његовог малог Милорада.

И док сам му причао о инквизиторским поступцима за интернирања, и о језовитим страхотама нађмеђерског мучеништва, он се сећао грозота које су се тада подносиле на дому, у окупираној Србији и Црној Гори. Само у Колашину, где је он једно време службовао, окупатор је стрељао и обесио седамнаест особа!

За два часа лагане вожње стигли смо из Братиславе у Велики Међер.

Дан је био мокар и тежак, видик стегнут и заптивен. Јесења влага свалила је тежину свога олова на земљу, на село, на људе, на све што је живо. Лења јата досадних црних птичурина притисла свуд куда се окренеш – и суморна, мочварна равница постала је још тежом.

Десет још очуваних великих барака, пред самом станицом, једини су остатак некадашње вароши од дасака. Била је ограђена жицом и челичним бајонетима ћесаревих солдата. Имала је своје кухиње и кантине, своје болнице и купатила, своје апсане и вешала, своју „школу”, свој сопствени новац, своју огромну црну таблу, истакнуту на видном месту, на којој су свакодневно брисани и исписивани дуги низови нових имена умрлих јој становника. Имала је своју управу: „царско-краљевску” команду, своје старешине, канцеларије, прописе и уредбе. Што је главно, имала је с в о ј с и с т е м и с в о ј е г р о б љ е.

У кухињама се кувало – за ручак: вода, за вечеру: вода. На хиљаде литара воде стављало се по неколико килограма црне млевене траве, шећерне или жуте репе. Та бистра врућа вода делила се хиљадама људи као „храна”. Оне сразмерно незнатне количине намирница, одређених за логор – од којих би појединац могао добити једва неко зрно и једва коју кап – одузимане су сасвим. Тиме су трговале логорске старешине. Јер, одузимане редовно и од десетине хиљада појединаца, те количине ипак нису биле мале. Према „пропису” одозго, имало се добијати, кажу, по три четвртине килограма хлеба, у почетку за два, доцније за три дана. Али тежина једног хлеба – дводневне, односно тродневне порције једног заробљеника – никада није била већа од пола килограма. Логорски командант и његови помоћници смањивали су по једну четврт и од тога што је било „одређено” – одвајало се за трговину. Једно кило хлеба, дакле, за четири или за шест дана, и то мешаног са млевеном кукурузном кашом, било је све! На томе се самирало, и умирало.

На Кантини продавали су се бомбони, а једно време и хлеб – онај исти „логорски”. Хлеба се могло купити само за златник или српску

стодинарку. А ко је то могао, колико њих? Заробљене у борби опљачкали су одмах на фронту, интерниране би обично дотеривали у логор онако како су их ухватили при спавању. Онима који су имали, готово свакоме одузимали су при купању одело и рубље, и замењивали другим. Исто тако одузимали су и новце, које су, као и новчане пошиљке од домова, исплаћивали у логорским „боновима”. Кад су исисали и последњу српску новчаницу, нестало је хлеба у кантини. Самртни гладник који би од своје куће, где је такође морила глад, добио неку новчану пошиљку могао је купити само киселих бомбона. Мало је било њих који су и то могли, мало је било и оних, за које су њихове породице знале где су, и да ли су живи.

Сатирање глађу, из месеца у месец, сатирало је до непојмљивих граница изнемоглости, која се морала граничити и са обезвијалошћу. Код многих постајала су, и то више инстинктивно, још само четири појма: „хлеб”, „слобода”, „Црни”, „смрт”. Мимо тог тешко се могло даље. Људи више нису личили на људска створења, већ на авети. Стасити планинци испод Златибора и Рудника, Дурмитора и Кома, спадали су на тридесет килограма тежине – самих исушених костију, тек неприсутних у измоћалој кожи. Изгубљени погледи намучених самртника прождирали су и травку, угледану кроз жицу. А ако је неки јадник провукао испод оградe своју као смрт кошчату руку, да очупа струк траве и поједе, дочекивао га је куршум стражара иза жице.

Од „црнога скроба” до „репе”, од „репе” до „репе” и опет од „репе” до „црнога скроба” – како се то логорски говорило – што је имало да значи: од „доручка” до „ручка”, од „ручка” до „вечере” и од „вечере” до „доручка”, то јест од вечног понављања: од вруће воде до вруће воде, пролазила је читава вечност, недогледна људској мисли. Дан је био вечност, ноћ је била вечност. Јер и кад се није дрхтало од зиме под танким ћебетом, ноћу се није могло спавати од глади. Вечност је смењивала вечност. И тако су јадници ове паклене вароши од дасака преживљавали вечност за вечношћу, у страшном распећу дана и ноћи, у страшним мукама, несхватљивим људском уму.

Болнице су се брзо пуниле и брзо празниле. Пунио их је логор, празнило гробље. У њих се већином није долазило, него доносило – и то кад већ није било спаса. Такав је био с и с т е м .

Ако није постојало оно што је било исписивано на болничким „јеловницима”, и одређивано за логорску кухињу, постојала је логорска „Школа”.

Људски цинизам није могао јаче тријумфовати, но што је њеним увођењем. Једанпут или двапут недељно заишла би по баракама патрола, и терала у „школу” несрећне младиће, који су изгледали као утваре. Тамо се мрзнуло, падало – и умирало. Колико њих несрећника, кад више нису могли знати ни сто речи свога матерњег језика, натеривано је тамо да „учи” мађарски и немачки. Страшна авет глади задавила је била сваки покрет мисли. Ипак, „школа” је морала постојати, јер је постојао с и с т е м .

За неколико десетина миродобних година, „културни” освајач остављао је читаве жупе посвојене Босне и Херцеговине без и једне једине школе, али његов заробљенички логор имао је за време рата своју „школу”! Њу је завео исти систем, који је у Принциповом Сарајеву подигао заиста диван музеј, док је националној Босни и Херцеговини исисавао душу на памук, по њој харао и палио, развијао шпијунажу, пунио апсане, подизао вешала. Сарајевским музејем завараво је свету очи о својој „културној мисији” на Балкану, логорском „школом” хтело се доцније рећи, како су чак и заробљенички ратни логори у модерној држави самозваног „носиоца културе на Исток” – имали своје школе.

Али ако није могла радити са успехом логорска „школа”, радила су логорска Вешала и Апсане.

Вешали су измучене људе, скидали их потпуно онесвешћене, и опет вешали по неколико пута засобице, обично окренутим главом доле. У апсане су бацали и онда кад је хладноћа достигала и преко тридесет степени испод нуле. На студеном бетону као леду, у узаним ћелијама као гробницама, без простирке и покривача, распадале су се ноге и прсти руку несрећних апсеника. Обично, из њих се није излазило живо. Износили су смрзнуте лешеве, укочене као санте

леда. Вешала, или апсану, добијали су не само они који су чинили узалудне покушаје да побегну, или који се на нешто пожале, већ и они који би се „усудили” да преко дана, изнемогли, премрзли, падну на своју сламарицу, дочекају скори крај мучеништва.

Нарочито се пазило на хигијену. И као да је цео с и с т е м био њој у служби. Зими, од раног јутра, и онда кад су суве јелове даске праскале од мраза, стајали су прозори барака отворени. Хиљаде костура цвокотало је у својим танким, поцепаним логорским дрешницама од коприве, а да нико није смео ни помислити на своје једино ћебе, у које се преконоћ, увијало, мрзнуло и умирало. Дрва за гориво – кад се давало – добијало се за по једну бараку толико, да су површине великих цигланих пећи остајале увек хладне. Па ипак се на њих грнуло у гомилама. Илузија! И тада је било другарске племенитости. Првенство „грејања”, прислањање леђа уз пећ имали су они, који су били најзрелији за „Болницу”, која је после исписивала њихова имена на Црној табли.

Зими, још у само свануће – и онда кад је стезала хладноћа од –27 до –30 степени – терали су на купање. Кроз снег и преко леда, у гломазним дрвеним опанцима, у обојцима и крпама, или босо, гмизала је дуга поворка страшила. Спотицало се, падало, и остајало у пртини, да се никад више главом не дигне. Оне који су сустајали – кивни на њих што нису умирали у баракама – стражари спроводници тукли су до издаха. Ако је било лето или јесен, оног који би се усудио да узгредно утргне лист кромпирове стабљике или сунцокрета, да поједе, ударали су и пребијали.

У јануару и фебруару 1917. године, кад је стезао најкрући мраз и шибао оштри алпски ветар, ишло се на купање некуд далеко преко поља, у друга купатила.

А кад се стизало у Купатила, стотине нагих људских сенки као авети плашиле су се једна од друге. Свучени, ти костури изгледали су ужасно као смрт. Пред призором тих страшила, застајало се стрављено и избезумљено.

После купања одмах се враћало натраг – из топле паре и испод топлих тушева право на смрзло, отворено поље. Цепале су се од циче

испоснеле кости, мрзнуо се језик за непца, смрзавало срце. С и с т е м је био задовољен – умирало се успут и по повратку. Црна табла исписивана је неколико пута дневно, болнице су препуњаване, а тако исто и низ гвоздених кола, која су, уском шином што је спајала логор са гробљем, односила и уручавала напаћене костуре у напред ископане јаме. Кад није била велика суша или велики мраз, те јаме биле су дубоке локве. Јер где год се на мочварама овог острва, које се једначи са површином Дунава, зарије ашовом у дубини једног гроба, наилази се на дунавску воду, која се одмах зајезери.

Било је нешто још страшније – страшније од глади, од вешала, од смрти. Изнад свега био је „Црни”. Тако је био прозван један од старшина логора, наредник Иштван, мађарски црни Циганин. Он је био најревностији извршилац жеља главног команданта логора, пуковника Wallnera, Немца, и његовог помоћника капетана „фон” Бенедикта, Мађара. Њих тројица били су изразити носиоци главног с и с т е м а – оличење његово.

„Фини” пуковник појављивао се у инспекцији, увек пажљиво избријан и са циничким осмехом. Ако би се неко, из редова старије интелигенције, потужио на варварства „Црнога”, упућивао га је да се жали краљу Петру, Clemenceau-у или Lioudu George-у.

Сичијави дегенерик, капетан, био је и сувише поносан на своје „племство”. Рапорте својих потчињених примао је окренутих леђа. Све што је било у логору сматрао је испод ступња најнижих створова, мада је таквог скота ретко кад човек у животу видео. Уместо неке „плаве крви”, кроз његове хусарске жиле јурило је покварено, и скроз кукавичко варварство. Сиктао је као гуја. Знао је да и сам буде „Црни”, како најгаднијим и најпрљавијим псовкама мађарског речника, тако и тучом. Голом сабљом тукао би где кога стигне.

Али никада се није видела већа животиња у људском облику но што је био „Црни”. Задригао, здепаст, накострешен и космат као дивљи вепар, изваљених крвавих очију, шопава носа и широких ноздрва, дебелих усана и ушију, средовечан и просед, наждеран, напијен, и раздражен до помамљености као на инквизиторским аренама, чинио је нечувена свирепства – тукао је, газио, давио, касапио.

Извученом сабљом ударао је где стигне: по глави, по лицу, по рукама. У време кад се шећерна репа товарила на станици, кад би ухватио код некога заробљеника репу – која се сирова радо јела, иако је стезала за грло као клешта – онда би таквог гладног јадника гађао том репом само у главу, све дотле, док не прсне глава или репа. И лешеве оних који су преконоћ умирали по баракама, јутром би газио у својој помами и псовао по „сто милиона вагона свињских српских богова”. То је била његова уобичајена свакочасна псовка. „К о х о ћ е да умре, мора ићи у болницу!” – рикао је нађмеђерски инквизитор.

Све друго да је било као у рају, само нађмеђерско црно чудовиште чинило би логор ужасним паклом!

„Црни”

За дивљење је са колико се људског и националног поноса све то сносило. Трпело се и умирало. Шкрипале су кости у страшним квргама „културнога” варвара, али вера у победу нације није се губила. И онда кад је непријатељ ликовео и славио успехе своје војске, и онда када се дневно носило на гробље по сто и више логорских сапаћеника – веровало се у коначну победу велике Мученице Албанске Голготе. „Србија ће ипак победити! Ви морате пропасти!” -- тако је довикнуо заточени Добрица Милутиновић, познати првак Београдског народног позоришта, главном команданту логора и његовом штабу, кад су једног дана дошли да се размећу једним успехом своје војске на фронту. Говорио је вером својих сапатника. Али и онда када су нађмеђерски робови мучали дубоким муком, нађмеђерски тирани увек су чули исти глас – и у свом једу стезали све јаче. Разметања својом „силом” и „културом”, подсмеха на рачун „ратарске нације” и њенога „сељачког опанка”, циничке насладе у причању о „покореној земљи до последње стопе”, хвалисања са „растурањем хајдучкога гнезда” – никад им није било доста, као ни свирепих поступака, или напљачканог блага.

У тешким данима заточења, многима се причињао глас топова издалека. Понекад, чинило им се да тај глас постаје сваким даном све јаснији и одређенији. То их је притврђивало у уверењу да фронт није далеко – мада су суре српске шајкаче стајале тада још за Кајмакчаланом, а руски козаци далеко иза Карпата. Била је утешна и једна логична нелогичност. Вредност новчанице мале, окупиране Србије била је много већа него вредност новчанице победилачке велесиле, Аустро-Угарске монархије. Како и откуд је то могло бити? На то питање разметљиве и грамзиве старешине логора никад нису знале и хтеле да одговоре.

Веровало се... И једног дана у логору робова чуо се звук гусала. Од своје плехане заробљеничке порције направи их један стари Црногорац, ма да је већ изгледао као сенка. У својој видовитости, назирао је час кад ће у поробљеној Српској земљи опет да се преокрене, „и да други постане судија”. Створио је гусле, и окушао уз њих да запева. Није могао. Хтео је о Косову или Мишару, о Куманову или Мојковцу, о зидању Скадра на Бојани, ил’ о сужњу азачке тамнице, о несрећној Косовци девојци, или мајци Јанковић Стојана, о мајци Југовића и њених девет снаха, девет удовица, и њихових девет сиротица, о Обилићу или Карађорђу, о Мићуновићу, Синђелићу или Принципу? Можда је хтео да песму *Авај Босно, сиротице клеџа* прошири на све наше крајеве, и изнесе шта се ради „земљи несрећној”? Или да опева нађмеђерско ропство? Можда је хтео да уведе Честитога Кнеза у царство апсолутне, „небеске” правде, или да доведе Краљевића Марка да задовољи људску правду и људску истину земаљског живота? Нешто је хтео, и имао уз гусле да каже. Није могао – издала га је стара срећа. Остао је и без старачке снаге, без тела и крви, без слободе, без огњишта и домовине, најзад и без свога убогог вагана, у коме је примао јуху од куване траве. Али није остао без Вере. Заборавио је на себе, на „Црног” и вешала, на логорску црну таблу и кола која узаном шином одвозе на гробље. Али није заборавио на гусле, као ни на своју крсну славу, коју је покушавао да бар у сећању издвоји од осталих као вечност дугих дана. Створио их је из ничега. Јер Вишњићев дух живео је и у легији костура нађмеђерских мученика.

Некадашњи Роб „дивљег” Азијата имао је липу, и хранио се њеном кором, имао је јавор, и правио гусле. Нађмеђерски Роб „културног” Европљанина да је стао грести и црну земљу под својим ногама, и суве даске над својом главом, висео би на вешалима. Све су му били одузели, само нису могли Веру. Ни то није „смео” имати.

Пушчани плотун стражара иза жице – кад паде рањено неколико гусларевих слушалаца – утркмио је глас необичних гусала нађмеђерског роба. Али његову Веру нису могли убити. Киван је био непријатељ на то. Притезао је све јаче, као да би уништењем нађмеђерских заробљеника уништио целу нашу нацију. Иако није

могао да накопи рака, опет није био миран. Да је последњег заробљеника скинуо са вешала, притрчао би да га својим рукама још једанпут стегне за грло, е да би како задавио оно, што је њему било неумориво. Да је леш последњег заточеника износио из логорске апсане поново би га вратио, е да би га уверио како је Србија заувек пропала, и да у њој остаје да господари и „врши културну мисију” господар Нађмеђера. Последњем изгладнелом јаднику не би „дао” умрети, само да би га полумртва могао тући, и доказати му ко је јачи, ко је „господар”, а ко „роб”. И онда кад би последњег нађмеђерског „ђака” износио смрзнутог из логорске „школе” опет би га ухватио у њу, да му прича о својој култури, о својој „културној мисији на Истоку”, о „изабраној нацији господара” и осуђеним „нацијама робова”. И онда кад би били сахранили последњег нађмеђерског мученика, појурили би сутрадан на његов гроб, да му раскопају кости, довикну да су „победници” – и да га опет што дубље закопају, како га не би васкрснула Вера, коју нису могли закопати.

Зар је вера тако јака?

– Увек јача од злотвора!

Након две године испуни се прорицање једног старог Дурмиторца. „Нећемо овде сви помрети, отвориће се логорска жица, и они који из ње изађу поздравиће ослобођену и проширену Домовину” – говорио је логорски „пророк”, око којег би се јутром скупљали да чују његове санове и фолковања. За четири године свога постојања, та уклета варош од дасака сахранила је у своје гробље читаву трећину својих становника, којих је бројила на пар десетина хиљада. Другу трећину припремила је да убрзо нађу смрт у тиролским и карпатским снеговима и другде. Тек једна трећина – спасена одашиљањем на пољске радове, и пакетима добијаним из Француске и Швајцарске од Српске владе, Српског црвеног крста, Кола српских сестара и савезничких хуманих друштава – поздравила је уједињену Отаџбину.

Оног часа, кад је глас Солунске победе допро до Коцељевих и Светоплукових равница, опустео је нађмеђерски заробљенички табор.

Пала је огромна логорска црна табла, кад и црно-жута застава, која је била замрачила све до Битоља. Умукао је лавез црног чудовишта, чим су његови господари, пуковник циник и надувени „барон”, бацили ћесареве кокарде и униформу, и побегли да спасавају своје главе и опљачкано благо, на коме је било утиснуто: „Бог чува Србију”. Срушила су се чврста логорска вешала, кад је клекнуо обесни завојевач, који је, у својој „културној мисији” за три године окупације, подигао хиљаде вешала од Тимока до Скадарског језера, попалио хиљаде сиротињских домова, поскидао хиљаде звона са божјих храмова и прелио у гранате, пратио коњушнице од Немањића манастира, стрељао, пљачкао и робио. Нестало је логорске „школе” заједно са с и с т е м о м који је за дуго низ година обмањивао Европу о својој културној мисији на Балкану, и међу Словенима уопште. Из узаних гвоздених шина искочили су језиви вагонети, који су нађмеђерским заробљеничким логором хранили ненасито нађмеђерско заробљеничко гробље. И над овом болном долином смрти престала је да се кези страшна авет Сатане.

Иза станице одмах је село. Код нас, по злу и болу, чувени Нађмеђер (Nagy-Megyér), Лежи на 111 метру надморске висине, у самом југозападном углу пресека 48 степени северне ширине и 18 степени источне земљописне дужине, на 68. километру железничке пруге од Братиславе, на 30. километру од Комарна. Његово словенско име, Велики Међер, поново је васкрсло с грађанским слободама његових грађана. За светског рата имао је око 700 домова и преко 3.000 становника (Мађара и Јевреја трговаца). Управо толико, колико је нађмеђерско заробљеничко гробље за два месеца прогутало српских ратника!

Давна је ово насебина. Сачувала је већи број старих повеља и папира. Помиње се још у XIII веку. Први пут 1268. године, као посед града Комарна, у повељи угарског краља Беле IV, с којим је ратовао српски краљ Урош I највише око Мачве, а с којим се после спријатељио, и пратио га у Беч (1261) са својим синовима, Драгутином и Милутином, на састанак са славним чешким краљем Премислом Отокарром II. У повељи краља Стефана V (1270–1272.), таста српског краља Драгутина, спомиње се као „villa Meger”. Од године 1421. припадао је краљу Жигмунду Луксенбуршком и његовој жени Варвари. Овај моћни угарски и чешки краљ, и немачки цар, који се много спомиње у нашој, југословенској историји, добио је угарску круну у наслеђе од своје прве жене, трагичне краљице Марије, кћери Лудвика Великог Анжујског и жене му Јелисавете Котромановић, красне кћери босанског владара, коју је просио млади српски цар Душан. Његова друга жена Варвара, чудесна лепотица, којој је даровао многе градове и поседе у Словачкој, била је југословенске крви, из моћне словеначке породице грофова Цељских. Била је кћи грофа Хермана II, бана Далмације, Хрватске и Славоније, који је умро у

Братислави, унука кћери босанског краља Твртка I. Син њеног брата Фридриха и Јелисавете Франкопан, моћни кнез Улрих II, намесник Чешке и Угарске, који је погинуо у Београду, био је ожењен Катарином, кћери српског владара Ђурђа Бранковића, који је од Жигмунда добио суседне поседе у Дунавској Среди.

Даља хроника Нађмеђера, са захвалношћу помиње моћног краља Матију Корвина, „краља Матијаша”, како га је опевала југословенска народна поезија, нарочито словеначка, који се био оженио кћери Улриха Цељског и Катарине Бранковић. Он је 1466. године подигао Нађмеђер на степен варошице, с правом на три сајма годишње. Исто тако са захвалношћу помиње и Фрању Ракоција најпопуларнијег мађарског јунака, сина Јелене Зринске, кћери хрватског народног мученика Петра Зринског и храбре Катарине Франкопанке, који је 1710. дао Нађмеђеру заштитну повељу.

Путем краљевских поклона, куповине или наследства, Нађмеђер је 1547–1662. променио више од двадесетпет господара-поседника. Помињемо само: Петра Хорвата, Stefana Sichya (1559), Kristinu Palffy и грофа Nikolu Esterhazya (1632). Доцније је припадао породици грофа Јаноша Валдштајна. Пред светски рат највише поседа имали су гроф Hugo Kaloky i Jozef Eggenhotfer.

Од XV столећа има своју католичку, а од 1785. године своју реформаторску цркву. Био је ту раније женски католички самостан и мазулеј једне гране породице Зичи. Од 1867. имао је своју читаоницу, касину, кредитну задругу и циглану.

Црна кроника Нађмеђера спомиње да су га једном опустошили Турци (1683), да је двапут горео у пожару (1702, 1852), једанпут га морила страшна куга (1710), а двапут косила страшна колера (1831, 1849). Године 1701. ту су спаљени на ломачи један „врач” и једна „вештица”.

С Нађмеђером су имали везе у прошлости и људи наше, југословенске историје. Ту је боравио последњи српски деспот, славни Павле Бакић од Венчаца, из срца Шумадије. Као представник краља Фердинанда I, заједно са чувеним војводом Катрианером,

чанадским жупаном Николом Маћедонцем и краљевим саветником Марком Бекком, ту се састао новембра 1532. са представницима краља Јована Запоље, да преговара о миру. То је било после његових великих победа над Турцима, кад се прославио код Панонхалма, одакле је гонио војску Сулејмана II управо до Љубљане, а непосредно после сукоба са Осман-пашом, којег је витешки победио и погубио, и са својим Србима уништио његову војску недалеко од Бадена. Одавде је Бакић писао краљу Фердинанду, крајем децембра 1532, тражећи потврду свога поседа града Сомбатхеља, и извештавајући га о раду моћног Томе Надаждија и Петра Ебродја, Запољиних присталица.

Неспорно, овуда је Павле Бакић са својом браћом више пута пролазио. Имао је огромне поседе на Малом Житном острву, које се, с друге стране Дунава, пружа паралелно са Великим Житним острвом. Управо, њему је припадала ваљда већа половина тог острва. Тако је Нађмеђер био у непосредној близини његових великих поседа и његових градова Ђура, Рара, Хедервара итд. Са тих поседа водио је пут преко Нађмеђера за Братиславу и Трнаву, где је Бакић често долазио, и за његове огромне поседе (Оштри Камен, Шашћин, Холич итд.) који су се простирали од Трнаве до Мораве.

На свом другом путовању преко Београда за Цариград, прошао је кроз Нађмеђер славни дипломата, историчар и путописац, угарски примас и краљевски намесник, кардинал Антун Вранић из Шибеника. У његовој великој пратњи био је и италијански путописац Антоније Марко Пигафета, који је описао ово путовање до Цариграда и натраг. И при одласку (из Братиславе 1. јула 1567), и при повратку (почетком маја 1568) спомиње „велика варош Meqier на Комарнском острву, дајући њен кратак опис.

Неоспорно, Нађмеђер је запамтио многе наше, југословенске војске и војсковође, који су ратовали око Ђура, Комарна, Братиславе, Алтенбурга, Нежидера итд, од Бјелоша Урошевића, сина српског владара и брата угарске краљице Јелене, угарског намесника и хрватског бана, и крчких кнезова браће Франкопана, који су се прославили у бојевима на блиској реци Лајти, Бјелош 1146, а Франкопани

сто година доцније, па до Змај Огњеновића Вука и хрватских банава Зринских и Драшковића.

Претпостављамо да је овуда пролазио и деспот Ђурађ Бранковић, ако је кад посетио своје поседе у Дунавској Среди, кад се бавио у разним местима Угарске (у Будиму и блиском Ђуру јуна 1455).

Године 1849. овде је логорило две седмице 1.400 хрватских граничара.

Сада је овде велика југословенска костурница, најзначајнија веза Нађмеђера са Југословенима кроз целу досадашњу историју. Ту су сахрањене хиљаде оних славних српских јунака, који 1914. препливаше Саву и покушаше да омеђе северне границе наше уједињене Домовине, и стотине оних храбрих и упорних бораца, који на Тари и Беласици покушаше, крајем 1915. и почетком 1916. године, да очувају слободу последње стопе југословенске земље.

Крајем блатњавог, широког друма, који од станице води у село, протеже се узани бетонирани плочник. „Направи га 1916. године високоблагородни Wallner Ferenc, пуковник, са српским ратним заробљеницима.” С леве стране читаво језеро мочваре. При тој великој локви била су логорска купатила. Ниже, при самој прузи, био је велики логор интернираних Црногораца, затворених у лето 1916. Претим, ту су били србијански заробљеници, који су пресељени у суседни њихов логор, јер су логори били знатно проређени смрћу и одласком на пољске и друге радове. Пред станицом био је логор болница са купатилима. Даље, логор србијанских ратних заробљеника, основан у јесен 1914. Ту је у самом почетку доведено око 3.000 српских војника, заробљених приликом српске офанзиве у Срему. После се њихов број стално повећавао заробљеницима и интернираним. Тада је више морила мочвара него глад.

Српски свештеник из Војводине, Душан Н. Обрадовић, који је, као аустроугарски војни обвезник, обилазио (1914–1916), по одређеној свештеничкој дужности, српске и руске заробљеничке логоре у Нађмеђеру, Нежидеру, Болдогасоњу, Дунавској Среди, Шоморину и Острогону, где је – како он наводи – било тада преко 70.000 заробљеника, овако описује у својим успоменама стање српског нађмеђерског логора у јесен 1914. године.

„Први логор посетио сам у Нађмеђеру, тик уз железничку станицу. У логор, у коме је већ било око три хиљаде заробљеника, не могах улазити, јер трајаше карантена. Велики комплекс земље. Мочваре унаоколо. Унутра силно блато и нечистоћа. Простор ограђен унаоколо бодљикавом жицом...

У самом логору није било још ни једне бараке, ни једне даске ни клупе. Не имађаху ни сламе, апсолутно ничега, него само силно блато и воду под собом. Одећа и обућа беше им поцепана или потпуно издерана у многог. Што је на њима бољег и вреднијег било, то су од њих „културни” Швабе и Мађари отели и скинули...

Војници – заробљеници, који из борбе дођоше измучени, морадоше у логору под ведрим небом да живе више од месец дана голи, боси и одрпани, изложени свима непогодама, особито киши, која је овде неколико недеља непрестано падала... Док нису подигнуте бараке, правили су земунице и живели у њима по пет, десет и више људи у једној земуници. Док се бараке подигоше, ушло се већ у зиму, а дотле је велики број заробљеника поумирао...

Концем октобра 1914. отпоче харати пегави тифус. После кратког времена епидемија се рашири тако јако, да је дневно умирало око стотину и више људи... Мртве су у масама покопавали, товарили у кола мртва телеса и тако их возили на гробље. Многим мртвима су поједини комади разних удова по путу губљени што су их точкови искидали. На то се није пазило. Људи беху цењени много мање од сваке животиње. Овај ужасни посао око мртваца морадоше обављати заробљеници, који беху још живи. Тако зараза обузе читав логор. Мало их је било, који нису од те тешке болести боловали. Већина их је поумирала у најстрашнијим мукама...”

Некад, гледано кроз жицу и преко бајонета логорских стражара, ово сито село изгледало је као прави рај, у коме се богује. Данас, опасно широким опкопима у којима се зајезерила баруштина, задавило се у влази и блату. Тешки сумор свалио се на њега, као да га море сећања на некадашњу варош од дасака. Оно је живи сведок логорског мучеништва, и ноћних оргија логорских старешина. На његове очи вршила се бездушна трговина животима и крвљу сино-

ва једне крeпке расе, која даде Куманово и Цер, и пође да преко Албанске Голготе и Кајмакчалана тражи задовољење националне, људске и божје правде. Није то давно било, кад су парови заробљеника додељених на рад, упрегнути у дебеле конопце и под кнuтом наоружаног ћесарева солдата, вукли тешку гвоздену брану, преко мокрых узораних њива, између логора и села. Тако је хтео тиранин. Ћефнуло се неком, да ониженим људским достојанством обрађује грофовску земљу, уз благослов логорског с и с т е м а . Или тако се било прохтелo каквој сеоској милосници логорских старешина. Јер би суђено, да потомци Илије Бирчанина и Хајдук-Вељка, Новице Церовића и Марка Миљановића потегну тешки плуг раменима доживљене трагедије и понижења, и узору својим мучеништвом једну бразду на поробљеној словенској земљи.

И деца оних предака који су носили тежину азијатског јарма осетише сву грозоту језивог праска книта, који је, кроз неколико векова, завитлаван над главом њиховог словенског брата. Усуд је хтео, да се не само преко славе и победе, херојства и жртава Голготе и Плаве Гробнице, ропства и изгнанства, уђе у поновни велики Васкрс, него и преко Нађмеђера, Нажидера и Болдогасоња, преко пуне трагедије – преко доживљеног унижавања, које достиже величину нађмеђерског мучеништва...

Пролазимо кроз село. Јато сеоске дечурлије разгледа пред кином слике новог програма. Главну улогу у филму игра Светислав Петровић. Одрасли свет озбиљан иде за својим послом. Говори се мађарски. Долазимо у додир. Они који су били дома за време рата, сви се сећају страшног изгледа заробљеника. Тешко им пада што је име њиховог места – без њиховог удела – везано за име једног злогласног ратног мучилишта и долине смрти. Разумљиво. Аустро-угарски с и с т е м није одредио овде логор због нађмеђерских становника, већ због дунавских мочвара. И сви опет понављају да су делили гладним заробљеницима, кад год би то могли учинити. Верујемо. Јер једно је била логорска команда, а друго село, једно је била аустро-угарска управа и њен с и с т е м , а друго народ, звао се он мађарски

или немачки. Разуме се, свуда и свагда било је изузетака и у народу, негде мање, а негде више. Истина, аустромађарски с и с т е м био је мађарски народ затровао мржњом против Срба, и то се често испољавало.

И свуда, куд год се прође овим крајевима Чехословачке, који су припадали бившој Аустро-Угарској, свако село запамтило је по неколико српских заробљеника, одређених за пољске радове. И свуда чујете једно исто, да су ти људи били врло вредни, отресити, честити и сваког задивљавали својим националним поносом, самопоздањем и вером у васкрс народне слободе.

Била је летња недеља 1917. Три српска заробљеника – Шумадинац и два црногорска гимназиста – седели су на обали Блатног језера. Шумадинац, који је двапут бежао за Србију и зато био двапут затваран, имао је на глави војничку шајкачу, са заробљеничким бројем на њој. Наишао је аустроугарски пуковник. Пришао је и ступио у разговор. Говорио је доста добро српскохрватски. Научио се у окупираном Београду, где је био на служби већ дуже време, и одакле је управо био дошао на допуст.

– Одакле си? – упитао је српског војника.

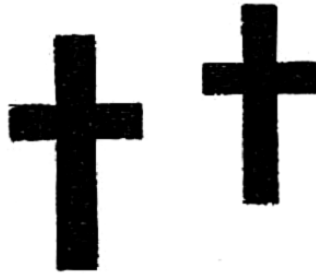
– Из Србије, из Белог Потока код Београда.

– Познајем. Тамо су све сами хајдуци. Ту скоро смо вам попа обесили.

– Шта да радимо. И ми ћемо повешати све окупаторске официре, одговорио је заробљени Шумадинац.

Кад се рушила Аустроугарска царевина и нађмеђерска логорска жица, Нађмеђер је живео у великом страху да не буде предметом страшне освете и гнева српских заробљеника из логора и са пољских радова. Јер то су били „Балканци”. Али ови „Балканци”, осветници Косова, нису се светили селу и народу. Мирно, без да икоме што учине, они су похитали у своју велику, ослобођену Домовину, стављајући се – ко је имао још иоле снаге – одмах на граници у војничку службу српске војске.

Ти који се нису могли одмах вратити узели су учешћа у одбрани Словачке, у пролеће 1919, против заједничкога непријатеља. Многи су се храбро истакли. Помињемо палог Властимира Манојловића (Манајтовића?) из Карађорђевог Тополе.

Уз само село прилегло заробљеничко гробље. За страшни сарказам логорских старешина-циника то је била „Велика Србија”. Читава гора од крстача! Одвојена је од села дугачком локвом мочваре, од поља очуваном узаном шином која је спајала логор са гробљем. Ограђена жицом и одњивљеном живом оградом. Унутрашње стазе опточене ситногорицом, зимзеленом и малим алејама цветњака. Засађене тује на гробовима разрасле се и ојачале. Вредна рука чувара ове српске вароши вечног мира не стиже да то негује и дотерује. Око малене цилиндрасте капеле, пуне цвећа и венаца, ређају се многобројни и дугачки низови вечних кућа, са нумерисаним крстачама. На малим надгробним таблама, симболично звездастог облика, исписане хиљаде српских имена.

А над самим улазом велика тужна врба. Просула је своје дуге, рашчешљане косе. Рони сузе бола и вечно шуми тугом. Као да је поникла из срца и бола самохраних мајки и удовица овде погребених мученика.

Од гвоздених двокрилних врата до капеле води поширока, око тридесет корака дуга стаза. Пролази између два реда великих гробница. С десна пет, с лева седам. Једна је одједном прогутала 49, друга 65, трећа 73... њих 12 гробница укупно 519 нађмеђерских мученика – све самих срчаних бораца из редова гвоздених српских пукова. Иза њих нижу се друге. По 6, 12, 24, по 30, 40, по 50, 60 и 70 њих наједном, у једној раци, спава ту вечним сном. Станете на једно место и читате редне бројеве гробница: 200, 201, 202, 203,... 206, 207,... 209,... 211,... а затим бројеве по колико је у њима сахрањених жртава! Читате датуме њихове смрти, и набрајате: 9. јануар 1915. умрло: 89, 10.: 53, 11.: 107 (гроб 161–174) – у 3 дана: 249! Окренете се на другу страну: 22. јануар 1915. умрло 87, 23.: 101, 25.: 77,... 27.: 68, 28.:

71, 30.: 73, 31.: 74 (гроб 200–218) – за 9 дана 707 жртава. (Али њихова имена ту нећете прочитати – наћи ћете их у логорским списковима.) Има их и „незнаних” – на стотине. Број гроба 172: „незнаних” 6, број 173: 26, број 174: 8, и тако редом. За 1 дан (11. јануара 1915) закопали су, поред осталих и 40 „Незнаних”!

У току 2 месеца дана, од 20. децембра 1914. до 20. фебруара 1915, сахрањено је овде преко 2.900 људи! Све је то сручено у неких 155 гробова, сразмерно врло узаних. Управо, то нису тада биле гробнице, већ блатњава језера дунавских мочвара.

*Све су смрти са судбином,
У Маџарској без судбине!...*

нарицала је мајка Јоксима Јоковића испод Дурмитора. И ко да не схвати њен бол и страшну клетву, изречену у тужбалици, кад пита мртве косовске осветнике за „робове из Мађарске”:

*Из Мађарске њроклеџије,
Из џе наше џираније,
У њој сунце не џријало,
У њој џора не лисџала,
У њој џрава не џеџала...*

Од Николића Николе (20. септембра 1914), закопаног у гробу број 1, па до Николића Богдана (29. октобра 1918), закопаног у гробу број 2.182, лежи ту око 6.000 људи – преко 5.000 само из Србије, од којих 180 самих Јовановића.

И они најмлађи, од петнаестогодишњих дечака: Живана и Живка Поповића из Такова (гроб 155, 353), Владимира Кујачића испод Дурмитора и Нова Шпалевића испод Чакора (гроб 985, 1.114), и они најстарији, до осамдесетогодишњих стараца: Кикоја Јосиповића, Подринца, Маринка Тешевића, Пљевљака, Лака Чавића, Црногорца (гроб 744, 1.479, 1.266) – умирали су с вером да велика Мученица албанске Голготе неће пропасти.

Поред једног јединог правог споменика, привлаче пажњу и остали, мали камени надгробници с натписима. Њих је мало, врло мало. Пред једним (при гробници 173) шуми бокор црвеног цвећа, пониклог из крви родитељског срца. Бришемо руком жуто-зелене лишаје маховине са натписа, окренутог западном етру и киши: „Овде почивају браћа Ђока Жикић (1890–1915) и Петар (1899–1915) из Београда, ратни заробљеник VII пука I позива. Спомен подижу родитељи. Одгрћемо траву од малог надгробника, на почетку гробља, да бисмо могли прочитати, латиницом и ћирилицом, име Стојадина Миловановића из села Јабучја – Србија. „Спомен подиже ожалошћени брат”. Колико опет узвишене племенитости и несавладиве другарске пажње у данима страшног самирања глађу, достојне изнад сваког дивљења, изражене у речима: „Спомен подигоше његови другови” (гроб 1510), или у речима: „Овај споменик подигоше Колашинци у ропству” (1318). А колико опет дирљивости у речима тешко писаним ћирилицом: „Овде почива наш мили друг Радоје Ђинђић (Ђурђић на малој таблици) – Теча, резервни пешадиски наредник из Београда. Спомен подигоше другови и поштоваоци” (2103).

Колико само познатих имена! Колико само покошене младости и идеала! И где, ту је и гроб познат по чувењу материног бола, по тужбалици, гроб непознатог Јоксима Јоковића, јединца у мајке. Убога дрвена крстача са бројем (1472), и зарђала плехана таблица са именом. Уместо стаситог дурмиторског бора, танки омладак тује лелуја над гробом и ниско се повија према ветру. Природа се бори с очајном материном клетвом. Далеко, на свом огњишту, под вечно снежним Дурмитором, мајка је клесала своје јединцу друкчији споменик, трајнији од камена. Њени болни и исклесани стихови стежу мозак и срце, као тешка железна клешта...

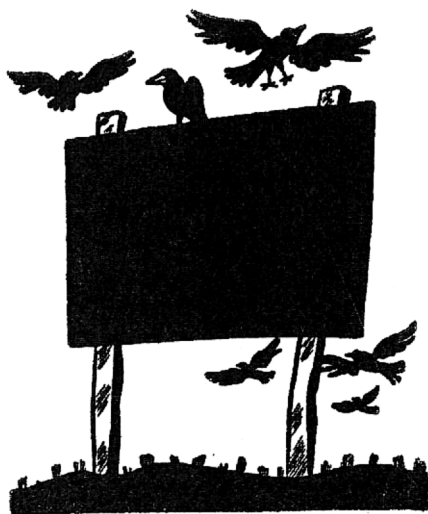
Пред капелом, над једном широком гробницом (број 190), диван споменик од сјајног црног мермера. Подигао га братски и сестрински бол и понос. На њему уклесано име младог Милоша Комадинића, ђака-наредника из VII пешадиског пука, рођеног у Београду, школованог у Zurishu, рањеног у рату, намученог у ропству. Читав вод људи, 29 његових ратних другова исте судбине, закопано је ту са

својим храбрим наредником, у једну раку. Од Комадинића па до његових једногодишњака, студената дивне младости и fine интелигенције, ускока Вука Неимаревића и Душана Лукића (гроб 1439, 2159) – ко зна колико је овде покопано тих младих живота, што из ђачких клупа улете у бојне ровове!

Ево, амо на размаку од сто корака почивају три моја школска друга: Никола Бојић, Мило Меденица и Зарија Вујисић, гимназисти (гроб 1278, 1510, 1318), од којих први двојица нераздвојни и кроз основну школу, и кроз гимназију. Високи и лепог Никола Бојић, јединац у оца и мајке, и стасити Мило Меденица, крупних црних очију, духовит, сироче по оцу, јединац у мајке! Пређоше преко Мојковца и краљ-Милутинова Брскова, где пуче прва пушка балканског рата, преко Ђаковице, где се изгрлисмо са србијанским шајкачама, осветницима Косова, преко Ругове, чувеног гнезда арнаутских злица, и снеговитог, високог Чакора, кад су, децембра 1912, московке Јанка Вукотића летеле у бездан, преко Проклетија, где су се дању газиле ледене планинске реке и набујали планински потоци, а увече остајало у снегу, без ватре пређоше и преко Бардањота над Скадром, где се голим рукама и зубима хватало за дванаестореду бодљикаву жицу испред блиндираних шанчева и митраљеских грла, преко Скендербеговог Бушати, куда – кад паде Скадар – пројаха на свом помамном хату силан Арнаутин Есад-паша. Одоше у светски рат. Пређоше преко Грахова, Дрине, Гласинца и Романије, одакле, се изнад пећине Старине Новака, гледало преко непријатељских ровова на Принципово Сарајево. Дођоше опет на Мојковац, где је пукла последња пушка у одбрану слободне домовине, почетком 1916. године, кад је Србија преживљавала албанску Голготу, а Ловћен откад пао, и непријатељ заузео све до Скадра. Почеше школовање у Немањића манастиру Морачи, а продужише у Његошевој Биљарди. Завршили су мученички, први у двадесетој, други у двадесетпрвој својој години, заједно са трећим својим школским и ратним другом Вујисићем. Сва тројица завршили су своје средњошколско школовање нађмеђерском логорском „школом”, у исте дане кад је Неимаревић завршио своје универзитетске студије логорском апсаном.

Другови! Ко није изгубио доброг друга, тај не зна шта значи изгубити рођеног брата! У пар година доживети освећено Косово и ослобођено Душаново царство, најсветлији аманет материног млека, а затим одмах пропаст, пренети своје главе кроз толико окршаја и препона, доживети ропство, изгнанство, нечувене муке и понижења, а не дочекати поновни велики Васкрс, велику Југославију, највећи идеал ваше младости! Каква трагедија! Каква ужасна трагедија!

Заједничко детињство и младост, заједничко школовање и ратовање, заједничко нађмеђерско мучеништво! Другарска рука побожно пали свеће и ставља по струк белих хризантема на њихове зелене хумке. И од младих изданака живе ограде сплеће трнове венце и полаже на мале, убоге, сиво-ружичасте камене крстаче, које им још за време ропства нађмеђерски „подигоше другови” ...

Ово парче нађмеђерске мочваре није прогутало све српске ратне жртве овог дунавског острва. Тамо даље, у пољу, налази се 20 српских безимених гробова, над којима шуми трска мочвара. На гробљу првог суседног села, Екеча, сахрањено је око 40 српских заробљеника. И тако редом, по целом овом острву расејани су српски ратни гробови.

На стотине српских крстача налази се на руским заробљеничким гробљима у Дунавској Среди и Шаморину, где је било око 40.000 руских заробљеника, од којих је ту помрло неколико хиљада. Њих 73 сахрањено је у српском нађмеђерском гробљу. (Велики руски заробљенички логор, у коме је било доста српских студената из Србије и Црне Горе, био је у Острогону, ниже Комарна на Дунаву, где се налази Српска православна црква, која је некад окупљала многобројну српску насеобину)

Али после Нађмеђера највеће српско ратно гробље овог острва налази се у Комарну (Коморану), родном месту српског војводе Јована Монастерлије, некадашњој привременој резиденцији партијарха Чарнојевића, митрополита Исаија Ђаковића и Софронија Подгоричанина. Главна улица предратног Комарна називала се Српском улицом. По својим становницима, већином трговцима, она је некад стварно била српска. На трговачким фирмама и данас читамо српска презимена: Давидовића, Луковића, Ћирковића, Дамјановића, Костића итд. Још у почетку XVI века, ту је била велика српска колонија, која је имала своју православну цркву и школу. После српске сеобе под Чарнојевићем знатно се оснажила. У некадашњој Српској улици и данас звони и поје лепа српска православна црква, у красном бароку, са високим звоником, црквеном општином и унутра с драгоценим уметничким дуборезом. Има старе

књиге и утвари. „Протокол крешћаешчих”, који „имјеет образов 38 а 19 листов”, као и „Протокол мертвих”, водио је од 1734. године за целу једну деценију неки поп Гаврил. Биће то, без сумње, наш познати проповедник и писац Гаврило Стефановић – Венцловић из Србије. Око цркве стари српски гробови из XVIII века, са лепим споменицима и ћирилским натписима: Поповића, Тодоровића, Станковића, Деметровића, итд.

Друго српско комарнско гробље налази се на периферији града. То је велико, старо, православно гробље, проширено и обogaћено дрвеним крстачама за време светског рата. од М. Поповића, Црногорца, и П. Жерајића, Босанца, па до Милана Максимовића, Србијанца из Лазаревца, лежи ту неколико стотина српских и руских ратних заробљеника. То су већином жртве војног казамата, који је био у комарнској тврђави. Био је пун Југословена, највише Срба из Босне, Чехословака и осталих Словена „велеиздајника” бивше монархије. Тамо је било и много српских заробљеника и интернираних. „Муке и патње тих људи немогуће је описати” – каже поменути српски свештеник Обрадовић, који је службено посећивао тај казамат.

Тако је ово дунавско острво прогутало за четири године десетине хиљада словенског људства. Леже ту један до другог, они са крајњег словенскога севера, и они са крајњег словенског југа. Повукла их је и саставила велика идеја генијалнога великоморавског кнеза Рас-тислава, да се одбрани и очува непретргнути дугачки појас словенског језика и словенских земаља. Та идеја стварала је и умножавала на руском и српском фронту чехословачке легионаре, и дала церске, бокељске и крагујевачке чехословачке бунтовнике.

Нађмерско српско мучилиште није било једино у овом крају. Тамо, преко непроходних мочвара, преко Великог Дунава, којим сада преносе југословенску заставу наши путнички пароброди: „Карађорђе”, „Александар I”, и „Војвода Мишић”, у правој линији од Нађмеђера на запад, била су још два. Налазе се одмах за Малим Житним Острвом, у страшним непрегледним мочварама Нежидерског језера. То су Нежидер и Болдогасоњ (Boldog-Asonu), недалеко један од другог. За рата припадали су територији Мађарске. Данас припадају Аустрији, и носе своја стара немачка имена: Neusidl и Frauenkirshen. Тамо је владао исти систем, као и Нађмеђеру. И још нешто – поред вруће воде од куване репе давала се заробљеницима и врућа вода од куване детелине.

Тамо су два велика логорска гробља, са преко 10.000 српских гробова. У северној Аустрији су још два тако велика: у Aschachu и Mathausenu. (У Аустрији је данас преко 28.000 српских ратних гробова, а у Мађарској преко 22.000 за којих се зна. На територији која је припала ослобођеној Чехословачкој има 17.000 српских гробова из аустроугарских ратних заробљеничких логора, од којих око 8.000 у Словачкој.)

Нежидер је био још страшније мучилиште него Нађмеђер. Јер тамо су били заточени интернирани старци, жене, деца, одојчад. Поменути свештеник Обрадовић овако говори у својим успоменама о Нежидеру:

„Посетио сам заробљенички табор у Нежидеру. У тај логор беше дотерано мачванско робље. Већином цивила, жена, деца, девојчица, стараца и старица из сељачких и сиромашних слојева. А било је доста и војника и интелигенције. Међу овима и неколицина свештеника. Ово беше логор најцрњи и најжалоснији, на

челу с командантом потпуковником – Швабом, који беше прави тиранин и крволок.

При напредовању аустроугарске војске кроз Мачву, све што није могло побећи испред окрутних и побеснелих војника, као и оно, што непријатељ без срца и душе не метну под нож, беше у овај логор дотерано, да овде претрпи најтеже прогонство и муке.... То робље српско беше зато овамо и доведено да поскапа, за што се трудио свом паром свога животињског нагона, непријатељства и мржње према Србима и командант логора – потпуковник с неколицином својих подчињених.

Ту је било на стотине српских жена и матера. Врло много међу њима, које ношаху под прсима у утробама својим чеда. Многе су се већ првих дана овде порађале. Све је било у најјаднијем стању. Босо, голо, гладно и измучено...

Ово је био логор беде и плача, болести и смрти...

Командант овог логора постиже својим крволоштвом и тиранством рекорд...

У Нежидеру сам доживео овај случај: У разговору са заробљеницима, одвоји се један старац сељак од свију других, приступи к мени, па ће ми рећи: „Ти си Србин?”

Одговорим, јесам.

„Ама служиш нам управо ко наш поп! Кажу ми како наша Србија. Ова ваша швапска војска, чујем да је већ дубоко ушла у нашу земљу, па се бојим, добро бити неће”.

Ја му одговорим: „Не бој се, старче, све ће добро бити, само чувајте себе да се живи вратите у своју земљу, својим домовима, а за Србију се не бојте!”

– „Само нека нам Србија не пропадне, па макар ми сви овде изгнули и поумирали” – рече старац.

Једном приликом тако у логору српских заробљеника, кад је Србија била сва окупирана од непријатеља, сазове командант у присуству аустриских официра све заробљенике, а бејах и ја присутан, те им рече: „Ви знате, да Србије више нема, да је прегажена, немате ни владе, а краљ вам је побегао. Знате да сте пропали

као држава, и да ћете остати под Аустријом. Сад слободно изјавите ко жели да Аустрија победи и постане господар у Србији. Који то изјави биће пуштен сваки својој кући.”

Тако их је неколико пута позивао командант логора. И од пар хиљада заробљеника изјавила су једино двојица и то Јеврејина. Остали ни један. Сви смо били зачуђени.”

Један поратни посетилац српских ратних гробова у Аустрији писао је између осталог:

„Аустро-угарске окупаторске власти купиле су по земљи Србији све што су нашле живо, сакупљали су беспомоћна створења и у великим транспортима, мутним Дунавом месецима извлачили на шлеповима у ове даљине, на ову обалу смрти, да им овде нестане трага. Пронађена је мочвара, незасита, тешка влажна земља – и она је немилосрдно гутала уморне, изгладнеле и промрзле жртве...”

Ти Срби су имали судбину да бију са непријатељем један други и другчији Кајмакчалан, можда мање славан, али зато свакако мучнији и страшнији, а и катастрофалнији. Ниједно бојиште није тако лако и тако брзо прогутало по пет и десет хиљада ратника, као што то прогуташе ове далеке мочваре... Нежидер, Болдогасоњ, Ашах и Матхаусен, то су четири Голготе у низу стотина других које је наш народ морао да издржи, док је постигао оно што данас има. Четири документа епске надчовечанске жртве, једна крвава повеља више узидана у темеље Југославије.”

Нестало је велике нађмеђерске паклене вароши од дасака. Однела је вода, спалила ватра, прогутала земља. – шта ли? Тек нестало је. Али остала је велика нађмеђерска српска варош од крстача. Нестало је огромне нађмеђерске црне табле, коју за четири године нису могли оборити ветрови алписких планина. Али остала су имена мученика, која су на њој свакодневно писана и брисана. Ни трага од нађмеђерске логорске апсане, вешала и „школе”. Али остало је дело њиховог оснивача! Зарашће цела травом и заораће се плугом она са гробљем. Али нађмеђерска долина смрти, коју ископа обесни завојевач, остаје вечно незаорана и незатрпана. Излизаће се и крупна железна слова Wallnerova имена, затучена оловом на дугачком плочнику који спаја станицу са селом. Али историја „културног” варваризма, чија се једна страна крволочно и богомрско исписа у Нађмеђеру сабљом „царскокраљевског” црног наредника – остаће. Она се не да ничим збрисати. Као што се није дао ничим сломити дух и вера оних хероја са Куманова, Једрена, Скадра, Цера и Мојковца, које судбина баци у чељусту нађмеђерском с и с т е м у, да их, намућене и понижене, покопа у Коцељовим и Светоплуковим равницама. Јер било је суђено да постану:

Прометеји наде, апостоли јада.

ПОГОВОР

Проучавајући српско – словачке књижевне везе дотакао сам и област књижевне логорологије. Ради се о дисциплини, која је интензивније заступљена у последњих 10 – 20 година, а односи се на књижевност другог светског рата и савременост. Када сам радио на монографији о Ристи Ковијанићу, у руке ми је доспела велика количина важних података и архивских докумената повезаних са књижевном логорологијом из времена Првог светског рата. Прегледајући те записе, фотографије, преписане цитате са гробаља на тремеђи Аустрија – Словачка – Мађарска, дошао сам до фрапантних података, о којима се врло мало зна. Наиме, на тој тремеђи је, у време Првог светског рата, сахрањено 67. 000 људи, већином Срба. Ристо Ковијанић је писао да је Аустро – Угарска дала велики допринос културном варваризму, чија је једна страна крвожедно и богохулно – сабљом ћесарскокраљевског црног наредника – исписана у Нађмеђеру.

Пошто је и сам био затвореник у логору Нађмеђер, (у време Чехословачке звало се Чалово а данас Velký Meder – Велики Међер), Ковијанић је саставио списак жртава, тако да се до данас сачувала бројка од 5.153 сахрањена српска војника у Великом Међеру. Ова чињеница је била поражавајућа за мене, али живећи у временима уоквиреним идеолошким параметрима, било је очигледно непопуларно причати о стварима везаним за Први светски рат. На другој

страни, о југословенским гробовима из Другог рата, готово да знамо скоро све. А све је то производ сваковрсних идеологизација и митологизација којима је наш народ склон.

Када су ме у мају 2001, из Братиславе позвали на Филозофски факултет Универзитета Коменског на симпозијум о српско – словачким односима, посетио сам гробље у Великом Међеру, да одам почаст нашим прецима. Поседовао сам и фотографије тог гробља из двадесетих година XX века, из којих се јасно видело да је то гробље било уређено и одржавано.

Али дошавши на гробље био сам шокиран оним што сам видео: половина тог гробља није уопште било гробље већ је постала вежбалиште за псе. Друга половина гробља, на коме је било десетак споменика је била обрасла травом, са руинираном капелом. За мене је све то било страшно поражавајуће, па сам гробље и фотографисао. Сазнао сам и то, да је локална мађарска самоуправа цело гробље изнајмила месном Кинолошком друштву, које је после од тога направило богохулну ствар – тркалиште за керове... Иначе суседно, „домаће”, гробље је уређено, али место где лежи на хиљаде Срба је у ужасном стању, а простор где се налазило италијанско гробље је дословно распарцелисан на плацеве. Одмах сам о свему томе информисао, тада још свеже постављеног амбасадора СЦГ у Братислави њ.е. Мирослава Копечног. Он о томе није знао ништа и такође је био шокиран. По повратку у Србију о овоме сам обавестио и свог пријатеља, новинара Жељка Марковића, који је о томе написао обиман текст у часопису „Карловачке новине” у Сремским Карловцима. После је о свему писао и новосадски „Дневник”, београдска „Политика”, а посебно Јованка Симић у „Вечерњим новостима”. И у самој Словачкој братиславски дневник „Nový čas” је овој теми посветио дужно поштовање.

После изложене проблематике и притиска, који је направљен кроз српске и словачке медије, реаговала је и влада Републике Словачке. Почетком октобра те исте године (2001.) локална самоуправа у Великом Међеру је, на препоруку Владе Словачке Републике, поништила своју срамну одлуку о изнајмљивању српског гробља кинолошком друштву и исправила погрешку.

У међувремену је у Словачкој основано Друштво српско словачког пријатељства „Светозар Милетић”. Заједно са нашом амбасадом ово Друштво је преузело бригу о српском гробљу на себе. Кад сам поново био у Братислави, приликом премијере моје књиге о српско – словачким односима „Сусретање култура”, у децембру 2004, посетио сам српско гробље у Великом Међеру. Овај пут смо затекли сасвим другу слику од оне од пре три године. Гробље је било уређено, трава покошена, капела реновирана. Како сам касније сазнао, активности на потпуном уређењу гробља почеле су још 2003, а гробље је било освећено 15. маја 2004, кад је постављена и спомен – табла. На тој пијететној свечаности су учествовали представници обеју држава, те црквени и војни великодостојници.

Конц – логор у Великом Међеру је био специфичан по томе што у њему нису били затворени само српски војници, него и целе породице из Србије и Црне Горе. Било је довољно, да се утврди да је нека кућа дала добровољца у срску војску и комплетна породица је завршила у Нађмеђеру.

О овом гробљу, које је друго највеће српско гробље изван домине из Првог светског рата (после Зејтинлика), најпре је бринуло новоосновано Краљевство СХС – када су сви гробови означени и изграђена мала капела. После је бригу о гробљу преузела држава Чехословачка. Све делегације из некадашње Југославије су посећивале ово гробље. Али, у последњим деценијама се одступило од тог обичаја. Посећивали су га само представници Удружења старих бораца и православни свештеници из Комарна. Капела је почела да прокишњава, коров је прекрио надгробне споменике, крстови са именима су нестали или се распали, тако да их је остало свега двадесетак. Ова тужна прича је достигла врхунац, кад је већи део гробља, у катастру заведеном као „Српско војничко гробље” изнајмљен Кинолошком друштву.

После интервенције словачке Владе ствар је решена и гробље је уређено и одржавано. На основу уговора, који су потписали Амбасада СЦГ и Великомеђерска локална самоуправа, гробље су вратили претходном власнику у трајно власништво, без надокна-

де и на неодређено време. О гробљу ће заједно бринути потписници уговора.

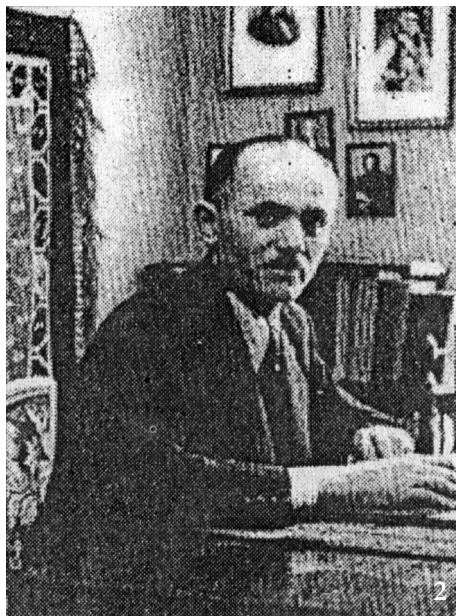
Стварањем „Удружења Срба у Словачкој” и доласком на место председника удружења, преданог борца за права Срба у Словачкој, Станета Рибича, ствар се у многоме променила и поправила, за многе српске ствари, па тако и за ово гробље. Акције и активности које Рибич и његове колеге спроводе за обнову, одржавање и ширење активности за ово спомен гробље су многобројне. Поред снимања документарног филма и објављивања књига о гробљу и логору у Нађмеђеру, свакако је најважнија акција постављање спомен плоча на којима ће бити исписана имена 6.000 погинулих Срба на овом стратишту.

У том смислу се надамо да ће и ова књига допринети да жртвовање наших предака за слободу не буде узалудно. И да сећање на нађмеђерске мученике не нестане. На тај начин ће њихови потомци моћи да их пронађу и обиђу, а српски народ ће имати прилику да им се захвали и поклони.

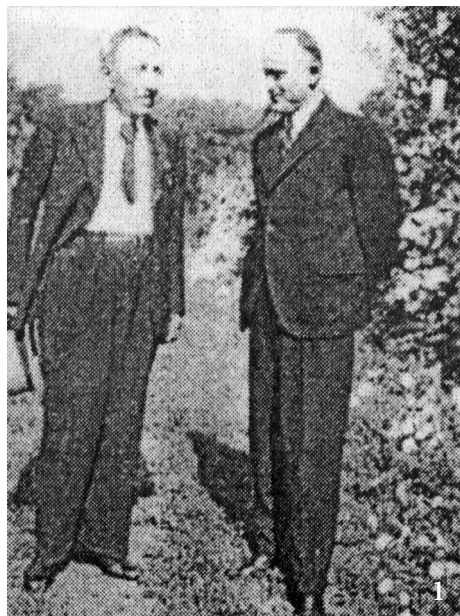
Небојша Кузмановић

1. Ристио Ковијанић са оцем и мајком у Лишову 1936. године • Risto Kovijanić s otcom a matkou v Lipove v roku 1936
2. Млади Ковијанић у народној ношњи у Колашину 1918. године • Mladý Kovijanić v ľudovom kroji v Kolašine v roku 1918
3. Ристио Ковијанић са ученицима у Словачкој (фото 17. 08. 1934) • Risto Kovijanić so študentmi na Slovensku (foto: 17.08.1934)

1. Ковијанић у Брајислави крајем 30-их година • Kovijanić v Bratislave koncom 30.rokov 20. storočia
2. Ковијанић у кабинету у Брајислави 1936. године • Kovijanić vo svojom kabinete v Bratislave v roku 1936
3. Ковијанић (обележен сиврелицом) са Бокелџима у логору Преза • Kovijanić (vyznačený šírkou) s Bokelčanmi v tábore Preza

1. Ковијанић на данима словачких свечаности у Бачком Пејировцу 1937. године • Kovijanić na Slovenských národných slávnostiach v Báčskom Petrovci v roku 1937
2. Ковијанић у Нађмеђеру • Kovijanić v Nagy Mederi
3. Ковијанић држи предавање на Академији у Прешову 1966. године • Kovijanić prednáša na Akadémii v Prešove roku 1966

Nebojša Kuzmanović

Velkomederské
ÚDOLIE SMRTI
Rista Kovijanića

Небојша Кузмановић

Нађмеђерска
ДОЛИНА СМРТИ
Риста Ковијанића

SLOVENSKÉ NADŠENIA RISTA KOVIJANIČA

PÔVOD

Risto Kovijanič sa narodil 31. decembra roku 1895 v dedinke Djurdjevina neďaleko kláštora Morača. Kovijaničovi predkovia sa sem prisťahovali z Popovho poľa v polovici XVI. storočia. Tento kláštor je základňa Nemanjičovcov z roku 1252. Keďže srbské kláštory veľmi vplývali na svoje okolie, tak aj Kovijanič tvrdí, že kláštor Morača „zošľachtľoval surovú vrchársku národu.“¹ Kláštory ochraňovali a pestovali ľudovú slovesnosť a kresťanskú kultúru, o čom svedčia moračské fresky a ikony, moračská „krmčija“ z XIII. storočia, OKTOIH obodsko-cetinjskej tlačiarne (1493), kláštorná škola. Okrem toho rozohňovali národno-osloboditeľský duch

¹ Pri zhromažďovaní príspevkov pre životopis Rista Kovijaniča opierali sme sa o skice, záznamy a poznámky, ktoré Risto Kovijanič nechal v rukopise. Väčšina z nich bola písaná rukou (dva kožené záznamníky, vyše 130 stránové) a menšia časť na písacom stroji, ktoré písal pred koncom života v deväťdesiatych rokoch. Vďaka ochote jeho dcéry Bratislavy Stipaničovej mali sme k dispozícii tieto záznamy, za čo jej najúprimnejšie ďakujeme.

O veľkej láske k Slovensku a slovenskému ľudu svedčí i to, že Kovijanič dal svojej jedinej dcére, ktorá sa narodila roku 1929 v Bratislave, meno Bratislava a meno slovenského hlavného mesta nesie i jeho vnuk Bratislav. Pri príležitosti jeho sedemdesiatin o tom písal aj časopis Lid: „A že mu Bratislava prirástla k srdcu, o tom svedčí aj tá skutočnosť, že dcére, ktorá sa mu narodila počas pobytu medzi nami, dal meno Bratislava a jeho vnuk, ktorý sa narodil v Kotore, sa volá Bratislav.“ Lid, 14. 01. 1966, v texte Je jedným z nás, ktorý je podpísaný iniciálami (a v), najpravdepodobnejšie slovenského slavistu Andreja Vrbackého, publicistu a do konca sedemdesiatych rokov XX. storočia jedného z najplodnejších prekladateľov srbských literárnych diel do slovenčiny.

proti tureckej okupácii. „V tom patriarchálnom prostredí žili aj moji rodičia, odchovaní na ľudovej poézii a tradícii, zapálení ideou za oslobodenie a zjednotenie všetkých našich krajín,“ hovorí Kovijanić.²

Kovijanićova matka, Gospava, rodená Redžić (umrela roku 1936), bola patriarchálna čiernohorská sedliačka, negramotná domáca, ale prísna, pracovitá a vznešená – presne taký typ našej dinarskej ženy, aký opisuje Jovan Cvijić.

Kovijanićov otec, Jakov (umrel roku 1937), bol známy ako bojovník a stúpenec zjednotenia, gramotný, s vybudovanou tzv. životnou filozofiou, nečítal veľa, ale bol klenotnicou múdrych porekadiel a vymyslených anekdot. V dedine a rode bol uctievaný ako usilovný roľník, rozvážny človek a smelý bojovník, za čo dostal aj najväčšie čiernohorské uznanie za hrdinskosť – Zlatú Obilićovu medailu. Na veľkom čiernohorskom zhromaždení roku 1907 v Nikšići mal príležitosť sa stretnúť aj s kniežaťom Nikolom a „šplechnúť mu pravdu do očí.“³ Kamarátil sa aj s dedinským učiteľom a často sa rozprával s arcimandritom. Náramne si vážil učených ľudí a mal rád vzdelanú a školenú mládež, takže tak usmerňoval aj svojho syna Ristu, ktorý tvrdí, že otec veľmi vplýval naňho. Risto Kovijanić mal štyri sestry a staršieho brata Krsta.

Detstvo a včasnú mladosť Kovijanić viac trávil v dedinke Lipovo pri Kolašine, pod vrchmi pohoria Sinjavina, ako v Djurdjevine, lebo si jeho rodičia tam kúpili pozemok a vystavali dom. „Ako moračské legendy o Svetigore a stavaní kláštora, tak aj sinjavinské legendy: Savine vody, vílin voz a Lúčne hory prebúdzali moju obrazotvornosť, nadchýnali ma vílami, Milošom a Markom, Savom Nemanjićom, osvietencom a nie svätcom, a jeho žiakmi,“ svedčí Kovijanić.⁴ Ľudové rozprávky a legendy naňho tak zapôsobili, že Kovijanić písal o osvietenstve svätého Savu, o kráľovičovi Markovi, o Milošovi Obilićovi, nadchýnal sa serdarom Jankom, „pod jeho veliteľstvom som bojoval v dvoch vojnách.“⁵

² Životopis, str. 5.

³ Životopis, str. 7.

⁴ Životopis, str. 10.

⁵ Prepísaný prejav Dr. Nika Simova Martinovića Naučno djelo Rista Kovijanića, ktorý predniesol v Kotore na slávnosti v sieni Námorného múzea 09. 11. 1968 pri príležitosti udelenia Medaily za zásluhy v rozvíjaní vedy Slovenskej akadémie vied Ristovi Kovijanovićovi. Dr. Martinović bol v

O význame ľudovej tradície a jej vplyve na Kovijanićove vedecké a životné náhľady Dr. Niko S. Martinović hovorí: „Už od včasnej mladosti profesor Kovijanić vstupuje do života trnistou cestou. Zažil veľké poníženia, hlad a chlad „velkomederskej doliny smrti“ v prvej svetovej vojne, ale viera vo víťazstvo spravodlivej slovanskej veci mu dávala sily vydržať. Vychovaný na ľudovej piesni vo vrchárskej Morači, na Njegošovi a Vukovi, už ako mladík si vytvára vlastný svetonáhlad. Vo všetkých ťažkostiach odpoveď hľadal práve v týchto troch juhoslovanských hodnotách. Tieto tri juhoslovanské hodnoty (ľudová poézia, Njegoš a Vuk, pozn. N. K.), sú základom jeho životnej úlohy, jeho neskoršej vedeckej práce.⁶

Na podklade vysloveného uzavierame, že čiernohorské, patriarchálno-vrchárske prostredie svojou prirodzenosťou, jednoduchosťou, ale aj kláštornou kultúrou vo veľkej miere vplývalo na Kovijanićov charakter, usilovnosť a vytrvalosť v práci až do konca jeho dlhého života.

ŠKOLENIE

Základnú školu Kovijanić navštevoval od roku 1903 do roku 1908, v lete v Lipove a v zime v Morači. Spomedzi učiteľov Kovijanić predovšetkým spomína Janka Toškovića „nadaného rečníka, bojovníka za parlamentarizmus a zjednotenie so Srbskom.“

Štyri triedy gymnázia ukončil v Cetinji, od roku 1908 do roku 1912. Školenie musel prerušiť pre vypuknutie balkánskych vojen, v ktorých sa zúčastnil ako žiak – dobrovoľník. Piatu a šiestu triedu cetinjského gymnázia ukončil v rokoch 1913–1914. Riaditelia gymnázia Mirko Mijušković a Špiro Tomović ho veľmi povzbudzovali do učenia a osobitný vplyv naňho mali traja profesori. Historik Dr. Nikola Škerović, školený v Rusku a Prahe, redaktor časopisu Dan, vzbudil v Kovijanićovi záujem o ľudovú minulosť, slovanské idey a slovanstvo. Archivár Dušan Vuksan (pôvodom z Liky), odporúčal Kovijanićovi čítať starých a dubrovničkih spisovateľov, najmä Ivana Gundulića. Dušan Djukić, básnik a huslista pôvodom zo Slavónska, cetinjským gymnazistom často rozprával o Bogdanovi a

tom čase riaditeľom vedeckej knižnice Djurdja Crnojevića v Cetinji. Text sa nachádza v Kovijanićovej pozostalosti.

⁶ Životopis, str. 15.

Pavlovi Popovićových a najmä o Skerličovi „ktorého smrť sme na hodine oplakávali,“ hovorí Kovijanić.⁷ Mladý Kovijanić vtedy čítaval *Srpski književni glasnik*, *Dan* a mládežnícky časopis *Venac*. Zo všetkých profesorov Djukić vzbudil v Kovijanićovi najväčší záujem o literatúru.

Rovnako ako balkánske, tak i prvá svetová vojna bola na príčine, že Kovijanić pokračoval roku 1919v školení v Belehrade, kde na Druhom belehradskom gymnáziu po trojmesačnom kurze aj maturoval „u chýrečného profesora Simića, neuvedomujúc si, že ten „úspech“ bol vlastne veľkou porážkou,“ hovorí Kovijanić.⁸ Literatúru mu na kurze prednášal Jaša Prodanović, ktorý naňho vplýval ako v literárnom, tak aj v politickom ohľade. Jeho otázka na maturite sa vzťahovala na *Gorski vijenac* a Kovijanić napísal maturitnú prácu pod názvom: *Niti je sve staro rdjavo, niti je sve novo dobro*. Pochvaly, ktoré dostal za tú prácu, rozhodli, že pokračoval v štúdiu literatúry.

Po maturite sa na Filozofickej fakulte v Belehrade zapísal na juhoslovanskú literatúru, srbochorvátsky jazyk, dejiny a nemecký jazyk, ktoré študoval v rokoch 1919–1923.

Jaša Prodanović politicky vplýval na Kovijanića, takže sa stal členom Klubu republikánov a v dvadsiatich rokoch bol dvakrát nositeľom republikánskej listiny na univerzite. Ako člen Republikánskeho klubu, istý čas bol aj tajomníkom Pobratimstva. Pre svoje republikánske presvedčenia bol dvakrát väznený v Kolašine a preto „Jaša veľkými písmenami protestoval na prvej strane svojej Republiky,“ hovorí Kovijanić. Ale Kovijanić sa nerozhodol za profesionálnu prácu politika, viac ho zaujímala literatúra.

Na fakulte navštevoval prednášky bratov Popovićových: Bogdana a Pavla (juhoslovanská a komparatívna literatúra), ďalej Aleksandra Belića (srbochorvátsky jazyk) a Vladimira Ćorovića (dejiny). O vplyve profesorov a ich úcte medzi študentmi Kovijanić vo svojom náčrte životopisu hovorí: „Na mňa najviac vplýval Pavle Popović. Rýchlo si ma všimol a pritiahol k sebe. Ten človek širokého literárneho vzdelania bol známy ako najlepší znalec literatúry európskych národov. Vedel po grécky a

⁷ Životopis, str. 16.

⁸ Životopis, str. 16

latinsky; poznal všetky veľké európske jazyky. Mimoriadne sčítaný. Pracoval v archívoch veľkých európskych centier. Podobne ako Cvijić a Skerlić, vytváral si vlastnú školu. Jeho prednášky boli veľmi lákavé; prejavy jednoduché, živé, jasné, jadrne faktografické, jeho semináre boli radostné zážitky. Okolo neho sme sa zoskupovali: Desanka Maksimović, Boža Knežević, Žika Milićević, Raša Plaović, Miloš Savković, Momir Veljković, Ante Cetineo, Milivoje Knežević, Miraš Kićović, Vido Latković, Milan Vukićević, Katarina Bogdanović, Paulina Leblova, Teodora Petrović atď. Zapáčila sa mu moja prvá seminárna práca o Frušičovi, priateľovi Vuka a Njegoša. Zaradil ma medzi spolupracovníkov na prvom čísle svojej publikácie *Prilozi za književnost*. Tým upútal pozornosť aj ostatných profesorov na mňa.“ A ďalej uvádza: „Viackrát som, rozprávajúc sa s ním, odprevadil Pavla do jeho bytu. Mal veľkú knižnicu, skromný nábytok a jednoduchý spôsob života. Podobné som videl aj u J. Prodanovića, bývalého ministra osvety, Lj. Stojanovića, akademika a bývalého predsedu vlády. Tie tri veľké kultivované skromnosti vplývali na mňa.“⁹

Komparatívnu svetovú literatúru mu prednášal Bogdan Popović: „nedosiahnuteľný v sčítanosti a poznaní literárneho rozvoja počas sto-ročí. Všestranný znalec dejín umenia, suverénny estét s vycibreným vkusom a štýlom, krajšie rozprával, ako písal. Aristokrat v duchu, jednoduchý v zaobchádzaní. Jeho výnimočná superiornosť v študentoch vyvolávala strach, ak sa mu chceli priblížiť,“ svedčí Kovijanić.¹⁰

Z našich spisovateľov Kovijanić najviac čítaval Njegoša a Mažuranića, o ktorých písal aj svoje prvé práce. Prvú vedeckú prácu uverejnil roku 1921 pod pseudonymom M. Savić: *Cestovanie Bogoboja Atanackovića v časopise Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*.¹¹ Zo svetových spisovateľov predovšetkým čítal Tolstého a Dostojevského, ale i Homéra, Danteho, Shakespeara, Goetheho a Marxa, najmä jeho Kapitál.

Roku 1922 sa oženil so študentkou práva, Danicou Ječmenić z Belehradu, s ktorou má jediná dcéru Bratislavu, vydatú Stipanić. Kovijanić bol v rokoch 1922–1924 profesorom na gymnáziu v Sombore a rovnakú

⁹ Životopis, str. 23.

¹⁰ Životopis, str. 24.

¹¹ Risto Kovijanić, *Prilozi KJIF*, I, str. 142–143. Kovijanić prvé práce uverejňoval v časopise Pavla Popovića, čo sa v jeho neskoršej vedeckej práci ukáže ako rozhodujúce.

prácu vykonával aj v Novom Vrbasi ako zástupca a profesor gymnázia (1924–1927). Ako prvý odborný profesor juhoslovanských literatúr v tých mestách istotne zapôsobil na svojich žiakov, z ktorých sú najznámejší: Mladen Leskovac, Stjepan Han a Branislav Djurdjev. Zaujímavé je, že Mladen Leskovac, ako syn lekárnik, plánoval študovať farmáciu, ale sa, podľa slov Bratislavy Stipanić, pod Kovijanovičovým vplyvom, rozhodol študovať literatúru.¹²

V Kovijaničovej pozostalosti sme našli aj neuverejnený prejav, ktorý predniesol v Matici srbskej roku 1986 pri príležitosti osláv 160. výročia založenia matice, v ktorom spomína na svoje somborské dni: „Žiadal som si Sombor, aj som ho dostal (1922). Prijali ma ako žiaduceho, lebo som v tej škole bol prvým odborným profesorom pre našu literatúru a jazyk. Nebolo času hocičo písať – venoval som sa škole, žiakom, žiackej spoločnosti, knižnici, čítaniu diel našich spisovateľov, rozširovaniu gramotnosti medzi mládežou, poukazovaniu na krásy a ľubozvučnosti nášho jazyka a hodnoty našej literatúry. Živým imperatívom bolo, aby si žiaci obľúbili vlastný jazyk a spisovateľov. V tej veci som šiel až po hranicu zákonného priestupku – modlitbu pred a po výučbe som vystriedal čítaním jednej peknej básne.“¹³

Kovijanić si spomína aj na svojich najlepších žiakov: „Na gymnázium som zastihol siedmaka Mladena Leskovca. Vrcholne sa spomedzi iných vynímal svojou inteligenciou, sčítanosťou a gramotnosťou. Vedel po nemecky a maďarsky, prekladal Adyho. Bol predsedom žiackej družiny Skerlić. Krásne bolo spolupracovať s ním. Už vtedy som v ňom videl budúceho redaktora *Letopisu* a predsedu matice. Vynikal aj Stjepan Han. – V Novom Vrbasi so zastihol siedmaka Branislava Djurdjeva, zapáleného históriou. Predvídali sme mu úspešnú kariéru historika a usilovali sa orientovať ho na učenie tureckého jazyka a čerpanie z tureckých prameňov. Tak sa aj stalo.“¹⁴

¹² Z rozhovoru s Bratislavou Kovijanić Stipanić, ktorý som mal v jej belehradskom byte vo februári roku 2000.

¹³ Neuverejnený prejav z roku 1986 v Matici srbskej, text sa nachádza v Kovijaničovej pozostalosti.

¹⁴ Neuverejnený prejav, 1986.

Profesorskú skúšku zložil roku 1927 obhájením práce o Kostovi Ruvarcovi, pre ktorú archívny materiál čerpal v matici, v Srianskych Karlovciach a Pešti – v Tekelianume roku 1925. Pri zbieraní materiálu mu pomohla ochota Radivoja Vrhovca, predsedu matice a riaditeľa karlovského gymnázia. Od Dimitrija Ruvarca, vedúceho Ilarionovej knižnice v Knižnici patriaršie, dostal vzácne údaje o pôvode a rodine bratov Ruvarcových. V tých rokoch Kovijanič sa skamarátil aj s Vasom Stajićom, ktorý „ma pozýval do svojho bytu, zdržiaval na obede; navštevoval ma a niekedy u mňa aj prenocoval,“ uvádza Kovijanič vo svojom neuvverejnenom prejave.¹⁵

Kovijanič sa roku 1927 medzi prvými stal členom Historického spolku v Novom Sade. Vtedy ho podporovali a odporúčali Dušan Popović, Stanoje Stanojević, Dimitrije Kirilović. „Tak sa Milan Kašanin čoskoro dozvedel o mne; neskôr aj Veljko Petrović.“¹⁶

Kovijanič jedným z mála našich vedcov, ktorí boli prítomní na oslavách 160. výročia matice, ale i oslavách jej storočnice roku 1926, keď bol slávnostne odhalený Meštrovićov pomník Miletićovi. „Na prijatí v matici som sa zoznámil s Meštrovićom. Jeho pohľad hlboko uvažujúcich očí prezrádzal génia,“ hovorí Kovijanič.¹⁷

Toto boli začiatky jeho archívnej práce, ktorej sa neskôr neustále venoval aj na Slovensku, aj v Belehrade a najmä v Kotore, kde sa archívniectvom zaoberal aj profesionálne v rokoch 1950–1962.

Kovijanič mal privilégium skladať profesorskú skúšku u vtedajšieho rektora Pavla Popovića, ktorý bol veľmi spokojný s Kovijanićovou prácou a za odmenu mu ponúkol možnosť vybrať si: štipendium v Londýne alebo lektorskú katedru na Univerzite Komenského v Bratislave. Kovijanića „prilákala domovina Husa, Šafárika, Kollára a Štúra. Jeho (Popovićov, pozn. N. K.) návrh schválila aj univerzita a obe ministerstvá.“ „Nikto mi nedával direktívy. Len Pavle mi zaželel, aby som sa vrátil „ako Európan“ (kultúrne vybudovaný).“¹⁸

¹⁵ Neuvverejnený prejav, 1986.

¹⁶ Neuvverejnený prejav, 1986.

¹⁷ Neuvverejnený prejav, 1986.

¹⁸ Kovijanič si veľmi vážil Pavla Popovića a verejne mu prejavoval úctu a uznanie. Pre výskum Dositejovho školenia Kovijanića motivovalo aj to, „...že sa náš dositeológ, prof. Pavle Popović, veľmi

Risto Kovijanić si vybral slovanských bratov. Vybral sa na Slovensko, ktoré sa mu stalo aj večnou láskou a „druhou domovinou“ na celý život.

SLOVENSKO – DRUHÁ DOMOVINA

Na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave Risto Kovijanić pracoval ako lektor pre srbochorvátsky jazyk a juhoslovanské literatúry v rokoch 1927–1939. Na univerzite, na ktorej prednášali vedci európskeho formátu, Kovijanić najprv prišiel do styku s Frankom Volmanom, profesorom komparatívnej literatúry slovanských národov a A. Pražákom, profesorom českej a slovenskej literatúry. Oni poznali a vážili si Kovijanićovu prácu v *Príspevkoch pre literatúru*, časopise znamenitého Pavla Popovića, ktorý bol prvým Juhoslovanom zvoleným za čestného doktora Univerzity Komenského v Bratislave, takže sa jeho žiak Kovijanić hneď tešil všeobecnej priazni. Kovijanićova spolupráca s Volmanom a Pražákom sa časom zmenila na priateľstvo.

Okrem lektorskej a vedeckej práce, ako aj usilovného zbierania údajov po slovenských archívoch o juhoslovanských, predovšetkým srbských žiakoch a študentoch v slovenských školách a kostoloch v minulých dvoch storočiach (XVIII. a XIX.), Kovijanić sa zaoberal aj propagandou a rozvíjaním kultúrnych stykov medzi Slovákami a Juhoslovanmi.¹⁹

Za túto prácu, ako i za úspechy v lektorskej práci so študentmi, Kovijanića roku 1937 odmenili tým, že ho prijali ako zahraničného člena do Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave.

o to zaujíma, a po druhé aj preto, že mienime, že je nášmu patriarchovi juhoslovanskej historicko-literárnej vedy (podčiarkol N. K.) Dositej Obradović, po Njegošovi, druhou najobľúbenejšou osobnosťou našej literatúry.“ Risto Kovijanić, Jedan Dositejev prijatelj (Franjo Takač), *Príspevky pre literatúru, jazyk, dejiny a folklór*, kniha XVIII., zošit 1–2, 1938, str.61. Toto číslo vyšlo ako zborník venovaný Pavlovi Popoviću.

¹⁹ Dr. Branislav Choma, profesor literatúry, vedecký spolupracovník Slovenskej akadémie vied, prekladateľ srbských literárnych diel a prvobojoovník Slovenského národného povstania v druhej svetovej vojne, o Kovijanićovej práci hovorí: „Risto Kovijanić v medzivojnovom období nielen vchoval niekoľkých milovníkov a znalcov juhoslovanských jazykov a literatúr, ale vedel aj u ostatných našich kultúrnych pracovníkov prebudiť záujem o juhoslovanské veci. Vydal niekoľko populárnych kníh o Juhooslávii, tiež o Československu a zvlášť o Slovákoch pre Juhoslovanov. Prvý poučal čitateľov srbských novín, že Slováci nie sú Tóti a prvý odvážnymi veršami oplakal rozklad našej republiky.“ (-podčiarkol N. K.). Branislav Choma v slovenskom literárnom časopise *Kultúrny život*, Bratislava 01.01.1966, v článku pod názvom Risto Kovijanić sa dožil 70 rokov života.

O Kovijaničovej práci na Slovensku mnoho písali slovenskí vedci, ktorých pochvaly Kovijanič parafrázoval vo svojom náčrte životopisu: „Po Štúrovi som vyoral najhlbšiu brázdu vo výskume našich vzájomných vzťahov a stykov. Čas to ukáže. Ale brázda zostala nedooraná. Vojna znemožnila predĺženie môjho pobytu (v Československu, pozn. N. K.) a prekazila moje väčšie plány. Uvedená brázda by istotne bola hlbšia.“²⁰

Jeden zo slovenských vedcov, Dr. Ján Frýdecký, docent srbochorvátskeho jazyka a literatúry na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, to vidí takto: „Medzi vynikajúcich kultúrnych pracovníkov, ktorí upevňovali bratské spony Slovákov a Srbov medzi dvomi svetovými vojnami, patrí prvý lektor srbochorvátskeho jazyka na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, profesor R i s t o K o v i j a n i č. Bol nielen výnimočným učiteľom, ktorý za dvanásť rokov svojej práce na Slovensku vychoval mnohých oduševnených priateľov Juhoslávie a mnohých prekladateľov, ale v pravom slova zmysle bol kultúrnym atašé na Slovensku, ktorý vlastnou bezprostrednosťou a otvorenosťou, láskou k svojej vlasti a k bratskému Československu šíril medzi národmi vedomosti o juhoslovanskej kultúre a medzi Juhoslovánmi vedomosti o kultúre československej. Svoju kultúrnu misiu skončil s vrodenným oduševnením.“ Ďalej pridáva: „Zásluhy profesora Kovijaniča na vzájomných kultúrnych vzťahoch, na kultúrnom zblížovaní dvoch slovanských národov a na vychovávaní mladých pokolení na fakulte sú nedocenené. Keď sa budú písať kultúrne dejiny Slovenska, meno prof. Rista Kovijaniča nevystane.“²¹

Pred útokom nemeckých a maďarských fašistov, ktorí svojou antislovanskou genocídnou politikou odsudzovali všetko, čo je slovanské, takže by im istotne prekážala aj Kovijaničova kultúrna práca v Bratislave, Kovijanič musel roku 1939 opustiť Československo a vrátiť sa zo svojej „druhej vlasti“ do Juhoslávie. O rešpekte, ktorý mal Kovijanič v Bratislave, istot-

²⁰ Životopis, druhý zošit, str. 78.

²¹ Tento posudok vynáša roku 1966 Ján Frýdecký v článku Pamiatka na Rista Kovijaniča v časopise Slovenské pohľady, ktorý patrí medzi najstaršie slovenské literárne časopisy. Tento časopis vychádza od roku 1846 (Slovenské pohľady – Revue našej a zahraničnej literatúry, Ročník 82 – 1966, číslo 3.)

ne svedčí aj údaj, že o jeho odchode z Československa hneď informovali aj bratislavské *Národné noviny*.²²

V pochmúrnych rokoch pred fašistickým útokom na Juhosláviu Kovijanić sa zamestnal v Štátnom archíve v Belehrade, kde ako vedecký spolupracovník pracoval v rokoch 1939 – 1940, ale pred vypuknutím vojny sa musel odsťahovať aj z Belehradu. Kovijanić sa vrátil do Čiernej Hory, kde ho roku 1940 vymenovali za riaditeľa gymnázia v Kotore.

Podľa Kovijanićovho svedectva, hneď po okupácii Juhoslávie ho gestapo trikrát hľadalo v jeho belehradskom byte. O tom Andrej Vrbacký píše: „Počas svojho bratislavského pôsobenia prof. Kovijanić nepracoval iba ako prednášateľ a vedec. Veľmi intenzívne sa venoval verejnému životu. Môžeme tu uviesť napr. jeho prejav na oslave trojstého výročia univerzity v Trnave (1935), v ktorom upozornil na blížiace sa fašistické nebezpečenstvo. Taktiež odmietol prijať katedru na Univerzite Komenského, keď sa rektorom stal V. Tuka, a v deň mobilizácie Československa sa prihlásil ako dobrovoľník. Po odchode do Juhoslávie pomáhal pri emigrácii československých vlastencov a sťahovaní československého archívu. Pre tie aktivity musel pred gestapom utiecť z Belehradu.“²³

²² V slovenských novinách, ktoré vychádzali pred druhou svetovou vojnou, píše: „Koncom minulého týždňa, v piatok dňa 16. t. m. odcestoval z Bratislavy do Belehradu prof. Risto Kovijanić, lektor srbsko-chorvátskeho jazyka na Slovenskej univerzite v Bratislave, ktorý tu pôsobil celých dvanásť rokov a za ten čas získal si veľmi mnoho priateľov a známych, a medzi našimi vysokoškolskými odchoval mnohých, ktorí sa štúdiu srbochorváčtiny venovali s veľkou láskou. Jeho žiaci už sú a mnohí ešte budú dobrými pracovníkmi na poli zblížovania Slovákov s južnými Slovanmi, v ktorom smere vyoral profesor R. Kovijanić hlbokú brázdú, ktorej stopy v našom živote nezaniknú.“

Po dlhšom objasnení Kovijanićovej vedeckej a kultúrnej práce na Slovensku autor článku ďalej uvádza: „Počiatkom budúceho školského roku začne Kovijanić svoju činnosť v Juhoslávii, vo svojej krásnej vlasti.“ (podčiarkol N. K.).

Národné noviny, 23. júna 1939. Článok má názov *Odchod prof. R. Kovijanića*, podpísaný iniciálami A.V. (pravdepodobne Andrej Vrbacký).

²³ *Práca*, Denník Revolučného odborového hnutia, Bratislava 8. februára 1966. O Kovijanićovi pri príležitosti sedemdesiateho výročia narodenia píše Andrej Vrbacký v článku pod názvom *Náš priateľ z Čiernej Hory*.

O Kovijanićových protifašistických náhľadoch Vrbacký hovorí aj v bratislavskom časopise *Smena* z 20. januára roku 1966 v článku *Je jedným z nás*: „Nielen, že preštedoval všetky školské archívy na Slovensku, kde pátral po Juhoslovánoch, ktorí tu študovali, ale sa aktívne zapájal aj do nášho každodenného života. Bojoval proti rozbitiu republiky, prihlásil sa ako dobrovoľník...“ (podčiarkol N. K.). Kovijanić spomína na ťažké predvojnové dni: „Bolo to obdobie rozkladu Česka a Slovenska, ku ktorému prišlo za tragických okolností fašistickej intervencie. Nechcel som už ďalej zostať v Bratislave a byť svedkom nešťastia krajiny, ktorú som tak mal rád, i keď mi ponúkli katedru profesora na univerzite v Bratislave.“ Borislav Vojvodić, *Stretnutia – Priznanje* posle tri decenije, Borba, Beograd

Risto Kovijanić sa zúčastnil aj na demonštráciách 27. marca roku 1941. V ten deň vojenská jednotka v Kotore, „do ktorej som predvolaný na cvičenie, bola vyzbrojená a rozvrhnutá po meste v prísnej pohotovosti.“ Po správe o zvrhnutí dovtedajšej vlády v Belehrade, preto, že vo Viedni 25.marca podpísala pakt s Hitlerovým Nemeckom, „ľud sa hrnul na ulice Kotora a výskal od radosti,“ hovorí Kovijanić. Dňa 27. marca sa v Kotorre konalo veľké ľudové zhromaždenie, na ktorom rečnil i Kovijanić:

„Treba slúžiť česti i imenu...
neka bude što biti ne može“ ,

povedal Kovijanić a Kotorania odpovedali: „Tako, već nikako.“

Keď Nemecko okupovalo Československo, Kovijanić napísal svoje prvé verše:

„Mučenice živa, raspeta na krstu,
.....
Bićeš opet srećna, slobodna i slavna.
Druga otadžbino moja!“

Uverejnil ich 26. októbra roku 1940 v Kotore, v časopise Glas Boke. O prijímaní Československa za svoju druhú vlasť Kovijanić hovorí v básni Druga otadžbina moja, ktorú napísal pred koncom druhej svetovej vojny počas návštevy Cetinja:

„Zora žudna puče s Visokih Karpata,
Čas slobode kucnu „slavom slavnih Slava“;
Bijel medvjed drješi Bijeloga Lava,
brat veliki grli svoga malog brata,

Žrtvu prvu, krotku, krvavoga rata.
Rod Libušin slavni snova vaskrsava,
njitranskog Pribine, kneza Rastislava,
nacistu demona strah stravični hvata.

Val se moćan širi preko mutnog Vaga,
pobjedjeni krivci krvav Dunav piju.
– „Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú.“

Braća zemlju čiste od krvavog vraga,
Bratime se vječno Tatre i Šumava.
– „Kde domov môj?“ –Tamo gdje je svijeh Slava.“

Cetinje 16. apríla 1945²⁴

Na poste riaditeľa gymnázia v Kotore Kovijanić nemohol dlho zotrvať, lebo ho talianski fašistickí okupanti roku 1941 internovali do mesta Preza v Albánsku, kde zostal do roku 1942. Tábor v Preze bol postavený z plátenných vojenských stanov. Aj napriek internácii Kovijanićov kreatívny duch nemal pokoja, takže v tom tábore vznikol jedinečný literárny časopis s drevenou väzbou, ktorý je významným príspevkom k „literárnej táborológii.“ Koncom roku 1942 ho vrátili z Albánska do mesta jeho školenia Kolašina, kde v tom čase žila aj jeho rodina.

Po skončení druhej svetovej vojny Kovijanić sa nedočkal ani oddychu od utrpení (bol účastníkom troch vojen a zajatcom v dvoch táboroch), ani pekného života, lebo ho nové vrchnosti obvinili z kolaborácie so starojuhoslovanskou kráľovskou mocou.

²⁴ Kovijanić sa na sklonku svojho života, ako aj mnohí iní naši spisovatelia a filozofi, napr. Branislav Petronijević, začali intenzívnejšie vyjadrovať v básnickej forme. Básne uverejňoval v Kotorскеj sekcii Spolku historikov Čiernej Hory a boli vytlačené ako mimoriadne výtlačky. Tak roku 1970 uverejnil dve básne. V básni Prčanj, venovanej Don Nikovi Lukovićovi, ospevuje krásy jadranského pobrežia a „juhoslávsku“ jednotu. Obklopený rajskou prírodou, zjavuje sa aj náš veľikán Njegoš: „Na sunčanoj obali pučine,/ Gdje je Njegoš, kad dozvoli vr'jeme, / Skido s peći svoje teško breme/ (Ne i zamor svoje veličine)...“ V tom istom čísle Kotorскеj sekcije uverejnil aj báseň Savina, ktorú venoval Petrovi D. Šerovićovi. V nej oslávil mesto Savina a jej kláštor zasvätený Nemanjićovcom: „...Iznad mora maslinova gora, / U njoj crkva mala na kamenu, / Posvećena Savinu imenu, / Pamti sina Nemanjina dvora...“

Neskôr, v rokoch 1973 a 1980, uverejnil nasledovné básne: Bijela na moru, Aratu iz Soleje, Pod jablanom kotorske rive, Kotorska jesenja kiša a Jadranovi vali. A roku 1985 ako deväťdesiatročný uverejnil Pjesme ushitne, ktoré sú výberom z plánovanej, ale neuverejnenej zbierky básní. Vytlačené boli nasledovné básne: Boka, Baošička (Paska Ivanović i Pjer Loti), Konavljanka, Proljeće na Ribnici, Čeznja za zavičajem, K suncu a Moja poezija. Kovijanić tieto básne podpisoval ako R. K. Moračanin.

Všetky Kovijanićove básne oslovujú prírodu, slnko, historické chvíle a napísané sú v metafyzickom tóne. Písal aj autopoetické verše, tak napr. v básni Moja poezija píše: „Čedo vedro jednog poznog sana,... / Čistog srca, suza zore blista, / Blisna rosa planinskoga lista, / Zlatna žica sunčanoga prela;“

Na Cetinji sa roku 1945 konali súdne procesy proti päťdesiatim čiernohorským intelektuálom. Rista Kovijanića Vojenský súd odsúdil na 15 rokov „nútených prác“, skonfiškovaný bol celý jeho majetok, ktorý vlastne ani nemal (jeho jediným majetkom bolo knihy a poznámky) a bol zbavený občianskych práv. Vo väzení v Podgorici bol tri roky, potom ho prepustili a následne ho Vojenský súd rehabilitoval a vrátil mu občianske práva. V podgorickom väzení napísal sonetový veniec pod názvom *Čoj-ské ruže – Narcisy v dvoch častiach* (Dcéra Slávie a Dcéra Eosu), ktorý zostal v rukopise a dodnes nebol uverejnený.

Kovijanić nebol členom žiadnej strany a tak ani KSJ, ktorá ho počas vojny vyzývala na spoluprácu, ale, keďže bol legitimistom a uznával jestvujúcu juhoslovanskú monarchistickú sústavu, kým jestvovala, toto mu bolo zazlievané a bol za to drakonicky potrestaný.

Jeho prvým povojnovým zamestnaním bolo miesto úradníka v Škole pre automechanikov v meste Prčanj v rokoch 1948–49.

Následne sa roku 1950 vrátil k svojej obľúbenej archívnej práci. V novozaloženom Štátnom historickom archíve v Kotore začal pracovať ako archivár, potom vyšší archivár a neskôr ako odborný a vyšší spolupracovník. O tom období Kovijanić hovorí: „Aktívne som sa zúčastnil v jeho budovaní, organizovaní a vedeckom používaní. Výsledky sú známe: niekoľko kníh a početné práce po časopisoch.“²⁵ V kotorskom archíve pracoval až po odchod do dôchodku roku 1962.

RISTO KOVIJANIĆ V ODBORNÝCH ZDRUŽENIACH

Kovijanićova plodná publicistická práca – počas ktorej uverejnil vyše 400 rozličných odborných článkov a spisov, z ktorých asi 230 z oblasti literárnych a kultúrnych dejín, ako aj takmer dvadsať kníh – ho predurčila na člena rôznych spolkov a združení.

Kovijanić bol člen Historickéj spoločnosti v Novom Sade, 1927, zahraničný člen Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave, 1937, (táto spoločnosť bola neskôr vyhlásená za Slovenskú akadémiu vied), stály vedec-ký spolupracovník Inštitútu pre zdravotné výskumy Srbskej akadémie

²⁵ Životopis, druhý zošit, str. 90.

vied a umení, 1958, riadny a čestný člen Vedeckej spoločnosti pre dejiny zdravotnej kultúry Juhoslávie, 1962, člen – spolupracovník (1963) a stály člen – spolupracovník Matice srbskej, 1969, člen – spolupracovník a pracovný člen Spolku pre výskum a zdokonalenie námorníctva Juhoslávie, 1965 a 1970, člen Združenia spisovateľov Čiernej Hory a Zväzu spisovateľov Juhoslávie, 1967.

Kovijanić bol aj účastníkom vedeckých zjazdov a snemovaní. Po druhej svetovej vojne sa zúčastnil na štrnástich vedeckých zhromaždeniach, sympóziách a zjazdoch. Referáty predniesol na zjazde Vedeckej spoločnosti zdravotnej kultúry Juhoslávie v Belehrade roku 1957, v Kotore roku 1962, Sarajeve roku 1962, Novom Sade roku 1972, Pančeve roku 1973 a v Budve roku 1974; na sympóziu o Njegošovi roku 1963 v Belehrade a Cetinji; na zjazde Združenia etnológov (folkloristov) Juhoslávie v Cetinji roku 1963 a Pančeve roku 1974; na sympóziu pri príležitosti výročia 800 rokov kotorskej katedrály Sv. Tripuna roku 1966; na Inštitúte Slovenskej akadémie vied na Medzinárodnom sympóziu o kultúrnych stykoch Slovákov a južných Slovanov v Bratislave – Smoleniciach roku 1966 a v tom istom roku sa zúčastnil aj na Medzinárodnom sympóziu Univerzity P. J. Šafárika v Prešove pri príležitosti osláv trojstého výročia Prešovského kolégia alebo akadémie;²⁶ tiež v Sarajeve na Sympóziu o Vlachoch roku 1974.

Ako člen Kotorskej sekcie Spolku historikov Čiernej Hory predniesol asi päťdesiat rôznych prednášok a vedeckých prejavov na historické a literárne témy: roku 1956 prednášal na tému *Novak Kovač (o kováčovi meča pre Kráľoviča Marka)*, kde na základe archívnych údajov dokázal, že Novak a jeho syn Marko Novakov (koterskí kováči) boli hlavnými zásobovateľmi Zety mečmi; 10. marca roku 1959 mal prednášku *Kotorske legende*, v ktorej podal komentár o piatich legendách o vzniku Kotora: prvá je spätá s Argonautmi, druhá s cárom Dušanom, tretia s „peštingradskou vílou Alkimou“ a štvrtá a piata s našimi ľudovými hrdinami

²⁶ Keď prišiel na konferenciu do Prešova, Kovijanić poskytol Andrejovi Vrbackému interview, v ktorom pripomenul stáročné srbsko-slovenské literárne styky a vplyvy: „...že prešovskí študenti boli pod vplyvom Ludovíta Štúra. Mali svoj literárny spolok a spolu s bratislavskými a budapešťianskymi srbskými študentmi vydávali almanach Slavjanka. Jedným z najvýznamnejších našich prešovských žiakov bol básnik Jovan Ilić. O ňom bude na konferencii hovoriť univ. prof. Djordje Živanović z belehradskej univerzity.“ A. Vrbacký, Slovenský vplyv na srbskú kultúru, Práca, 30. XI. 1966.

Kráľovičom Markom a Milošom Obilićom; v máji roku 1960 mal prednášku *Obodska štamparija*; 12. decembra 1961 *Ko je Obrad Kotoranin, graditelj srebrnog oltara u Bariju*; 10. decembra 1963 *Njegoševa vjera Obilića*; v januári 1964 *Vuk Karadžić i Ljudevit Štur*; vo februári 1968 *Znamenite porodice crnogorsko-hercegovačkog porijekla u Srbiji*; 10. decembra 1968 *Njegoševa Klorinda srpska* atď. Kotorská historická sekcia organizovala v šesťdesiatych rokoch prednášky aj pre širšiu verejnosť na tzv. Večeroch historických tém, na ktorých Kovijanić často prednášal.²⁷

KOVIJANIĆOVA ÚČASŤ VO VOJNÁCH

Po vypuknutí Balkánskych vojen sa mladý sedemnásťročný dobrovoľník Risto Kovijanić pripojil k čiernohorským oddielom v obrane srbských krajín od turecko-bulharských vpádov v rokoch 1912 a 1913. Zúčastnil sa v bojoch na Mojkovci, Bijelom polji, Beranoch, Peći, Djakovici a Skadre.

V školovaní pokračoval v Cetinji. Po vypuknutí prvej svetovej vojny sa stáva jej účastníkom v rokoch 1914 až 1916 v bojoch na Grahove, Goražde, Palách, Glasinci a Mojkovci. Potom ho spolu s tisíckami Srbov a Čiernohorcov internovali v rakúsko-uhorskom tábore Nagymegyér (dnešné Čalovo), mesto vzdialené asi tridsať kilometrov od Bratislavy. V Nagymgyerskom tábore, v ktorom od roku 1914 do roku 1918 bolo zavraždených, alebo pomrelo od hladu a na následky chorôb asi 6 000 Srbov, Kovijanić strávil dva roky – až do konca vojny.

Počas prvej svetovej vojny v táboroch na pomedzí Rakúska, Československa a Maďarska – Nagymegyér, Nežider, Boldogasony, Mathauzen a Aschachu – bolo zavraždených alebo umrelo 67 000 Srbov, vojakov a civilov.

Po návrate do Juhoslávie sa Kovijanić aktívne zapojil do mládežníckeho hnutia za zjednotenie v rokoch 1918–1919 a potom pokračoval v prerušenom školení. Počas druhej svetovej vojny Kovijanić bol aj prenasledovaný a internovaný roku 1941 do Albánska, do mesta Preza, odkiaľ ho deternovali koncom roku 1942.

²⁷ Vojislav Boljević-Vuleković, Bibliografija radova i biobibliografija profesora Rista Kovijanića (Pri príležitosti 85. narodenin), Zborník Kotorskej sekcie Spolku historikov Čiernej Hory, str. 97–98, Kotor 1980.

VYZNAMENANIA RISTA KOVIJANIĆA

V našich súčasných a minulých štátoch sú zriedkaví vedci, ktorí sa môžu pýšiť vyznamenaniami za svoju vedeckú a kultúrnu prácu. Risto Kovijanić je vedec a vlastenec, ktorý popiera tento fakt:

Nositel' je Pamätného listu Balkánskych vojen z roku 1912, Vojenského kríža z roku 1913 a Pamätného listu svetovej vojny 1914–1918. Kovijanić bol vyznamenaný: Radom sv. Savu V. stupňa roku 1927, Juhoslovenskou korunou IV. stupňa roku 1937 a Bielym levom Československa IV. stupňa roku 1937. Týmto vysokým uznaním ho vyznamenal známy československý prezident Eduard Beneš za jeho zásluhy pri príležitosti desaťročnice Kovijanićovej lektorskej práce na Univerzite Komenského.²⁸

– Medailou Univerzity Komenského za pedagogickú a vedecko-literárnu prácu roku 1966.²⁹

– Zlatou medailou Slovenskej akadémie vied za vedeckú a literárnu prácu roku 1968. Ide o veľmi významný fakt pre dejiny našej kultúry, lebo toto vysoké slovenské uznanie – najvýznamnejšie v oblasti vedy, ktoré udeľuje najvyššia slovenská vedecká ustanovizeň – zo zahraničných

²⁸ O tom informujú slovenské noviny: „Prezident republiky Dr. E. Beneš vyznamenal radom Bieleho leva lektora srbochorvátskeho jazyka na Univerzite Komenského v Bratislave Rista Kovijanića. Vyznamenanie na žiadosť kancelárie prezidenta republiky odovzdal R. Kovijanićovi osobne krajiný prezident Jozef Országh. Stalo sa to tak v utorok 22. t. m. Národné noviny, Bratislava 24. marca 1938.

Druhý slovenský predvojnový denník píše: „Ovšem nie je to len vedecké pole, ktorému sa prof. Kovijanić medzi nami venuje. Jeho úprimná láska k Československej republike, zvlášť k nám Slovákom, primala ho k tomu, že pracuje všade, kde môže prispieť niečím k dobrému výsledku. Zvlášť usilovne sa venuje stykom československo-jugoslávskym a šíreniu známostí a dobrého mena našej republiky počas svojho krátkeho letného pobytu dolu v Jugoslávii. Slovenský denník, 24. marca 1938.

²⁹ Risto Kovijanić roku 1966 po dvadsiatich ôsmich rokoch prvýkrát navštívil Bratislavu: „Slováci ho privítali ako svojho veľkého priateľa, nielen tí, ktorí ho osobne poznali, ale aj mladí, ktorí len počuli o ňom a jeho práci. Prekvapil nás znalosťou slovenčiny, ktorú nezabudol – píše Dr. Ján Frýdecký v Liste z Bratislavy, ktorý uverejnila titogradská Pobjeda, 11. 12. 1966.

Kovijanić bol v tom čase na zjazde o srbsko-slovenských literárnych stykoch, ktorý sa konal v Smoleniciach pri Bratislave. Začiatkom novembra mal v Slovenskej akadémii vied prednášku o Vukovi Karadžićovi a Ludovítovi Štúrovi a koncom novembra roku 1966 sa zúčastnil na medzinárodnom zjazde v pri príležitosti osláv trojstého výročia vysokého školstva v Prešove.

Pri tej príležitosti rektor Univerzity Komenského, prof. Dr. B. Cambel, Kovijanićovi udelil Medailu Univerzity Komenského. O tom Frýdecký hovorí: „Na konci sa rektor srdečne poďakoval prof. Kovijanićovi za jeho dvanásťročnú prácu na Slovensku, za to, že na Univerzite Komenského vychoval veľký počet oduševnených milovníkov srbochorvátskeho jazyka a juhoslovenských literatúr a veľký počet oduševnených priateľov Juhoslávie a juhoslovenských národov a za to, že obetavo študoval archívy starých škôl na Slovensku a prvý začal uverejňovať štúdie o vzájomných literárnych a kultúrnych stykoch Slovákov a Juhoslovanov.“

štátnych príslušníkov dovedy dostali iba významný ruský lingvista Roman Jakobson a náš Risto Kovijanič.³⁰

– Pre vedeckú prácu ho v Juhoslávii roku 1970 vyznamenali Cenou 13. júla Socialistickej republiky Čiernej Hory.

– Slováci nezabudli na Kovijaniča, lebo tri roky pred jeho smrťou z Bratislavy prišla Medaila za zásluhy Filozofickej fakulty UK. Pri príležitosti dvojstého výročia narodenia Vuka Karadžića a šesťdesiateho výročia založenia lektorátu srbochorvátskeho jazyka na Filozofickej fakulte v Bratislave dekan Filozofickej fakulty, prof. Dr. Rudolf Štepanovič, 16. júna 1987 zaslal list Ristovi Kovijaničovi, v ktorom ho informuje o udeľovaní medaily.

– V tom istom roku Kovijaničovi prišiel aj list z Modry od Olgy Pavúkovej, riaditeľky Múzea Ľudovíta Štúra, v ktorom ho informuje, že sa stal nositeľom Medaily Ľudovíta Štúra za rozvíjanie slovanskej vzájomnosti, ktorú udeľuje Štúrovo múzeum v Modre.

KOTORSKÝ ARCHÍV

Ako sme uviedli v predchádzajúcich kapitolách, Kovijanič sa s archívnu prácou stretol už na začiatku svojej vedeckej činnosti, keď v roku 1925 ako študent navštevoval sriemskokarlovský a peštiansky archív. Osud – ktorý veľmi ovplyvnili nemeckí nacisti, lebo pred nimi musel opustiť Československo a Belehrad – ho priviedol do Kotorského archívu, keď sa formálne stal prvým archivárom Štátneho archívu v Kotore a neskôr prvým vyšším archivárom SR Čiernej Hory.

Ale aj predtým, skúmajúc srbsko-slovenské literárne a kultúrne styky, Kovijanič si prezrel mnoho archívnych materiálov v Bratislave, Modre, Košiciach, Kežmarku, Levoči, Martine, a iných menších mestách Slovenska – „On znepokojuje a udivuje profesorov a farárov (na Slovensku, pozn. N. K.), keď u nich hľadá archíválie, ktoré pred si ním takmer nikto nežiadal,“

³⁰ O návšteve slovenskej delegácie informovala podgorická Pobjeda: „Kotor a Cetinje navštívila skupina eminentných vedeckých pracovníkov z Bratislavy v čele s Dr. Vojtehom Filkronom. Oni na slávnosti v sieni Námornického múzea odovzdali Zlatú medailu Slovenskej akadémie vied nášmu eminentnému vedeckému pracovníkovi, prof. Ristovi Kovijaničovi, ktorý skúmal ďalekú minulosť Slovenska a Čiernej Hory... O jeho prínose k rozvoju vedy na Slovensku hovoril Dr. Zlatko Klátik, vedecký spolupracovník akadémie v Bratislave.“ Článok pod názvom Stretnutie priateľov, Pobjeda, Titograd 05. 12. 1968, podpísal Š. Račeta.

hovorí Miloš Milošević, Kovijanićov kolega a vyšší archivár Historického archívu v Kotore. A o Kovijanićovej archívnej práci hovorí: „Kolega Kovijanić bol prvým spolupracovníkom vtedajšieho riaditeľa Hektora Dabinovića a jeho spoľahlivou pravou rukou. Vchádzal do problémov organizácie ustanovizne, keď bolo treba, vedel aj vyhrnúť rukávy a ochotne pomôcť aj v manuálnej práci, ale zároveň začínal aj so svojimi novými vedeckými výskumami na tejto pôde vo viacerých smeroch. Takže tak, ako o materiáloch zo Slovenska jestvuje bohatá bibliografia jeho prác, podobne je, aj keď ide o témy z histórie Boky Kotorskej, najmä Kotora a jeho kultúrnej sféry (literatúra, školstvo, zdravotníctvo, námorníctvo, remeslá, umenie atď.).

Aj jedno aj druhé kolega Kovijanić dosiahol v neustálom kontakte s archívmi. Archívy mu veľa dali a umožnili jeho vedecké výskumy, ako i cestu k dnešným uznaniám. Ja som vás chcel upozorniť na fakt, že sa on archívom aj odvdčal a mnoho pre nich urobil.“³¹

O Kovijanićovej archívnej práci v Kotore v šesťdesiatych rokoch písali aj belehradské *Večernje novosti*: „V posledných rokoch prof. Kovijanić sa zaoberá hlavne výskumom kotorského archívu. Podarilo sa mu vytrhnúť zo zabudnutia mnohé historické osobnosti. Medziiným dokázal, že gymnázium v Kotore jestvuje celých šesť storočí.“³²

Kovijanićovu archívnu prácu hodnotili vysoko. Rade Kustudić na začiatku sedemdesiatych rokov píše: „Profesor Risto Kovijanić patrí medzi tých vedeckých a kultúrnych pracovníkov, ktorí majú zvláštny vzťah k starým historickým pokladom. Nebyť takýchto entuziastov a skúmateľov, zostali by neznáme a skryté pod vrstvami prachu v starých

³¹ Odpis prejavu prof. Miloša Miloševića pri príležitosti udelenia Zlatej medaily Slovenskej akadémie vied Ristovi Kovijanićovi roku 1968 v Kotore.

O Kovijanićovom vyznamenaní písal aj záhrebský Vjesnik. V texte Odlikovanie iz druge domovine sa okrem iného uvádza: „Na skromnej slávnosti, za prítomnosti významných osobností, Kovijanićovi odovzdali veľkú zlatú medailu, ktorá váži 257 gramov a na ktorej je vypísané jeho meno. Doteraz ju dostal iba slávny učenec ruského pôvodu, slavista svetového mena, profesor Jakobson, prednášateľ na Harvardskej univerzite.“

Kovijanić pre Vjesnik vyhlásil: „Poznám slovenský ľud, ľud veľkých úsílí a schopností, ľud mäkkej a jemnej duše, ktorý nevie byť nevďačný. Slováci zostali povďační každému, kto ich oslovil s otvoreným srdcom, dobroprajne, poctivo a ľudsky, kto im svojou spolupracou pomohol v rozvoji a pokroku, urobil niečo dobré, hoci aj maličkosť, či ako ľud alebo ako jednotlivec, ktorému sú aspoň niečím zaviazaní.“ Vjesnik, Záhreb 09. 03. 1968, autor K. Čakić.

³² Večernje novosti, Belehrad 04. 12. 1968 (autor textu je podpísaný iniciálami K. P.)

archívnych dokumentoch. To profesora zaraďuje medzi tých pravých vedeckých snaživcov.³³

Okrem slovanských a „starých“ jazykov, ktoré ovládal, Kovijanić sa v kotorskom archíve naučil aj po starotaliansky, v čom mu, podľa slov Kovijanićovej dcéry najviac pomohol don Ivo Stijepčević, takže sa Kovijanić mohol „ponoriť“ aj do neprehľadného mora stredovekého archívneho materiálu.

Kovijanićova archívna práca vzbudzovala pozornosť, takže okrem iných v sedemdesiatych rokoch Kovijanića v Kotore niekoľkokrát navštívili aj naši akademici Dejan Medaković a Milorad Pavić.

Kovijanić sa archívnu prácou zaoberal takmer šesťdesiat rokov, takže patrí medzi našich najvytrvalejších archivárov. Jeho dlhodobá skúsenosť mu pomohla prísť k záveru, že archívna práca je veľmi dôležitá pre vedu, už i preto, že bola u nás príliš zanedbávaná na úkor iných disciplín. Pri archívnej práci je vedec menej vystavený nebezpečenstvám ideologizovania predmetu výskumu, ako napr. pri historickej práci.

O vzťahu historikov a archivárov Kovijanić hovorí: „Práca historikov príliš rýchlo zastaráva, štýl, jazyk a metóda: trvácnejšie býva to, čo vykopal archivár. Dlhodobá a systematická archívna práca je veľmi ťažká, ale pre vášnivého bádateľa aj opojná; vďačná je i nevďačná, odporúčaná a neodporúčaná, lebo osoží vede a škodí zdraviu. Kultúru národa pozdvihujú sily z celého jej národného územia. Vedecký pracovník v malých mestách pracuje za poľutovaniahodných okolností: chýbajú mu základné podmienky pre kultúrnu prácu, život a udržiavanie kultúrnych stykov. Je odstavený, zanedbaný a často i zabudnutý. To nie je dobre. Ruke treba podať ruku.“³⁴

Takmer všetky Kovijanićove vedecké práce, okrem literárnych štúdií o Njegošovom Gorskom vijenci a o Mažuranićovom *Smail – agovi Čen-gićovi*, sú založené na systematickej archívnej práci. Tie práce sa môžu zaradiť do niekoľkých oblastí: 1) dejiny literatúry, 2) dejiny srbsko-slovenských literárnych a kultúrnych stykov a vzťahov, 3) práce z dejín Čiernej Hory a 4) kultúrne dejiny starého Kotora a námorníctva Boky.³⁵

³³ Rade Kustudić, Zaborav teško pada, Rad, časopis syndikátov Juhoslávie, č. 3, str. 15 – 21. I, 1971.

³⁴ Dušan Kostić, Risto Kovijanić: Rad istoričara zastareva, ostaje ono što je arhivski dokazano, Belehrad, Politika 10. septembra 1967, str. 6.

³⁵ Kovijanićova práca z dejín námorníctva vzbudila pozornosť aj v zahraničí. Ruský historik, Dr. Freidenberg, profesor Univerzity v Kalinine, ktorý sa roky intenzívne zaoberal dejinami námor-

Skúmajúc kultúrne dejiny čiernohorského prímoria Kovijanić sa stretával aj s legendami ako formou dejinného materiálu. To najlepšie znázornil v práci *Kotorski medaljoni*, v ktorej analyzoval päť variantov legend o vzniku Kotora. Kovijanić považoval legendu za validnú formu historického materiálu. Ohľadom toho čiernohorský historik Vasko Kostić hovorí: „Pochopiteľné je, že o legendárnych osobnostiach vznikajú legendy, ale neoprávnené sa všetky legendy považujú za výmysly. To sa vzťahuje najmä na ľudovú slovesnosť, ktorá sa úporne celé stáročia prenáša z generácie na generáciu ako mimoriadne dôležité poznanie. Vynikajúci znalec legend a dejín, bývalý riaditeľ kotorského gymnázia, profesor Risto Kovijanić (podčiarkol N.K.) vysvetľoval: *Legenda je syntéza tradície; v istých prípadoch siaha ďalej než faktografické dôkazy, ktoré sa vyhli alebo unikli dejinám... Legenda pramení v pravde, hovorí pravdu v prenesenom zmysle, dokonca aj vtedy, keď prechádza do symboliky mýtov.*³⁶

O Kovijanićovej archívnej práci Jovan Tucakov hovorí: „Na základe vlastných výskumov v Kotorskom archíve prišiel k niekoľkým skutočným objavom. Vypátral Njegošových predkov a ich pôvod. Djurdje Bogutović mohol byť účastníkom bitky na Marici a Kosove a jeho otec bitky na Velbužde (1330). Našiel aj predkov Njegošovej matky z toho obdobia. Zistil, že prímeno Njegoš pochádza z plemena Njeguši a názov plemena z názvu potoka Njeogoše, ktorý sa spomína roku 1335, sto rokov predtým, ako Ledinac dostal meno Njeguši. Zároveň vypátral aj údaje, na základe ktorých možno tvrdiť: Dušanova listina Kotoranom (1351) nie je falzifikátom, ako si mysleli istí historici.“³⁷

Risto Kovijanić aj ako deväťdesiatročný aktívne pracoval v archíve. Veríme, že taký človek zostane natrvalo v pamäti našej vedy a v dejinách srbskej literatúry ako vedec, ktorý okrem iného vo veľkej miere prispel do srbského archívnictva.

níctva jadranského pobrežia, písal o prácach, ktoré sa „v posledných rokoch začali uverejňovať“, majú na mysli predovšetkým „výbornú rozpravu Rista Kovijanića“. Ide o vzácne údaje z dejín námorníctva Kotora a Boky zo XIV. a XV. storočia, ktoré Kovijanić našiel v Historickom archíve v Kotore a uverejnil v šiestich číslach GPMK (1958 – 1966) pod názvom *Jedrenjaci kotorske luke* v GPMK (XXII /1974, str. 27.). In: Ignjatije Zloković, Risto Kovijanić, Ročenka Námornického múzea v Kotore, XXIV, Mimoriadne vydanie, str. 192, Kotor 1976.

³⁶ Vasko Kostić, Knez Lazar Grbljanović, (Daj li je knez Lazar Grbljanović rodom iz Grblja: prilog istorijskim raspravama:1329–1389–1999), Dobrica knjiga, Nový Sad 1999, str. 42.

³⁷ Jovan Tucakov, Risto Kovijanić, Pri príležitosti osemdesiateho výročia života, Politika, sobota 15. mája 1976.

KOREŠPONDENCIA

Pre Kovijaničovu tvorbu je v súlade s jeho metódou obsažného výskumu veľmi dôležitá i jeho korešpondencia s významnými kultúrnymi pracovníkmi a inštitúciami. Pre našu prácu je zaujímavá jeho korešpondencia so slovenskými slavistami: Frýdeckým, Klátikom, Aurelom Stikom, so Slovenskou akadémiou vied, Univerzitou Komenského, Spolkom slovenských spisovateľov, ako aj s Mladenom Leskovcom a Jovanom Tucakovým.

V liste Jánovi Frýdeckému z 17. januára 1966, po návrate z Bratislavy do Kotora, Kovijanič píše: „Dni, ktoré sme tam strávili, sú nezabudnuteľné. Naše bohaté dojmy o bratskom národe a krajine, o stretnutiach so starými a novými priateľmi až teraz dostávajú jasné obrysy a definitívne tvary, lebo počas nášho tamojšieho pobytu nemohli byť utriedené v množstve každodenných stretnutí a rozhovorov. ... Naša bratská vzájomnosť literárnych a kultúrnych stykov si vyžadovala, vyžaduje si a vyžadovať si aj bude čoraz viac takého osobného obetovania osôb, ktoré na tom budú pracovať odteraz, rovnako ako sa vyžadovalo od tých, ktorí pracovali doteraz. Jednotlivci, ktorí sú stelesnením ľudových prianí a úsilií, nesú to na vlastných ramenách, vbudujúc tak seba do veľkej budovy našej vzájomnosti a budúcnosti. A práve s tým sú ťažkosti. Ale ak sa pracuje s láskou a vôľou, nič nie je ťažké, lebo sa pracuje s pôžitkom a presvedčením: že dobré semeno dá dobré plody. Prajem vám veľa úspechov na tej pred Vami dlhej ceste. Vy viete, ako sa teším na ďalšiu prácu na vzájomnosti, ktorou sme sa, vy mladí a ja, spoločne oduševňovali a reálne unášali... Zasielam Vám tento odpis literárneho oznámenia o Štúrovej knihe, ktorý ste si žiadali. Odpísal ho môj synovec Gavriilo Kovijanič: ja som ho na stroji transkriboval, lebo by ste možno nemohli všetko prečítať, keďže je odpísané ceruzkou a starým pravopisom slaviansorbského jazyka.“

V liste A. Vrbackému z 29. januára 1967 okrem poďakovania za pohostinnosť pri jeho návšteve Bratislavy Kovijanič píše: „Srdečne Vám ďakujem za všetko. Za vašu plodnú prekladateľskú prácu ste dostali uznanie aj z pozvanej strany (myslím na to morálne a nie to bezvýznamné materiálne). Vy dobre viete, čo si ja o tom myslím. Vo vašej ďalšej práci nech vás nič neznechutí, ani naša doterajšia nedbanlivosť ohľadom prekladania zo slovenčiny. Nech vám slúži ku cti, že ste osobne prispeli faktu, že sú Slováci, keď ide o našu vzájomnú literárno-prekladateľskú spoluprácu,

na prvom mieste. To znamená mnoho. Veľmi ma to teší. Očakávam, že aj Matica srbská podnikne isté kroky (na základe rozhovoru s Milisavcom a jeho listov). Mám nádej, že aj u nás sa veci začnú vyvíjať smerom k lepšiemu. Zlepšenie očakávam aj od zahlásenej návštevy Dr. K. Rosenbauma Novému Sadu. Aj sám sa prihováram, koľko môžem, aj urobím, koľko budem môcť...“

V liste Ústavu svetovej literatúry a jazykov Slovenskej akadémie vied z 22. januára 1967 Kovijanić píše: „...Váš ústav, Katedra slavistiky a iné bratislavské inštitúcie majú dosť znalcov srbochorvátskeho jazyka a literatúry; preto Slováci dnes stoja na čele slovensko-juhoslovanského vzájomného prekladania literárneho, vedú, ako za Štúra. Môžete byť hrdí na to. ...“

V ten istý deň Kovijanić písal aj na Katedru slavistiky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Okrem poďakovania za hosťovanie na univerzite 25. novembra 1966, keď prednášal o srbských spisovateľoch, ktorí v XVIII. a XIX. storočí študovali na Slovensku, Kovijanić uvádza: „... Prof. Ondruš mi venoval veľa svojho vzácneho času, najmä pri návšteve Ivánky, mesta priateľských stretnutí M. Obrenovića a L. Štúra, a pietnej návštevy Čalova, kde je pochovaných 6 000 srbských vojnových zajatcov zo Srbska a Čiernej Hory. ...“

Kovijanić písal aj Zväzu slovenských spisovateľov 22. februára 1967 z Kotora. V liste píše, že je šťastný, že srbsko-slovenská spolupráca aj ďalej pretrváva vďaka slovenským spisovateľom pôvodom z Vojvodiny a žijúcim na Slovensku. Kovijanić píše: „Zväz slovenských spisovateľov dal mi príležitosť, aby som sa po 28 rokoch stretol zas so svojimi starými priateľmi zo Slovenska a Vojvodiny (ktorí sa vrátili do svojej starej otčiny a tu, vo svojom národe, značne prispievajú k našej literárnej vzájomnosti a bratskému súručenstvu), zoznámil sa s viacerými vedeckými pracovníkmi, aj s niektorými spisovateľmi. To ma veľmi teší...“

Najväčšia časť Kovijanićovej korešpondencie sa vzťahuje na listy, ktoré si písal so slovenským slavistom Zlatkom Klátikom. V liste z 30. decembra 1968 Kovijanić ďakuje Klátikovi a jeho kolegom, ktorí boli v delegácii, ktorá mu odovzdala Zlatú medailu Slovenskej akadémie vied. Kovijanić medziiným píše: „...Svojím príchodom, ktorý bol označený za zriedkavé gesto ľudskosti a priateľstva, ako i svojim teplým a srdečným akademickým vystúpením v bratskom prostredí ste zanechali nezabud-

nutelný dojem, najlepšie svedectvo o kultúre svojho národa a jeho priateľstve, o čom svedčí aj medaila s diplomom. Ešte aj dnes sa o tom živo hovorí. Preto nebanujte, že ste navštívili Čiernu Horu. Prejav „profesora Slováka“ (Dr. Klátika) zanechal hlboký dojem. O ňom sa stále hovorí. Žiadajú si ho odo mňa na čítanie aj tí, čo boli prítomní, aj tí, čo o ňom iba počuli. Ja im hovorím: bude uverejnený v časopise *Stvaranje*. Dostal som mnoho blahoželaní. Vedeckí pracovníci vzdávajú hold Slovenskej akadémii vied. Mnohí priatelia mi prišli blahoželať. Obdivovali krásu medaily a diplomu. „Kultúrny národ,“ povedal každý bez výnimky...“ Kovijanič a Klátik si písali aj po slovensky, aj po srbsky.

V Kovijaničovej korešpondencii nachádzame aj listy Srbského lekárskeho spolku, časopisu *Stvaranje*, Združenia dobrovoľníkov z vojen 1912 – 1918, ako i rozsiahlu korešpondenciu s Mladenom Leskovcom, z ktorej vyberáme Leskovcovo poďakovanie Kovijaničovi za knihy o Veljkovi Radojevičovi, ktoré od neho dostal. Leskovac mal napísať krátku poznámku o Radojevičovi, ktorý si písal s Lazom Kostićom. Leskovac píše: „O malých ľudoch, a takým bol Radojevič, vieme málo a predsa majú svoj význam a krásu. Nemôžeme všetci byť Njegošovia alebo Cvijićovia...“ (25. marca 1981).

V liste z 29. novembra 1980 Leskovac píše Kovijaničovi: „Savo Vukmanović je nádherný človek: predstavte si, že našiel ten Kostićov list kniežaťu Danilovi! Zaslal mi jeho dobrú kópiu. Samotný list nemá nejaký zvláštny význam, ale má k nemu je priložená Kostićova rukou odpísaná kópia výpovede adresovanej kniežaťu Nikolovi. Takže dnes možno v úplnosti prečítať všetko, dokonca aj to, čo bolo očividne poškodené, keď bol originál výpovede vo Vuksanových rukách. Hneď som napísal Vukmanovićovi a srdečne som sa mu poďakoval. Som skutočne jeho dlžníkom; vlastne nie ja: Laza Kostić. ...“

Kovijanič odpovedá Leskovcovi 11. decembra 1980: „Potešil ma Váš list z 29. novembra, najmä to, že sa našiel Kostićov list Danilovi a ešte väčšmi kópia listu kniežaťu Nikolovi, na základe ktorej môžete doplniť poškodené miesta v origináli. Tak sa tá otázka riešila výhodnejšie, ako sme mohli očakávať... Váš datív Savu Vukmanoviću (a nie Savi) je správny a pevný. V reči hercegovsko-čiernohorskej a bosniackej sa takto skloňujú mená: Ivo, Pero, Risto ... rovnako ako Marko. „Tak alebo nijako“ ...

Aj sám si kladiem podobnú otázku... Čiernohorské ženské mená: Stane, Jane, Mare sa skloňujú ako Stana, Jana (Janja), Mara. O tom som polemizoval s niektorými odborníkmi, priateľmi (prof. Mladenović, prof. Živanović a iní). Nemohol som ich presvedčiť, ale ani oni mňa.

Z Kovijanićovej korešpondencie sa môžeme mnoho dozvedieť o jeho literárno-kultúrnych záujmoch, o rozvinutej srbskej a srbsko-slovenskej literárnej komunikácii. Ako dobrý archívny znalec, Kovijanić aj vlastnú korešpondenciu zanechal upravenú, takže je v korešpondencii jasne vidieť: miesto, dátum, obsah (ktorý je čitateľný) a aktérov. Tak sa aj Kovijanićova literárna korešpondencia stala predmetom archívneho výskumu.

KOVIJANIĆOVA DLHOVEKOSŤ

Keď niekto žije takmer sto rokov, to určite upúta pozornosť. A ak ide o človeka zo sveta literatúry, potom je to iste údaj, ktorí patrí do oblasti literárnych faktov. V našej kultúre sme si zvykli, že sa dlhovekosťou vyznačujú známi srbskí maliari, ale keď sa hlbokoj staroby dožije človek zo sveta literatúry, to je už niečím, čo upúta pozornosť.

Risto Kovijanić sa dožil hlbokoj staroby, umrel v deväťdesiatom piatom roku života 17. novembra 1990 a pochovaný je v Kotore. Kovijanićova rodina sa vyznačuje dlhovekosťou, lebo sa aj jeho rodičia aj strýkovia dožili hlbokoj staroby. Zo svojich deväťdesiatich piatich rokov života Kovijanić venoval sedemdesiatpäť vedeckej a literárnej tvorbe. Vedcov, ktorí tolko rokov tvorili a ktorí za ten čas napísali veľmi veľa diel, možno napočítať na prstoch, ale aj napriek tomu Kovijanićovo dielo ani dnes nie je dostatočne osvietené.

Aj keď ho slavisti, ako napr. Ján Kmeť, ktorý hovorí, že je Kovijanić najlepším znalcom srbsko-slovenských literárnych stykov³⁸, alebo Ján Frýdecký, oslavujú a rešpektujú, doteraz nevyšla ani monografia ani žiadna štúdia o diele Rista Kovijanića.

Slovenský filológ a slavista Ján Frýdecký na ten fakt upozorňoval ešte pred viac ako tridsiatimi rokmi: „Zásluhy prof. Rista Kovijanića o vzá-

³⁸ Podľa Jána Kmeťa: „Najlepší znalec tejto problematiky z juhoslovanskej strany je Risto Kovijanić“. In: Ján Kmeť, Jugoslavenstvo – slovačke slavističke veze, Vojvodinska akademija vied a umeni, Oddelenie spoločenských vied a umeni, kniha 6., Nový Sad 1987, str. 117.

jomné kultúrne styky a kultúrne zblíženie Srbov a Slovákov sú veľké a dodnes nie ocenené (podčiarkol N. K.). Veľké sú aj jeho zásluhy o výchovu mladého dorastu na filozofickej fakulte.“³⁹

„Vďaka“ svojej dlhovekosti Kovijanič sa dožil okrem vojen aj iných nešťastných udalostí. V 85. roku života zažil aj zemetrasenie, ktoré zasiahlo Čiernu Horu roku 1979. V korešpondencii, ktorú viedol s našimi známymi spisovateľmi, Kovijanič hovorí: „Ako atómová bomba, zemetrasenie rozbilo ustálený kotorský spôsob života. Mnohých z nás nechalo bez strechy nad hlavou. My sme neboli porazení; neutrpeli sme zranenia a o nás sa postarali naši v Belehrade, kde sme strávili vyše roka.

Vrátili sme sa 5. júna a znovu si založili dom; oproti Kotoru, nad Mulami, na svahoch Vrmca. Takmer celý život, okrem detstva a útlej mladosti, tlačil ma žarnov ťažkých balkánskych čias, až som sa v 85. roku života stal Mulanom... Veľmi ťažké bolo znovu si založiť dom. Dom som si zakladal päť – šesťkrát, po každej veľkej udalosti – tri vojny, dve okupácie a internácie a teraz po zemetrasení. Vynášať veci zo zrúcanín, upratavať a opravovať, prenášať a vnášať, zariaďovať, to je opätovná pohroma; najmä starosti o knihy, vyťahovať ich zo zrúcanín a chaosu, čistiť, oprášovať, sušiť, dezinfikovať... Neraz som ich preklínal; ony mňa preklínali tiež, že som im nedal pokoja. Kto kočuje, nesmie mať knižnicu (podčiarkol N. K.).“ (Z Kovijaničovej korešpondencie.)

NAGYMEDERSKÁ DOLINA SMRTI (1936)

Knihu *Nagymederská Dolina Smrti* s podnázvom *Nad hrobkami 6000 srbských martýrov* Kovijanič uverejnil v Bratislave aj po srbsky, aj po slovensky. Toto bola jeho prvá kniha (Monografia *Slovačka* vyšla roku 1932 ako populárne vydanie a v nej bol Kovijanič spoluautorom a prekladateľom do srbochorvátčiny), ktorá hneď vzbudila veľký záujem. Toto je jeho najcitovanejšia kniha, kniha o ktorej zo všetkých jeho diel vyšlo najviac posudkov. Posudky vyšli v Belehrade, Sarajeve, Nikšići, Záhrebe, Lublane, Novom Sade, Cetinji, Bratislave, Báčskom Petrovci, Prahe, Martine, Trnave – asi 30 posudkov len v roku 1937.

³⁹ Ján Frýdecký na toto upozorňoval v časopise Lid zo 14. 01. 1966 pri príležitosti sedemdesiatych narodenín Rista Kovijaniča v texte pod názvom Prof. Risto Kovijanič sedemdesiatročný.

Srbský vojvoda Petar Bojović, ktorý napísal predslov k tejto Kovijaničovej knihe, hovorí: „Táto knižočka, písaná s hlbokou pietou k pamiatke nagymederských martýrov, impresívne podáva na jednej strane strašné skutky nepriateľov a na druhej strane klasické príklady hynutia a mučenia, ktoré zasiahli náš národ v boji za oslobodenie a zjednotenie s nezlomnou vierou v konečné víťazstvo svojej národnej veci. ... Ona je jedným malým pamätníkom nagymederským srbským obetiam, pamätníkom nezabudnutia a piety, ktorú im dlhuje Nácia.“

Naša „Nácia“ sa veľmi neodvďačila nagymederským mučeníkom, lebo len málokto pred päťdesiatimi rokmi vedel a málokto vie aj dnes, že len v niekoľkých rakúsko-uhorských koncentračných táboroch v prvej svetovej vojne bolo zavraždených takmer 70000 Srbov. Príčiny zabúdania treba vždy hľadať v aktuálnych vládnych ideológiách, ktoré nedostatočne vhodné fakty nechávajú zabudnutiu a tak veľmi rýchlo upadol do zabudnutia aj srbský cintorín v Nagymederi. Avšak vďaka spisovateľom a vlastencom, akým bol Risto Kovijanić títo martýri zostanú zapísaní v pamäti srbského národa.

Kovijanić bol zajatcom v tábore Nagymeder od roku 1916 do roku 1918. „Vďaka“ tej skúsenosti napísal túto knihu ako knihu-pamätnicu v cestopisnej forme.

Srbské vydanie je tlačené latinkou, v rozsahu 48 strán, formáte A-5, s prílohou, v ktorej je 34 fotografií srbských zajatcov – vojakov, civilov, pomníkov, táborových budov, leteckých snímok tábora atď. Okrem fotografií sú tu i dve mapy, ktoré znázorňujú polohu nagymederského tábora vzhľadom na Bratislavu a mesto Győr v Maďarsku. Knihu ilustroval Ivan Lučev a vytlačili ju v tlačiarni Karla Jaroňa. Obe vydania, aj srbské, aj slovenské, boli vytlačené v päťdesiatich bibliofilských číslovaných výtlačkoch.

Kovijanić knihu napísal v cestopisnej forme. Na návštevu Nagymederu odchádza z Bratislavy, dvadsať rokov po zajatí v koncentračnom tábore. Touto cestopisnou formou Kovijanić dosiahol silný kontrast. Štartuje z Bratislavy, „podobajúcej sa jubilujúcej slávnosti“, a nebo nad mestom „bolo ako zo skla“. Vydávajúc sa na cestu opisuje barokový lesk Bratislavy a pripomína si jej slávne dejiny, súčasťou ktorých sú aj srbskí žiaci, ktorí sa tu školili, ako i srbské historické osobnosti, ktoré na tomto území žili od XVI. storočia.

Cesta to temného Nagymedera vedie cez zelené hory, vedľa hravých potokov a za vtáčieho spevu. Kovijanič romantickými motívmi vyčaruje krásu sveta, až nás na konci tej cesty čaká väzenská temnota. Na ceste si pripomína aj našich básnikov, takže na jednom mieste hovorí, ako „Na utláčané „volanie bosnianske“ (1852), odtiaľ možno spod nejakého starého duba alebo osamelej borovice odpovedal Jovan Jovanović – Zmaj prorockými veršami:

„Kosovo ćuti, Sitnica ječi
 – Grob zija davno iskopan –
 Al koga čeka – znaće tek reći:
 Još jedan V i d o v d a n ...“

Cestou k cintorínu Kovijanič vidí aj starodávny Devín, mesto kniežata Rastislava a „svätých bratov solúnskych, Cyrila a Metoda, ktorí tu položili prvé a tvrdé základy všeslovanskej osvety a kultúry.“ Približujúc sa vidí „na briezdoch Slávičieho údolia, na pravom brehu potoka Vydriče“ ... „postupne dlhé biele rady vojnových hrobov.“ Tu je 129 srbských hrobov – Jovanović, Ilić, Vujičić, Petković, Stojčić, Teodorović, ... „ Tu bola pochovaná ešte jedna nežiderská martýrka, inteligentná a bojovná Ružica Veljkovićová, mladá profesorka z Belehradu,“ hovorí Kovijanič. Tu boli pochovaní srbskí zajatci z miest Nežider, Braunau, Boldogasony...

Konečne prichádza Kovijanič vlakom do Nagymedera. –“Tam je jeden kúsok našej juhoslovanskej zeme – srbský cintorín.“ Opisom tábora a života v ňom Kovijanič anticipoval tábory, ktoré budú o niekoľko rokov vznikať znovu, ešte vo väčšom počte. Kovijanič prišiel k poznaniu, že rakúsko-uhorsko-nemecké tábory fungujú podľa *s y s t é m u*. Kovijanič hovorí: „Desať až dodnes zachovaných veľkých barakov pred samotnou stanicou sú jediným pozostatkom niekdajšieho pekelného mestečka z dosák. Ohradené bolo železným drôtom a oceľovými bajonetmi cisárskych *soldatov*. Malo vlastné kuchyne a kantíny, vlastné nemocnice a kúpeľne, vlastné žaláry a šibenice, vlastnú „školu“ a vlastný peniaz, vlastnú obrovskú tabuľu, vytýčenú na viditeľnom mieste, na ktorej boli denne vytierané a zapisované dlhé rady nových mien umretých obyvateľov. Malo aj svoju vlastnú správu: „cisársko-kráľovské“ veliteľstvo, vlastných vedú-

cich, úrady, predpisy a nariadenia. A najdôležitejšie, malo vlastný s y s - t é m a vlastný c i n t o r í n.“

Kovijanić potom opisuje život a smrť v Nagymederi – stravovali sa repou a vodou, umierali od hladu, ale predsa museli chodiť do „školy“, lebo zajatcov nútili „učiť sa“ po maďarsky a nemecky. Aj napriek všetkému „škola musela jestvovať, lebo jestvoval s y s t é m.“ Za pomoci táborovej školy a systému Kovijanić na ten najlepší spôsob odsúdil rakúsko-uhorskú koloniálnu politiku. Hovorí: „Za niekoľko desiatok mierových rokov „kultúrny“ dobyvateľ nechal celé župy pokorenej Bosny a Hercegoviny bez jedinej školy, ale jeho zajatecký tábor mal aj počas vojny vlastnú „školu“. Určená bola systémom...“

Aj napriek stálemu umieraniu a táborníckemu teroru duch srbských zajatcov ešte nebol zlomený. Kovijanić uvádza slová zajatého Dobricu Milutinovića, protagonistu belehradského Národného divadla: „Srbsko predsa zvíťazí! Vy musíte skapať! Toto zakričal Dobrica Milutinović hlavnému veliteľovi tábora a jeho štábu.“

Nasledujú opisy martýrstva, hrdinskosti a viery v definitívne víťazstvo a uvádzajú sa mená a osudy srbských zajatcov – vojakov, žien a detí. „Za dva mesiace, od 20. decembra 1914 do 20. februára 1915, tu bolo pochovaných vyše 2900 ľudí! Všetkých zahrabali asi do stopäťdesiatich piatich hrobov, pomerne veľmi úzkych. Vlastne, vtedy to ani neboli hrobky, ale blatisté jazerá dunajských močarísk.“ Tak veľký počet umretých zostal bez mena, čo Kovijanić vyjadril žalobou a nárekom matky zajatca Joksi- ma Jokovića spod Durmitora:

„Každá smrť má osud,
len v Maďarsku je bez osudu!...“

V opise Nagymedera, Nežidera a iných rakúsko-uhorských táborov na hraničnom území Československa, Rakúska a Maďarska Kovijanić nám zanechal svedectvo, že v nich umrelo alebo bolo zavraždených asi 67 000 srbských vojnových zajatcov, žien a detí, čo bolo veľkým rakúsko-uhorským „príspevkom ku kultúrnemu barbarizmu“..., ktorého jednu stranu v Nagymederi krvilačne a bohorúhačsky vpísala šablňa čierneho „cisársko-kráľovského“ dôstojníka.“

DVE NEUVEREJNENÉ KNIHY RISTA KOVIJANIČA

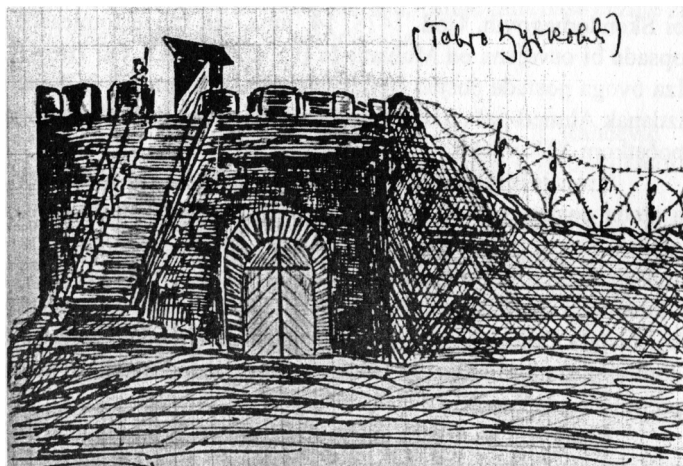
Vďaka láskavosti Kovijaničovej dcéry Bratislavy sme pri našom skúmaní srbsko-slovenských literárnych stykov mali možnosť nahliadnuť a používať literárnu pozostalosť Rista Kovijaniča. V tej pozostalosti okrem poznámok, listov, obrovskej slovenskej knižnice a fotografií našu pozornosť upútali najmä dva rukopisy. Ide o knihu-časopis s drevenou obálkou *Preza* a knihu básní v malej koženej väzbe *Čojske ruže*. Tieto rukopisy doteraz neboli nikde uverejnené a pre ich krásu a význam – lebo oba vznikli v čase Kovijaničovej väzby v rokoch 1941 a 1945 – si zasluhujú, aby sme ich v našej knihe stručne predstavili.

PREZA

Táto kniha-časopis vznikla v čase Kovijaničovej internácie v tábore v albánskom meste Preza počas rokov 1941 a 1942. Po vypuknutí druhej svetovej vojny Kovijaniča ako riaditeľa kotorského gymnázia – pre jeho verejné antifašistické vystúpenia a idey –talianske okupačné vrchnosti zatkli a internovali do Albánska.

O pobyte v tom tábore sa nezachovalo veľa svedectiev. Ani v Kovijaničovej autobiografii o tom nenachádzame záznamy, lebo sa po to obdobie v písaní nedostal. Kovijanič sa sústreďoval na detaily, takže v autobiografii stihol napísať iba o pôvode, mladosti a školení a neskoršie obdobia svojho života nestihol spracovať, lebo smrť prekazila jeho úmysly. Autobiografiu začal písať pred samým koncom života, keď už predsa nedokázal rozlíšiť dôležitý detail od menej dôležitého, čo mu bralo čas, a toho v 95. roku života nemal nazvyš. Podľa slov Bratislavy Stipaničovej aj napriek vysokému veku nebol ani chorý ani senilný až do posledného dňa svojho života.

Svedectvo o živote v tábore sa zachovalo v Kovijaničovom časopise *Preza*, ktorý je skutočne hodnotným príspevkom k „literárnej táborológii“. Kovijanič a jeho kamaráti z tábora prišli na ideu, aby si svoje dni v tábore skrátili založením literárneho časopisu. Názov *Preza* mu dali podľa mesta, v ktorom sa tábor nachádzal. Prvé a jediné číslo toho časopisu bolo napísané obyčajnou ceruzkou na štvorcovom papieri a obálka bola vyhotovená z dvoch drevených dosák. Ceruzku, papier a nožik,

Grafický výkres táborového plotu (autor Gavro Đurković)

ktorým začal robiť drevoryt na obálke, Kovijanić dostal od talianskych strážcov, o ktorých mal dobrú mienku, lebo netrýznili väzňov – hovorí sa v predslove.

Kovijanićovi sa na titulnej strane obálky podarilo vyryť časť obrazu nekresleného ceruzkou: slnko, strážna veža, mešita v úzadí, časť táborových stanov a text: Preza, č. 1, november 1941. Na poslednej strane obálky zostal iba ceruzkou nakreslený náčrt hraníc Albánska a miesta, kde sa nachádzal tábor. Obálka z lipového dreva je spojená plátnom a upevnená klinčekmi.

Z druhej strany je uvedené: Preza, logorski zabavnik, izlazi jedanput mesečno, godišnja pretplata 1 napoleon, uredjuje uredjivački odbor, cenzor Drago Dragović, odgovorni urednik Niko Niković, redakcija i administracija u zgradi Muratova šatora, II sprat, štamparija Pero Naliv, Preza, Bokeška ulica br. 7.

Kovijanićov „táborový zábavník“ pozostáva z nasledujúcich textov: Redakčný príhovor; I. Básne: Modlitba spasiteľovi, Smäd, Tri po tri, Syn dcére, Žene, Matke; II. Rozpravy a články: Kult brata v našom národe, Teória zneužitia práva vzhľadom na všeobecný majetkový zákonník čier-nohorský; III. Albánsko a Arbanasovia: Preza (opis a minulosť), Skenderbegova Kroja (inform. čl.), Skenderbeg; IV. Folklór: Hádanky, Anek-

doty o Čiernohorcoch a Bočanoch; V. Domáci a zahraniční klasici: Boccaccio, Z Dekameróna (novela 8., deň VI.), Njegoš: Iz Gorskog vijenca; VI. Humor: A – Malé rezy z tábora Prezy: 1. Rezy dlátom hrdinstva pod dekou, 2. Čierna Hora a majstri z mora; B – Epos bradatých, 1. Naše brady, naše vlády a naše nádeje; V – Branove riporty; G – Nájdená báseň; D – Pestré obrázky, 1. Prvý list v Preze, 2. Čarodejný náprstok; Ď – Oficiálne správy, 1. Padla vláda, 2. Sťahovanie hlavného stanu, 3. Píšťalka; E – Čvirikanie vrabcov v tábore, 1. Rebeli, 2. Rozhovor Srdju a Arbanasa, 3. Líška a sliepka; a Z – Pre naše deti. Zakikirikal Iso.

Časopis má spolu 160 strán písaných latinkou a cyrilikou. Na strane 161 je strana pre reklamu. Názvy sú satiricky ladené: Hlavná trafika Ohnivá Mária, Mate Notora, Muratova ul. č. 7 (suterén). Zmenáreň Maharadža, Isova ulica 1 atď.

Týmto časopisom redakcia chcela pomôcť ako sebe, tak aj svojim kamarátom pri spestrení táborového života. V predslove sa objasňuje tento úmysel: „Máme nádej, že pre tento veľmi skromný táborový zábavník obyvatelia tohto nášho plátenného mestečka prejavia istý záujem,

Grafický výkres zruinovanej bašty v tábore Preza (autor Gavro Đurković)

patričné porozumenie a správne pochopenie. Máme nádej, že bude čítaný, opatrovaný, chránený a ochránený. Lebo je to obrázok nášho duchovného táborového života, možno jedinečný v podobných okolnostiach. On bude vavravným svedkom ľudského, humánneho názoru a porozumenia človeka zo strany našich strážcov – synov, hádam, kultúrneho talianskeho národa“. V podpise je uvedená Redakcia a neskôr bolo červenou ceruzkou dopísané: R. Kovijanić.

Všetky príspevky boli podpísané pseudonymami: Nenad, Dr. Stradan Inočemić, Rajko Rančević atď. Risto Kovijanić bol autorom väčšiny príspevkov a okrem neho písali i Dr. Dušan Radoman, Mirko Kostić, Gavro Djurković a Maksim Zloković. Kovijanić dodatočne pod pseudonymy dopísal mená autorov príspevkov.

Tento „táborový zábavník“ je veľmi významným príspevkom k našej literatúre, ako podľa hodnoty príspevkov, tak aj podľa táborového kontextu, v ktorom vznikol. Preto máme nádej, že bude vytlačený a zviditeľnený širšiemu kruhu čitateľov a bádateľov dejín srbskej literatúry.

ČOJSKÉ RUŽE (NARCISY)

Knihu básní *Čojske ruže* Kovijanić písal v rokoch 1945–46, keď bol väzňom v podgorickej väznici. Po rakúsko-uhorskom a talianskom táboře sa po druhej svetovej vojne Kovijanić dostal aj do juhoslovanského väzenia. Ako bolo vyššie uvedené, vojenské vrchnosti novej Juhoslávie ho odsúdili na pätnásť rokov väzenia, z čoho bol väznený dva. Spomienky na tie dni sú znázornené v týchto básňach.

Básne sú napísané plniacim perom, cyrilikou, v zošite formátu B-6 (malý, kožený záznamník), pod pseudonymom Sl. Zl. (čiže Slavko Zlatojević). Ilustrované sú kresbami zámkov, prírody, zvierat, mýtických osobností a udalostí zo stredoveku (napr. zabitie obludy, sliedenie za líškou atď.). Básne sa začínajú iniciálami, ktoré sú vystrihnuté z nejakej knihy. Na konci knihy Kovijanić zostavil slovník menej známych slov: Eos, Perún, Hron, Vesna, Artemída atď.

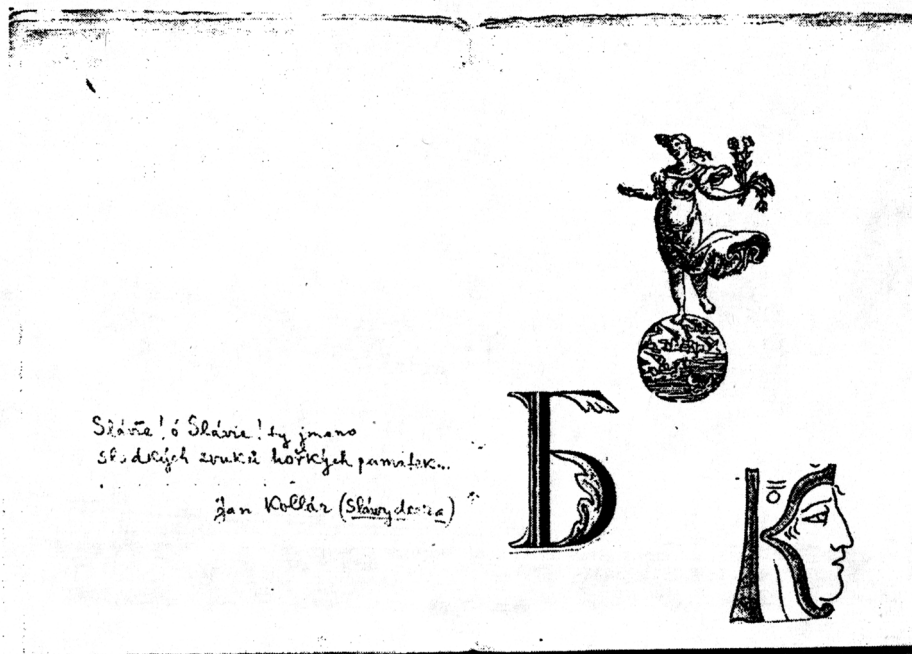
Kovijanićov sonetový veniec pozostáva z dvoch častí: I. Dcéra Eosa, II. Dcéra Slávie. Verše sú venované jeho manželke Danici a dcére Bratke.

Aj v tomto rukopise Kovijanić si spomína na bratské Slovensko a Kollárovu Slávy dcéru, takže začína veršami *Bratislava spava, šuti Dunav plavi...* a knihu končí básňami *Nevjesta s Jadrana* a *Blaga vijest*. Na koniec rukopisu bol plánovaný i komentár, ktorý však nie je napísaný.

Rovnako ako predchádzajúca kniha-časopis Preza aj táto je dôležitým príspevkom k literárnej táborológii, ako i dôkazom, že žiadne väzenie nemôže zlomiť tvorivý duch človeka. Risto Kovijanić, básnik-mučeník, spisovateľ humanistických ideálov a veľký zástanca slovenskej vzájomnosti, je najlepším svedkom víťazstva svetla nad tmou a ideálu nad ideológiami.

V Novom Sade, na Veľkú noc 2016.

PhDr. Nebojša Kuzmanović DrSc.

Titulná strana nepublikovaného sonetového venca *Čojske ruže – Narcisy*, napísaného počas Kovijanićovho zajatia vjuhoslovanskej socialistickej väznici, v ktorej bol uväznený po druhej svetovej vojne.

RISTO KOVIJANIĆ

Veľkomederské

Údolie Smrti

NA

HROBOCH 6.000 SRBSKÝCH

MUČENÍKOV

PREDHOVOR NAPÍŠAL

Vojvoda
PETAR BOJOVIĆ

BRATISLAVA 1936

Risto Kovijanić

Velkomederské
ÚDOLIE SMRTI

NA HROBOCH
6 000 SRBSKÝCH MUČENÍKOV

PREDSLOV

Velkomederský zajatecký cintorín patrí do radov veľkých srbských pohrebísk svetovej vojny. S bôľom a pietou ho spomína celý náš národ. Je svedkom obrovských obetí, ktoré priniesli Srbsko a Čierna Hora v hrdinských a nerovných bojoch za oslobodenie a zjednotenie juhoslovanského národa.

Okrem veľkého počtu internovaných starcov a mladíkov z okupovaného Srbska a Čiernej Hory, ktorí boli utláčaní za ich národnú myšlienku, vo Velkom Mederi je pochovaných niekoľko tisíc srbských vojnových zajatcov. Sú to hrdinovia z Kumanova, Bitolja, Skadru, Drinopola, Bregalnice, Ceru, ktorí široko-ďaleko rozniesli slávu srbských zbraní. Aj sám som bol svedkom ich hrdinských činov a bezpríkladného obetovania sa, keď som mal česť sprevádzať ich a viesť z víťazstva k víťazstvu v mnohých bojoch srbsko-tureckej vojny a na začiatku svetovej.

Náš národ sa teší, že hroby týchto veľkých hrdinov a veľkých mučeníkov sú v oslobodenej a zjednotenej Československej republike, bratskej nám zemi po krvi, jazyku a zbraní. Vieme, že im československý národ vzdáva takú pietu ako náš ľud a považuje za našu spoločnú svätyňu z čias spoločných snáh a zápasov o utvorenie veľkej Juhoslávie a veľkého Československa.

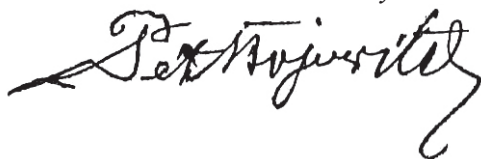
* * *

Táto kniha s hlbokou úctou k pamiatke veľkomederských mučeníkov veľmi dojemne opisuje hrozné činy nepriateľov na jednej strane, a na druhej strane klasické utrpenia a mučenie, aké znášal náš národ pre svoje oslobodenie a zjednotenie s neochvejnou vierou v konečné víťazstvo svojej spravodlivej národnej veci. Je malým pamätníkom veľkomederským srbským obetiam, je pomníkom pamiatky a úcty, ktoré im národ dlhuje.

Daj Boh, aby sa im ich veľká a zjednotená domovina odvdáčila čím skôr veľkým dôstojným pomníkom.

Belehrad, 1. decembra 1936

Vojvoda:

A handwritten signature in black ink, written in a cursive style. The signature appears to be 'Petar Stojanović'.

Bratislava, 29. októbra 1936

Večer, keď sme sa pripravovali na návštevu Veľkého Medera, nebo bolo ako zo skla. Bratislava mala ráz jubilejnej slávnosti. Pokročili Čechoslováci oslavovali osemnásť výročie svojho zjednotenia a vzkriesenej národnej slobody. Šumivé vlny Dunaja niesli bratské pozdravy Belehradu.

Nad mohutným rozmachom povojnovej Bratislavy, kedysi Prešporka – v ktorom našli výraz renesancia a gotika, rokoko a barok – plápolali slovanské farby československých štátnych zástav. Tu je aj niekoľko významných pamiatok, súvisiacich s našou juhoslovenskou históriou. Starý klasicistický Primaciálny palác, dnes radnica, leskol sa vo svetle reflektorov. V jeho zrkadlovej sieni bol podpísaný (1805) známy Napoleonov mier, po ktorom mocný francúzsky imperátor dostal naše západné juhoslovenské územia so slnečnou Dalmáciou a s klasickým slobodným Dubrovnikom. Z nich založil svoju malú Juhosláviu, kráľovstvo Ilýriu. Tu je impozantná budova krajského súdu s jemnými ťahmi neskoršieho baroka XVIII. storočia. V nej dlhší čas zasadala prešporská dieta, uhorský snem, na ktorý počas niekoľkých storočí (1526-1848) prichádzali znamenití juhoslovenskí zástupcovia z Chorvátska, Dalmácie, Slavónie, Srijemu a Vojvodiny – od slávnych diplomatov a štátnikov XVI. storočia: biskupa Stjepana Brodarića a kardinála Antuna Vrančića až po chýrnych národných buditeľov: biskupa Vrhovca, metropolitu Stratimirovića, Lukijana Mušického a patriarchu Rajačića, od slávnych vojvodcov, turkobijcov a bohatierov XVI. storočia: posledného srbského despotu Pavla Bakića z Kragujevca, Nikolu Šubića Zrinského, hrdinu sigetského, kniežaťa Franju Frankopana, „meča a štítu Ilýrie“ a Ivana Draškovića, hrdinu zo Siska až po Savu Popovića-Tekeliju, Janka Draškovića, Antuna

Mihanovića i Štúrových priateľov: Hermana Bužana, Metela Ožegovića, Jovana Hadžića a Nikanora Grujića.

Hneď za dietou, v jej tieni pod osvetlenou ozdobenou vežou kostola svätej Kláry, sa nachádzala bohatá knižnica Univerzity Komenského, kedysi katolícka právnická akadémia. Cez ňu prešlo na stá známych Juho-slovanov, od učeného Atanasija Stojkovića a Joakima Vujića po Bogobojja Atanackovića a Ljudevita Vukotinovića. Odtiaľ výbojný Svetozár Miletić vyletel so svojou družinou (1848), aby prvý zazvonil na povstanie vo Vojvodine.

V tom istom rade s dietou je starobylá budova akadémie Istropolitany, prvej uhorskej univerzity kráľa Mateja Korvína, syna slávneho maďarského turkobijcu Janka Hunyadyho zo Sibiňa, potomka balkánskych slovanských predkov. Táto univerzita z polovice XV. storočia bola založená iniciatívou jej organizátora, učeného Chorváta, arcibiskupa Ivana Viteza zo Srednje, významného a mocného štátneho kancelára a jeho bratranca, takisto učeného a slávneho Chorváta Ivana Česmického, chýrneho básnika pod menom Janus Pannonius.

Za starou univerzitou pri Dóme svätého Martina, v ktorom sú pochovaní dvaja chorvátski štátni úradníci Draškovičovci, je stredoveké prepošstvo, niekdajšie sídlo slávneho chorvátskeho kazateľa, kardinála a kráľovského námestníka Juraja II. Draškovića, zakladateľa prvého bratislavského gymnázia z polovice XVI. storočia.

Za niekdajšími pevnými múrmi a širokými zákopmi stredovekého mesta je staré historické evanjelické lýceum, ktorého prah prekračoval aj veľký juhoslovanský osvietenec a filozof Dositije Obradović. Z tejto školy vyšlo na tisíc srbských žiakov – od Pavla Đulinca a Jovana Muškatirovića po Daničića, Miletića, Zmaja, Jovana Boškovića, Grčića-Milenka a černo-horského vojvodu Simu Popovića...

Námestie Republiky bolo celé pod snehom bielych chryzantém. Blížili sa Dušičky, deň venovaný pamiatke zosnulých. Vtedy všetky bratislavské cintoríny sú zakryté kvetmi. Odtiaľto po Komárno je nepretržitý rad našich vojnových hrobov – posiate kosti srbských známych a neznámych bojovníkov, pomstiteľov, trpiteľov i mučeníkov.

Tu na ulici Svetozara Miletića v niekdajšej Kvetnej doline Mlynských nív, ktoré spomína vo svojom životopise bratislavský žiak a zakladateľ

srbského národného divadla Joakim Vujić, je vojenský cintorín zo svetovej vojny. V ňom je 62 juhoslovanských hrobov, z ktorých 11 je srbských vojnových zajatcov. Tu snívajú svoj večný sen Krsto Ivanović a Živan Rančić z Kragujevca, Vasilije Veljković z Niša, Panta Radojčić z Lazarevca, Milenko Genjić zo Svilajнца, Bogoslav Stojanović z Vlasotincov... Popri nich je i šesťdesiatročný rybár Josip Justin, Chorvát zo Sušaka, ktorý mučený v bratislavských vojenských kazematách padol iste za rovnakú myšlienku ako jeho bratia zo Šumadije. Pod starým agátovým stromoradiám vo večnom zabudnutí spočívajú so svojou trýzňou a utrpením i jedna neznáma srbská žena: neziderská mučenica Vukosava („Vikušova“?) Drunljaková zo starosrbskej Senice. Nie sme si istí, či je jej priezvisko správne, nepriateľ ho pravdepodobne zohydnil, ako možno aj jej peknú tvár a krásne klasické meno Vukosava, známe z dejín a národnej poézie.

Na druhej strane Dunaja za Tyršovými sadmi v bratislavskom predmestí Petržalke, kde sa medzi chorvátskymi kolonistami udržovalo po niekoľko storočí naše archaické čakavské nárečie je ešte 50 juhoslovanských hrobov. Medzi nimi je najviac Bosniakov, ktorí museli bojovať pod čierno-žltou zástavou, a pod ňou ich podľa troch vier nepriateľ delil na „tri národnosti“. Tu sú i dvaja srbskí vojnoví zajatci – Stefan Milić z Kraljeva a Risto Savić („Savač“?) z Nikšića.

Za Bratislavou, za krásnym horským parkom Štefánikových sadov, je ešte jeden veľký bratislavský vojnový cintorín. Leží vzdialene v romantickom Slávičom údolí, kedysi obľúbenom výletnom mieste toľkých generácií juhoslovanských bratislavských žiakov, najmä oných výbojných z čias Ľudovíta Štúra, ktorí sa tam radi zhromažďovali okolo svojho veľkého učiteľa. Tu plakal náš Joakim Vujić, keď sa v roku 1795 „horko nariekajúc a smútiac“ lúčil s „premilým Prešporkom“, obchádzajúc pri rozchode všetky obľúbené miesta, kde sa so svojimi juhoslovanskými i slovenskými kamarátmi „školské predmety učil, sedel a rôzne všeobecne užitočné knihy čítal“. Tam nachádzali inšpiráciu k svojim prvým piesňam mladosti, lásky i smútku Vasa Živković, Julije Radišić, Svetozar Miletić, Zmaj, Đena Pavlović, Simo Popović a tragický Jovan Grčić-Milenko ako i celý krdel' našich omladinských básnikov. Tu sa každú jar i leto do večného žblnkotu Vydrice rozlieha z hrdla tisícich krídlatých krdlov veselá

pieseň radosti, pieseň slnku i novému životu. Od dňa, keď zasvieti prvý rozvitý púčik hory a potok pozdraví na svojom brehu prvý kvet fialky, až po novembrové záveje žltého lístia, nachádzajú tu útočisko zaľúbené mladé páry, poslovia mladosti a budúcich živých pokolení.

Nad potokom, pozdĺž horského výbežku na jeho ľavom brehu, kolíše sa vo vetre lístie dúbravy pretkanej ihličnatými borovicami. Na brehoch tohto potoka zbásnil možno Ďena Pavlović svoju pieseň *Malý slávik* alebo *Siroty*, ktoré potom boli čítané v bratislavskej srbskej študentskej družine *Sloboda*. Tu Grčić-Milenko udieral na struny svojej smutnej lýry, tu možno zložil svoje bratislavské piesne: *Smutná spomienka*, *Zaplačte*, *Dievčenská slza*, alebo svoje *Smutné piesne* o slávikovi, zelenej hore a smútku, ktorý sprevádza človeka večne „i v hrobe“. Alebo aj *Fialky*:

Zelený vrch, zelená dolina,
v doline potok striebornej tváre,
malé brehy objíma mu tráva
a trávu krásli – fialôčka ...

Alebo tú smutnú:

Ťažká žalosť sa mi
do srdca našahovala . . .

Odtiaľto sa možno spod nejakého starého duba alebo osamotenej borovice, ozval (1852) Jovan Jovanović-Zmaj na zotročený „bosenský hlas“ prorockými veršami:

Kosovo mlčí, Sitnica hučí
- Hrob zíva dávno vykopaný -
Ale koho čaká – to vypovie potom.
Ešte jeden, nový V i d o v dan...

Alebo tú smutnú:

Výstrel z pušky, hľa zvesť,
Milan odišiel za zbojníka,
zvon zvoní, počuť plač,
matka Anku pochováva...

Za Slávičím údolím je rad starých chorvátskych osád z polovice XVI. storočia. Zachovali si svoje juhoslovanské mená i názvy. Tu je hneď Lamač, prvá železničná stanica na trati Bratislava – Praha, spoločná osada Srbov i Chorvátov z druhej polovice XVI. storočia. Ale jeho dnešní Brankovičovci, Boškovičovci, Miloševičovci, Kralovičovci, Františkovci, Bučičovci, Krajačevičovci a iní ťažko vypovedia poniektoré slovo svojej dávnej vlasti na juhu. Za Lamačom je Dúbravka, „*Mekka*“ tunajších Chorvátov. Tu pri kostole sv. Kuzmana a Damjana majú každú jeseň veľkú ľudovú púť so starými chorvátskymi obyčajami, národnými piesňami a krojmi. Za Dúbravkou, tam za Dragou, Grabom a Glavicou je druhá veľká, čisto chorvátska osada s vyše 3000 chorvátskymi obyvateľmi – Devínska Nová Ves, druhá stanica na trati Bratislava – Praha. Tu a v Dúbravke zachovalo sa dodnes rýdze čakavské nárečie, tak ako na druhej strane, vo vzdialenom Chorvátskom Grobe číre chorvátske kajkavské nárečie spolu s krojmi, obyčajmi, menami a národným povedomím i hrdosťou. Ďalej je Bystrica, Mást, Karlova Ves...

Na ľavej strane od cintorína je cesta na blízky Devín kniežaťa Rastislava a svätých solúnskych bratov Cyrila a Metoda, ktorí tu položili prvé a silné základy všeslovanskej osvety a kultúry. Z prastarého slovanského hradu zrkadlia sa v ústí Moravy do Dunaja jeho vysoké polorozpadnuté múry a tenké veže, prilepené na závratne strmom brale ohromnej skaly. Za ním je dedina rovnakého mena, ktorej obyvateľstvo je z veľkej časti chorvátskeho pôvodu, a z ktorého niektorí ešte hovoria jazykom svojej dávnej vlasti. Tu sa nájdú rovnaké priezviská obyvateľov ako na juhoslovanských krížoch vojnového cintorína v Slávičom údolí. Napravo od cintorína týči sa hornatý vrch Kamzík, z ktorého je ďaleký výhľad. Za Dunajom a za československo-rakúsko-maďarským trojmedzím nazerá sa smutné Neziderské jazero, vzdialené od Bratislavy asi tridsať kilometrov.

Na otvorenom svahu Slávičieho údolia na pravej strane potoka Vydriče, ktorý tu niekoľko vekov poháňal štyri ozrutné kolesá prastarých mlynov – a kam sa po vojne našťahoval jeden obratný Šumadínec, možno bývalý vojnový zajatec, ktorý tu ostal – radia sa stupňovité, dlhé, biele pásy vojnových hrobov. Betónové kríže, husté ako vinice v susednom vinohrade, sú parádne vyrovnané ako pri slávnostnej vojenskej prehliad-

ke. Všetko je v dokonalom poriadku. Stará sa o to vojsko. Velkú železnú bránu otvára a zatvára strážnik Lukáš Kralovič zo susedného Lamača. Len po slovensky vie rozprávať o svojom starom juhoslovanskom pôvode a o svojich predkoch Kraljevičovcoch.

Tu je 129 juhoslovanských hrobov, z ktorých je 31 srbských vojnových zajatcov a internovaných zo Srbska a z Čiernej Hory. Boli v zajateckých táboroch Veľkého Medera, Nezidera, Boldog-Aszonya a Braunaua. Leží tu Aleksandar Jovanović, poštový úradník z Belehradu. V susednej parcele 64-ročný srbský učiteľ Ivan Radojević („Radovojić“) z Valjeva, ktorý vlastenecky odchoval tak veľa generácií, čo bojovali a hynuli za slobodu Srbska. Čítame ďalej mená Jovanovića a Ilića z Podrinia, Vujičića a Petkovića z Požarevca, Stojčića a Teodorovića z Kumanova, Gajića z Pomoravia, Pešića z Vranja, Mitrovića od Kolubary. Matića z Kumodraže, Stošića z Toplice, Arandjelovića z Vlasotincev, Filipovića z Takova... Tu odpočívajú dvadsaťročný čiernohorský vojak Petar Vujić spod Njegošovho Lovčena, Kovačević, Miličević, Džaković a Golović z Nikšića, Radenović z Plavu, Ivanović zo Slatiny...

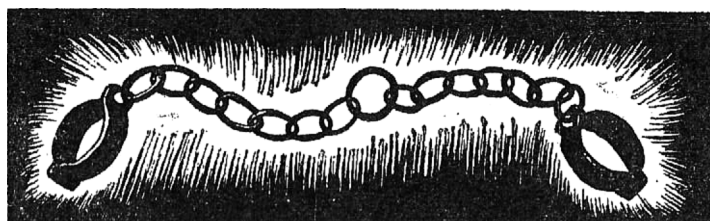
V jednej parcele sú pochovaní dvaja mladí mučeníci: šesťnásťročný Miloš Vasović z Takova kniežaťa Miloša, ktorý bol ako trinásťročný chlapec zatvorený medzi boldogaszonyské táborové drôty a sedemnásťročný Mile Radev Vujić z Kolašina, veľkomederský mučeník.

Spí tu svoj večný sen neznáma Čiernohorka, neziderská mučenica Milosava Vukovićová z Čeva Petra Vukotiča a kráľovnej Mileny, kde sa i počas tureckej nadvlády chvel plamienok slobody a odkiaľ si slávny český maliar Jaroslav Čermák bral klasické ženské typy a prenášal ich na plátno, aby nimi zadivil kultúrny svet Európy. Úzka betónová hrobka s ešte zachovaným pôvodným nemeckým nápisom hlboko skrýva históriu jej dlhej golgoty a stoickú tajnosť životného osudu. Ostáva tajomstvom aj jej chlapský čin, za ktorý ju nepriateľský okupant uvrhol do okov a dohnal do ďalekých maďarských močiarov, aby zo svojho večitého hniezda slobody „nerúcala základy“ imperialistickej monarchie. Na jej hrobe rastú štyri zakrpatené kosatce, ako by boli presadené zo šedivých orlích vrchov jej skalnatého domova, spod hustých kríkov paliny, ktorá by svojou horakosťou vedela vyrozprávať tajnosť ťažkého osudu a mučenia tejto neznámej ženy z Čeva.

Bola pochovaná ešte jedna neziderská mučenica, inteligentná a výbojná Ružica Veljovičová, mladá profesorka z Belehradu. Napriek hrotom nepriateľských bodákov mala ešte silu a odvahu, aby spoza táborovej železnej mreže neziderskej mučiarnie, pred medzinárodnou komisiou Červeného kríža vyhodila na oči svojim mučiteľom a nepriateľom svojho národa pravdu o ich inkvizitorských činoch a prorocké slová o ich nevyhnutnom blízkom páde. Bola potom vystavená osobitnému mučeniu, aby narýchlo cez bratislavskú nemocnicu bola prenesená na bratislavský cintorín. Jedného májového dňa roku 1928 pri desiatom výročí smrti, pri spevoch slávikov a plaču rodiny, boli vykopané jej kosti a prenesené do Belehradu.

Aj nad prázdny hrobom v ktorom ležali kosti jednej srbskej ženy, zastavujeme sa nábožne v dňoch venovaných mŕtvym, aby sme sa poklonili vysokému národnému povedomiu a rodoláske, bólu a pýche, mučeníctvu a hrdinstvu srbskej ženy, ktorá v čase bojov o slobodu vedela mužsky bojovať a v dňoch ťažkého národného utrpenia a pokušenia, z ustupovania, vo vyhnanstve, pod okupáciou a v zajatí zostala nepremožiteľná duchom...

Vysoká veža ohromného bratislavského dómu – v ktorom sa viedenský cisári korunovali maďarskou kráľovskou korunou Arpádovcov, ovládajúcich niekdajšie Svätoplukove, Kocelove a Tomislavove krajiny – týčila sa cez večerný súmrak do nedohľadna. Starý bratislavský hrad – vystavený na kopci horského výbežku, ktorý siahal až po samotný Dunaj a objal predvojnové mesto – ako by svojimi štyrmi baštami podopieral nad sebou aj samotné nebo. Impozantný ako onen cerský „Obrovský hrad“ z Miličevičovej rozprávky, pôsobil dvojnásobne väčší ako je v skutočnosti. V lesnatom náručí posledných výbežkov Malých Karpát beľal sa na okraji mesta veľký sokolský dom, v ktorom sa uchováva i hrudka našej kosovskej zeme.

Ráno Bratislava zostala v sychravej hmle. Niet stopy po obrovských rozmeroch hradu a tým menej po štíhlych vežiach jej gotiky i baroka a početných komínoch jej tovární. Opustili sme ju za svitania vlakom.

Vedľajšia trať Bratislava – Komárno, ktorá pozdĺž delí veľký dunajský ostrov, vedie nás priamo do Veľkého Medera, do „Nagymegyera“. Tam je kúsok našej juhoslovanskej zeme – srbský cintorín. Dnes je osemnásť rokov od toho dňa, keď posledný očíslovaný hrob tohto cintorína pohltil 6 000– tého veľkomederského mučeníka. Nesieme náruč jesenných kvetov a zelene, aby sme ich položili na jeho hrob a poklonili sa jeho mučenictvu. Je deň výročia, čo spustla známa veľkomederská mučiareň – veľký tábor srbských vojnových zajatcov a väznených starcov a detí.

Hneď po ľavej strane zanechávame Ivanku pri Dunaji kniežata Mihaíla Obrenovića, s jeho niekdajším krásnym zámkom, ktorý dostal spolu s veľkými majetkami sobášom s grófkou Júliou Hunyadyovou. Tu sa tajne stretával a rozprával s Ľudovítom Štúrom. Tu sníval o svojom návrate do vlasti a o tróne, tu tvoril plány o utvorení veľkej Juhoslávie od Jadranu až po Čierne more. Neskoršie, ako znova zvolený panovník Srbska, tu viedol dôležité politické rozhovory s veľkým rakúsko-uhorským štátnikom grófom Andrásym, ktoré sa týkali oslobodenia Bosny a Hercegoviny. Keby bol jasný deň, videli by sme barokovú vežu zámku, ktorá sa dvíha nad priestranným, hustým parkom vysokých starých gaštanov. A naproti štíhlu vežu dedinského katolíckeho kostola, ktorú po jednom požari obnovil zaslúžilý srbský knieža počas svojho druhého panovania.

Naše oči nemôžu nepozdraviť ani veľkú mohylu Milana Rastislava Štefánika hneď pri Ivánke, popri ktorej prechádzame vlakom. Postavil ju vďačný československý národ svojmu veľkému národnému hrdinovi na mieste hroznej katastrofy, keď sa lietadlom vracal do svojej oslobodenej a zjednotenej vlasti. Lebo to je jeden zo „svätej trojice“ tvorcov českoslo-

venskej slobody a nezávislosti. S menom Masaryka, Štefánika a Beneša začína nová, jasná história československého národa. V mysli sa zastavujeme s obdivom pred veľkým dielom Štefánika ako hvezdára, vojaka, vodcu a osloboditeľa. S hlbokou pietou skláňame sa pred jeho utrpením, keď od Avaly cez Kruševac šľachetného cára Lazara kosovského, Nemanjovu Rašku, Kosovo a Dušanov Prizren, tiahol so slávnymi srbskými vojakmi a spolu s nimi prežil mučeníctvo albánskej Golgoty...

Odznieva železná konštrukcia mosta. Prechádzame cez Malý Dunaj, ktorý sa pod samou Bratislavou už niekoľko storočí oddeľuje od Veľkého Dunaja svojim vodou bohatým korytom. Siahla ďaleko na ľavo, aby prijal tatranské vody Váhu a Nitry kniežata Pribinu a svätého Metoda a potom, aby sa spojil so svojou maticou, pod samými múrmi cez storočia pevného Komárna, ktoré sa pamätajú na mnohé chrabré juhoslovanské čaty jazdcov a „šajkášov“ na slávnych vojvodcov a junákov, na tolko juhoslovanských výprav proti Turkom a iným nepriateľov.

A tak vznikol najväčší riečny ostrov v Európe (1 885 km²), ktorý dnes má takmer 200 osád a asi 250 000 obyvateľov. To je veľký Žitný ostrov, československá Báčka, najbohatšia sýpka republiky. Je bohatý vlahou a stáročnými nánosmi Dunaja, ale chudobný stromovou zeleňou a vylodený ostrým západným vetrom. Pre žitné úrody už oddávna je pomenovaný „Zlatou záhradou“. Oň sa pretekala bohatá šľachta bývalého Uhorska. Celý v skutočnosti patril len niekoľkým jednotlivcom.

Na ňom sú starobylé avarské hradby. V XIII. storočí bolo tu mnoho menších ostrovov s osadami a s niekoľkými vodnými hradmi. Neskoršie na tomto ostrove boli obľúbené poľovnícke revíry uhorských kráľov a šľachticov, na ktorých stavali poľovnícke zámky. Obyvatelia sú starosadlíci (zväčša Maďari, pomadžarčení Slovania, Slováci, židia obchodníci) a povojnoví československí kolonisti.

Vlak nás viedol do širšej roviny cez zhutnutú pozdne jesennú hmlu dunajských močiarov. Deň sa rodil ťažko a namáhavo. Husté chumáče dymu našej lokomotívy padajú, rozprestierajú sa a lepia na mokrú zem žírnych úhorov a zelených ozimín. A keď sa už deň zrodil, cez zahmlené okná, orosené drobnými kvapôčkami dažďa, tu a tam vykúkajú majere, obklopené slamou a trstinou z močiarov. Všetko je jednotvárne, sychravé a unavujúce! Kedysi tolko požehnávaný a tolko preklínaný močiar!

„Zlatá záhrada“ napojená slzou a potom. Niekomu bola zlatou a niekomu krvavou. Za dlhé storočia na nej Slovan otročil cudzincovi. Dlho tu nad jeho hlavou švihal bič besných boháčov a veľmožov. Napájaj krvavým potokom jej pôdu, ale ani jedna piad' nestala sa jeho majetkom. Všetko bolo panské – i polia a lúky, bohaté sýpky žita a veľké stohy slamy, hromady poľných zajacov a divé husi močiarov. Hrdlačilo sa tu už oddávna. Dnes však už nie. Ťažká noha roľníka, ktorý robotoval – teraz či je to Čechoslovák alebo Maďar – voľne kráča a šliape dlhú brázdú svojej vlastnej role. Vydobytú slovanskú rovínu opanoval demokratický duch Masarykovho slovanského humanizmu...

Prichádzame do Dunajskej Stredy. V jej močiaroch bol veľký ruský zajatecký tábor. Druhý, ešte väčší bol v močiaroch Šamorína, ktorý sme zanechali neďaleko od trate pri Dunaji. Po Mukačeve vo východnom Československu bola Dunajská Streda v XV. storočí jedným z najvzdialenejších majetkov srbského despotu Đurđa Brankovića Smederevca. Tu???(V Smedereve??) je ešte aj dnes starý zámok, postavený na základoch toho z čias despotu Đurđa a „prekliatej“ Jeriny. Tento múdry srbský vladár zabezpečoval sa pevnosťami, majetkami a stykmi na všetky strany, aby zachoval slobodu Srbska, lebo ak ju neobráni, aby stvoril základy a možnosti pre ďalší boj proti Turkom a získal svoje zeme. Ale to mu nebolo súdené. Ako ruky Nemanjićovcov, ktoré stavali sväté kláštory, nech je požehnaná i ruka despotu Đurđa, ktorý opevňoval Smederevo, lebo slúžil veľkej myšlienke národnej a štátnej obrany. Nech je požehnané aj utrpenie srbského stredovekého „sebra“ (nevoľného), ktorý kládol obrovské skaly do múrov smederevského hradu a vedome alebo nevedome, oprávnene alebo neoprávnene preklímal Đurđovu Jerinu. Možno nevedel, že potomkom bude omnoho ťažšie turecké otroctvo, ako predkom opevňovanie Smedereva.

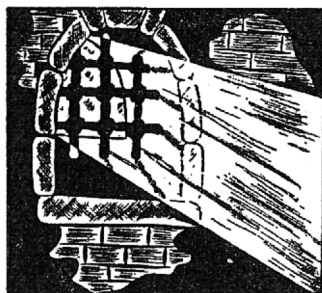
Tu sa k nám pridružil jeden československý četnícky dôstojník, známy a priateľ. Jeho dozor siaha po Veľký Meder. Rakúsko-uhorský poddôstojník stal sa počas vojny komitským spojencom a potom čiernohorským komitom v oblasti Savu „Bataru“. Hodili ho do okupovanej srbskej krajiny, dali mu čatu cisárskych soldátov na boj proti komitom a zabezpečenie nového poriadku, vydali prísne nariadenia, aby hladné deti a

ženy hnal na robotovanie. A keď prvý raz prišiel so svojou patrolou cez zotročenú srbskú dedinu, privítala ho z postriežky „čata“ dedinských šarvancov a s výkrikom vážnych hrozieb „Švábi“ spustila na neho „streľbu“ zo svojich „pušiek“ z dreva. Rozhodol sa, že viac nebude „Švábom“ a zmení front. Od prvého stretnutia s inteligentným horalom Bojovičom, vodcom jednej poriadnej komitskej čaty, celý sa oddal do jeho služby. Ale aj naďalej zostal „Švábom“, aby takto mohol byť čím viac nápomocným. A skutočne bol – všetci to hovoria. Bol obratným a užitočným komitským spojencom. Keď videl, že aj srbská dievka pripína ťažkú nábojnicu s komitskými bombami, viac ho nemohli zadržať. Pokojný, kultúrny Čech stal sa zbojníkom! Komitoval. A keď sa mladý študent filozofie Jovan Radović, známy komitský vojvodca z toplického povstania, vrátil zo Srbska do svojho rodného kraja, pridružil sa k jeho čate a preháňal „Švábov“ od Kolašina po Sarajevo. To nezostalo bez uznania. Jeden komitský vojvodca dal mu sestru za ženu, druhý písomnú pochvalu na základe ktorej sa stal československým legionárom a dôstojníkom. Dnes mu robí „ťažkosť“ zbojnícka krv jeho malého syna Milorada.

A kým som mu rozprával o inkvizítorských činoch počas internovania a o úžasoch veľkomederského utrpenia, on dotiaľ spomínal hrôzy, ktoré znášali v domove, v okupovanom Srbsku a Čiernej Hore. Len v Kolašine, kde nejaký čas slúžil, okupanti zastrelili a obesili sedemdesiat ľudí.

Po dvoch hodinách pomalej jazdy sme z Bratislavy prišli do Veľkého Medera.

Deň bol vlhký a ťažký, obzor stiesnený a sklúčený. Jesenná hmla zvalila ťarchu svojho olova na zem, na dedinu, na ľudí, na všetko, čo je živé. Lenivé krdle dotieravých čiernych vtákov prikryli všetko, kamkoľvek sa obrátiš, - i chmúrna močiarovitá rovina stáva sa ešte ťažšou.

Zo desať zachovaných barakov tesne pred stanicou sú jediným pozostatkom niekdajšieho pekelného mesta z dosák. Ohradené bolo železnou mrežou a oceľovými bodákmi cisárskych soldátov. Malo vlastné kuchyne a kantíny, vlastné nemocnice a kúpele, väznice a šibenice, vlastnú „školu“, svoje vlastné peniaze, vlastnú čiernu tabuľu, postavenú na viditeľnom mieste, na ktorej každodenne boli zotierané a vypisované dlhé rady nových mien jeho zosnulých obyvateľov. Malo svoju správu: „cisársko-kráľovské“ komando, svojich veliteľov, kancelárie, predpisy a vedenie. A čo je najdôležitejšie, malo svoj systém a svoj cintorín.

V kuchyniach sa vravievalo – na obed: voda, na večeru : voda. Do tisíc litrov vody dávali len niekoľko kíľ nejakej čiernej mletej trávy, cukrovej alebo žltej repy. Takáto horúca voda rozdeľovala sa tisícom ľudí ako „strava“. Tie pomerne nepatrné dávky potravín, určené pre tábor – z ktorých by jednotlivec mohol dostať iba nejaké zrnko či nejakú kvapku – odoberané boli úplne. S tým obchodovali táboroví veliteľia. Lebo tieto dávky odoberané riadne od desiatok tisícov jednotlivcov, predsa len neboli malé. Podľa „predpisu“ zhora malo sa vraj dostávať po trištvrte kilogramu chleba, na začiatku na dva, neskôr na tri dni. Ale váha jedného chleba – dvojdennej, prípadne trojdennej porcie jedného zajatca – nikdy nebola väčšia ako pol kilogramu. Táborový komandant a jeho spolupracovníci zmenšovali o jednu štvrt' aj z toho, čo bolo „určené“ – oddeľovalo sa na obchodovanie. Teda kilogram chleba na štyri alebo šesť dní, aj to miešaného s pomletými kukuričnými šúlkami, to bolo všetko! Od toho sa odumieralo a mrelo.

V kantíne sa predávali cukrovinky a nejaký čas aj chlieb – ten istý „táborový“. Chlieb sa mohol kúpiť len za zlatku alebo za srbskú stovku. A kto to mohol, koľko bolo takých?! Zajatých v boji olúpili hneď na bojisku, internovaných dovádzali do tábora obyčajne tak ako ich chytili. Tým, ktorí mali oblek a bielizeň, skoro každému odobrali pri kúpaní a

zamieňali ich inými. Takisto odoberali aj peniaze i peňažné zásielky z domova a vyplácali v táborových „bonoch“. Keď vysali aj poslednú srbskú bankovku, nebolo viac chleba v kantíne. Smrteľne hladujúci, ktorý zo svojho domova, kde takisto moril hlad, dostal nejakú peňažnú zásielku, mohol si kúpiť len kyslé cukrovinky. Málo bolo takých, ktorí aj to mohli, málo bolo i tých, o ktorých ich rodiny vedeli, kde sú a či sú živí. Morenie hladom z mesiaca na mesiac ničilo zajatcov v nepochopiteľných hraniciach vysilenosti, ktoré museli hraničiť s bezvedomím. U mnohých existovali, a to viac pudové, už len štyri pojmy: „chlieb, sloboda, čierny, smrť“. Ďalej už nebolo nič. Ľudia sa už nepodobali živým ľudským tvorom, ale príšerám. Mohutní horali spod Zlatibora a Rudnika, Durmitora a Koma schudli až na tridsať kilogramov hmotnosti – boli to iba vyschnuté kosti, nerozpadnuté v priezračnej koži. Stratené pohľady zmučených smrteľníkov hltali aj vňať trávy, spozorovanú cez mreže. A ak by niektorý bedár vystrčil popod ohradu ako smrť kostnatú ruku, aby odrhol lístok trávy a zjedol ho, privítala ho guľka strážnika za mrežou.

Od „čiernej kaše“ po „repu“, od „repy“ po „repu“ a zase od „repy“ po „čiernu kašu“ – ako sa vravievalo v tábore – čo malo znamenať: od „raňajok“ po „obed“, od „obeda“ po „večeru“, a od „večere“ po „raňajky“, to jest vo večernom opakovaní: od horúcej vody po horúcu vodu mĺňala sa celá večnosť, nedohľadná ľudskou myslou. Deň bol večnosť, noc bola večnosť. Lebo aj keď sa človek netriasol od zimy pod tenkou dekou, v noci nebolo možno spať od hladu. Večnosť sa zamieňala večnosťou. A takto bedári tohto pekelného mesta z dosák prežívali večnosť za večnosťou, v hroznom rozpätí dňa a noci, v hrozných mukách, nepochopiteľných ľudskému umu.

Nemocnice sa rýchlo plnili a rýchlo vyprázdňovali. Zaplňoval ich tábor, vyprázdňoval cintorín. Do nemocníc sa zväčša neprichádzalo, ale prinášalo – to až vtedy, keď už nebolo záchrany. Taký bol systém.

Ak nejestvovalo to, čo bolo vypisované na nemocničných „jedáľenských lístkoch“ a určované pre táborovú kuchyňu, jestvovala táborová „škola“.

Ľudský cynizmus nemohol lepšie triumfovať, ako triumfoval so založením tejto „školy“. Raz alebo dva razy týždenne chodila patrola po bara-

koch a hnala do „školy“ nešťastných mladíkov, ktorí vyzerali ako tiene. Tam mrzli, padali a umierali. Koľko ich nešťastníkov, keď už nemohli vedieť ani sto slov zo svojej materinskej reči, nútili „učiť sa“ po maďarsky a po nemecky. Hrozná príšera hladu udúšala každý pohyb mysle. Ale „škola“ musela jestvovať, pretože jestvoval systém.

Za niekoľko desiatok predvojnových rokov „kultúrny“ dobyvateľ zanechával celé župy okupovanej Bosny a Hercegoviny bez jedinej školy, ale jeho zajatecký tábor mal počas vojny vlastnú „školu“. Založil ju ten istý systém, ktorý v Principovom Sarajeve vytvoril skutočne krásne múzeum, kým národnej Bosne a Hercegovine vysával dušu na drieň, v nej lúpil a páčil, vykonával špionáž, zaplňoval žaláre, staval šibenice. Sarajevským múzeom zaslepoval oči svetu o svojej „kultúrnej misii“ na Balkáne, táborovou „škoulou“ chceli neskôr povedať, že aj zajatecké vojnové tábory v modernom štáte samozvaného „nositeľa kultúry na Východ“ mali svoje školy...

Ale ak nemohla s úspechom pracovať táborová „škola“, úspešne pracovali táborové šibenice a väznice.

Vešali zmučených ľudí, snímali ich v bezvedomí a zase ich vešali niekoľko ráz, obyčajne obrátených dolu hlavou. Do väznice vrhali aj vtedy, keď zima stúpala až na tridsať stupňov pod nulou. Na betóne studenom ako ľad, v celách úzkych ako hrob, bez prestieradla a pokrývky, rozpadali sa nohy a prsty na rukách nešťastných väzňov. Obyčajne z nich nik nevyšiel živý. Vynášali zmrznuté mŕtvoly, strnulé ako ľadové kryhy. Šibenicom alebo väzením potrestaní boli nielen tí, ktorí robili márne pokusy o útek alebo čo sa žalovali, ale aj tí, ktorí sa „osmelili“ cez deň, vysilení a premrznutí, padnúť na svoj slamník, aby sa dočkali konca mučenia.

Osobitná pozornosť bola venovaná hygiene. Ako čo by bol celý systém v jej službách. V zime od včasného rána, aj vtedy, keď suché jedľové dosky praskali od mrazu, ostávali bloky barakov otvorené. Tisíce kostier triaslo sa vo svojich tenkých, roztrhaných táborových handrách zo žihľavy, a predsa nikto nesmel ani pomyslieť na svoju jedínú deku, s ktorou sa iba v noci prikrývali a v ktorej zamrzávali i umierali. Dreva na oheň - keď dávali - dostával každý barak len tolko, že povrchy veľkých tehlových kachiel ostávali studené. A predsa sa k nim hrnuli celé húfy. Ilúzia! Aj vtedy bolo kamarátskej šľachetnosti. Prednosť zahrievania, opretím chrb-

ta o kachle mali tí, ktorí boli najzrelejší pre „nemocnicu“, ktorá potom vypisovala ich mená na čiernu tabuľu.

V zime, ešte za svitania – aj vtedy, keď bol krutý mráz 27 - 30 stupňov – hnali zajatcov na kúpanie. Po snehu a ľade v klopkových drevákoch, v onuciach a handrách alebo boso vliekol sa dlhý sprievod kostier. Chudáci zajatci sa chveli, padali a zostávali v snehu, aby nikdy viac nevstali. Tých, ktorý zamdleli – rozhnevaní na nich, že neumierali v barakoch – strážnici sprievodcovia bili do posledného výdychu.

V januári a februári 1917, keď vládol najkrutejší mráz a šibal ostrý západný vietor, viedli zajatcov na kúpanie niekam ďaleko cez polia, do iných kúpeľov. A keď prichádzali na miesto, stovky nahých ľudských kostier ako prišery ľakali sa jedny druhých. Vyzlečené kostry vyzerali ako smrtky. Pri pohľade na tieto strašidlá ľudia zostávali stáť v úzase.

Po kúpaní vracali sa hneď naspäť, z teplej pary a spod teplých spŕch rovno na zamrznuté otvorené pole. Od krutého mrazu praskali vyschnuté kosti, zamrzal jazyk, zamrzalo aj srdce. Systém bol uspokojený – zomieralo sa cestou i po návrate. Čierna tabuľa bola vypisovaná po niekoľko ráz denne, nemocnice boli preplňované a takisto aj celý rad železných vozíkov, ktoré úzkou traťou spojujúcou tábor s cintorínom, odnášali a zhadzovali zmučené kostry do vopred vykovaných jám. Keď nebolo veľké sucho, alebo veľký mráz, jamy boli plné vody. Pretože kdekoľvek sa na močiaroch tohto ostrova, ktorý leží v hladine Dunaja, zaryje rýľom do hĺbky hrobu, prichádza sa na dunajskú vodu, z ktorej sa hneď stáva jazero.

Predsa bolo niečo ešte hroznejšie než hlad, šibenica, smrť. Nad všetkým tým bol „Čierny“. Tak bol pomenovaný jeden z veliteľov tábora, ormešter“ Ištván, čierny maďarský Cigán. On bol najhorlivejším vykonávateľom prianí hlavného komandanta tábora, plukovníka Wallnera, Nemca a jeho pomocníka, kapitána „fon“ Benedikta, Maďara. Oni traja boli výraznými nositeľmi hlavného systému, boli jeho zosobnením.

„Fajnový“ plukovník zjavoval sa na inšpekciách vždy pekne vyholený a s cynickým úsmevom. Ak by sa niekto z radov staršej inteligencie sťažoval na barbarstvá „Čierneho“, posielal ho, aby sa žaloval kráľovi Petrovi, Clemenceauovi alebo Lloydovi Gergeovi.

Kapitán, degenerovaný suchotinár, bol nadmieru pyšný na svoj „šľachtický“ pôvod. Raporty podriadených počúval s obráteným chrbtom. Všet-

ko v tábore, bolo mu pod úrovňou najnižších tvorov, hoci on sám bol zvieraťom, akého človek zriedkavo videl vo svojom živote. Namiesto „modrej krvi“ jeho husárskymi žilami prúdilo skazené a naskrz zbabelecké barbarstvo. Sipel ako had. Aj sám vedel byť „Čiernym“ ako najhnusnejšími a najšpinavejšími nadávkami maďarského slovníka, tak aj bitkou. Holou šablou bil každého, kam ho zasiahol.

Ale nikdy človek nevidel väčšie zviera v ľudskej podobe, ako bol „Čierny“. Tučný, neohrabaný, naježený a chlpatý ako diviak, s vytreštenými očami, rozplasnutým nosom a širokými nozdrami, hrubými perami a ušami, stredného veku a pološedivý. Nažratý, napitý a rozdráždený po šialenstvo ako na inkvizítorských arénach, robil nepochopiteľné zverstvá – bil, šliapal, hrdúsil, mäsiaril. Vytasenou šablou udieral kamkoľvek zasiahol, po hlave, po tvári, po rukách. V čase, keď sa cukrová repa nakladala na stanici, keby ju bol našiel u daktorého zajatca – ktorú aj surovú radi jedli, hoci sťahovala ako kliešte – bol by takého hladného bedára bil repou po hlave dotiaľ, kým by nepraskla buď hlava, alebo repa. Aj po mŕtvolách tých, ktorí cez noc umreli v barakoch, ráno pokračoval vo svojom besnení a klial do „sto miliónov vagónov svinských srbských bohov“. To bola podľa jeho zvyku stála nadávka. „Kto chce umrieť, musí ísť do nemocnice!“ – reval veľkomederský inkvizítor.

Keby bolo bývalo všetko ostatné ako v raji, už samotné veľkomederské čierne strašidlo bolo by robilo z tábora úžasné peklo!

„Čierny“

O bdivuhodné je, s akou ľudskou a národnou hrdosťou to všetko znášali. Trpeli a umierali. Rachotili kosti v hrozných putách „kulturného“ barbara, ale viera vo víťazstvo národa nehynula.

Aj vtedy, keď nepriateľ jasal a oslavoval úspechy svojho vojska, keď sa denne nosievalo do cintorína po sto a viac táborových spolutrpiteľov – verili v konečné víťazstvo veľkého mučeníka albánskej golgoty. „Srbsko predsa zvíťazí! Vy musíte podľahnúť!“ – tak zvolal uväznený Dobrica Milutinović, popredný člen belehradského národného divadla, hlavnému veliteľovi tábora a jeho štábu, keď jedného dňa prišli, aby sa chvastali úspechom svojho vojska na fronte. Hovoril s presvedčením svojich spolutrpiteľov. I v tom čase, keď veľkomederskí otroci čušali v hlbokom mlčaní, rovnomenní tyrani vždy počuli ten istý hlas a vo svojom hneve gniavili ešte silnejšie. Chvastania svojou „silou“ a „kultúrou“, výsmechu na účet „sedliackeho národa“ a jeho „sedliackeho krpca“, cynickej slasti v rozprávaní o „pokorenej zemi až do poslednej piade“, chválenia sa s „rozbitím zbojníckeho hniezda“, toho nikdy im nebolo nadostač, ako ani divokých činov, alebo nazbýjaného pokladu.

V ťažkých dňoch väznenia mnohým sa zdalo, že počujú zďaleka zvuk diel. Niekedy im to pripadalo, že ten hlas stáva sa každým dňom jasnejším a určitejším. To ich upevňovalo vo viere, že front nie je ďaleko, hoci srbské vojsko stálo vtedy ešte za Kajmakčalanom a ruskí kozáci ďaleko za Karpatmi. Útechou bola aj jedna logická nelogičnosť. Hodnota bankovky okupovaného malého Srbska bola omnoho väčšia ako hodnota bankovky víťaznej veľmoci Rakúsko-Uhorskej monarchie. Ako a prečo to mohlo byť tak? Na túto otázku chvastaví a chamtiví velitelia tábora nevedeli a nechceli nikdy odpovedať.

Verili... A jedného dňa v tábore otrokov bolo počuť hlas guslí. Zo svojej zajateckej plechovej šálky ich urobil jeden starý Čiernohorec, ktorý sa viac podobal tieňu, než mužovi. Vo svojom jasnovidectve uzrel, že sa

v zotročenom Srbsku zasa všetko obráti a „iný sa stane pánom“. Urobil gusle a pokúsil sa za ich sprievodu zaspievať. Nemohol. Chcel zaspievať o Kosove, Mišare, o Kumanove alebo Mojkovci, o stavaní Skadra, o nešťastnej kosovskej panne, o matke Stojana Jankovića, o matke Jugovićovcov, jej deviatich nevestách, deviatich vdovách a ich deviatich sirotách, o Obilićovi alebo o Karađorđovi, o Mićunovićovi, Sindelićovi alebo Principovi? Možno chcel pieseň *Oj, Bosna úbohá sirota* rozšíriť na všetky naše kraje a vyniesť na svetlo všetko, čo sa robí „na zemi nešťastnej“? Alebo chcel ospievať veľkomederské otroctvo? Možno chcel uviesť šľachtného kniežaťa kosovského (cára Lazara) do cárstva absolútnej, „nebeskej“ pravdy, alebo chcel priviesť Kraljevića Marka, aby uspokojil ľudskú spravodlivosť a ľudskú pravdu zemskeho života. Niečo chcel a mal v sprievode guslí povedať. Nemohol, zradilo ho bývalé šťastie. Zostal aj bez stareckej sily, bez tela a krvi, bez slobody, bez okupovaného kozubu a vlasti, a konečne aj svojej úbohej misy, v ktorej dostával polievku z varenej trávy. Ale nezostal bez viery. Zabudol na seba, na „Čierneho“ a šibenice, na táborovú čiernu tabuľu a vozík, ktorý úzkou traťou spájal tábor s cintorínom. Ale nevypadli mu z pamäti gusle a aspoň v pamäti chcel rozlíšiť aspoň jeden deň od ostatných sťa večnosť dlhých dní. Urobil gusle skoro z ničoho. Lebo Višnjićov duch žil aj v légii kostier veľkomederských mučeníkov.

Niekdajší otrok „divokého“ Aziata mal lipu a stravoval sa jej kôrou, mal javor a robil husle. Veľkomederský otrok „kultúrneho“ Európana keby začať hrýzť čiernu zem pod nohami a suché dosky nad hlavou, visel by na šibenici. Všetko mu boli zhabali, len vieru nemohli. Ale ani to „nesmel“ mať.

Strelba z pušiek strážcov za mrežami – keď padlo zranených niekoľko guslarových poslucháčov – zadržala zvuk osobitých guslí veľkomederského otroka. Ale jeho vieru nemohli zabiť. Nepriateľ bol preto nenávisťný. Utláčal ešte mocnejšie, akoby zničením veľkomederských zajatcov chcel zničiť celý náš národ. A hoci nestačil kopať hroby, predsa nebol spokojný. Keby bol aj posledného zajatca strhol so šibenice, pribehol by k nemu, aby v ňom ešte raz svojimi vlastnými rukami zahrdúsil to, čo v ňom bolo neuhasiteľné. Ak by bol mŕtvolu posledného zajatca vynášal z táborovej väznice, zase by ho bol odniesol späť, aby ho presvedčil, že Srbsko navždy

zaniklo a že v ňom zostáva panovníkom pán Veľkého Medera. Poslednému vyhladovanému bedárovi nebol by dovolil umrieť, aby ho polomŕtveho mohol biť a dokazovať mu, kto je silnejší, kto je „pánom“ a kto je „otrokom“. Aj vtedy, keby bol vynášal i posledného veľkomederského „žiaka“, zmrznutého v táborovej „škole“, zase by ho bol odniesol do nej, aby mu rozprával o svojej kultúre a o svojom „kultúrnom“ poslaní na Východe, o „vybranom národe pánov“ a o odsúdených „národoch otrokov“. Aj vtedy, keby boli pochovali i posledného veľkomederského mučeníka, rozbehli by sa na druhý deň na jeho hrob, vykopali mu kosti, zvolali, že sú „víťazi“, a aby ho zase čím hlbšie zakopali, aby ho nevzkriesila viera, ktorú mu nemohli zakryť zeminou.

Či je viera taká silná?
Vždy silnejšia ako tyran!

Po dvoch rokoch konečne sa splnilo proroctvo jedného starého Durmitorca. „Nevymrieme tu všetci, otvorí sa táborová mreža, a tí, ktorí vyjdú z nej, pozdravia oslobodenú a rozšírenú domovinu“ – hovoril táborový „prorok“, okolo ktorého sa za rána zoskupovali, aby počúvali jeho sny a výklady. Za štyri roky svojho jestvovania toto prekliate mesto z dosák pochovalo do svojho cintorína celú tretinu svojich obyvateľov, ktorých bolo niekoľko desiat tisíc. Druhú tretinu pripravilo, aby rýchlo našla smrť v tirolských a karpatských snehoch. Len jedna tretina – zachránená poslaním na poľné práce a balíkmi z Francúzska a Švajčiarska od srbskej vlády, srbského Červeného kríža, Kola srbských sestier a spojeneckých dobročinných spolkov – pozdravila zjednotenú otčinu.

V tej chvíli, keď zvesť o solúnskom víťazstve dostihla Koceľove a Svätoplukove roviny, spustol veľkomederský zajatecký tábor.

Padla ohromná táborová čierna tabuľa spolu s čierno-žltou zástavou, ktorá pokryla svojim tieňom všetko až po Bitolj. Zamíkol štekot táborového čierneho strašidla, len čo jeho páni, plukovník-cynik a nafúkaný „barón“, odhodili cisárske kokardy a rovnošatu a utiekli, aby zachránili svoje hlavy a nazbýjané peniaze, na ktorých bolo vypísané: „Boh chráni Srbsko“. Zrútili sa pevné táborové šibenice, keď pokľakol besný dobyvateľ, ktorý vo svojom „kultúrnom poslaní“ za tri roky okupovania postavil tisíce šibeníc od Timoka po Skadarské jazero, spálil tisíce chudobných

domov, postřhal tisíce zvonov z bořích chrámov a odlial granáty, robil mařtale z kláštorov Nemanjićovcov, strieľal, lúpil a zotročoval. Zmizla táborová „škola“ spolu so systémom, ktorý dlhé roky zaslepoval Európu svojim kultúrnym poslaním na Balkáne a medzi Slovanmi vôbec. Z úzkych ťelezných koľajníc vyvrátili sa desivé vozíky, ktoré veľkomeder-ským táborom křmili tunajří nenásytný cintorín. A nad týmto bolestným údolím smrti prestala sa ceriť hrozná prířera satana.

Dedina je hneď za stanicou. Je to u nás tak po zlom známy Nagy Megyer! Leží na 111 m nadmorskej výšky, v samom juhozápadnom kúte prieseku 48° severnej šírky a 18° východnej zemepisnej dĺžky, 68 km od Bratislavy a 30 km od Komárna. Jeho slovanské meno Veľký Meder znova ožilo spolu s občianskymi slobodami jeho občanov. Počas svetovej vojny malo asi 700 domov a viac ako 3 000 obyvateľov (Maďarov a židov obchodníkov). Práve tolko, koľko srbských bojovníkov pohltil veľkomederský cintorín za dva mesiace!

Dávna je toto osada. Má väčší počet starých listín a papierov. Spomína sa už v XIII. storočí. Prvý raz ako majetok mesta Komárna v listine uhorského kráľa Bela IV., s ktorým viedol vojnu, najviac pre Mačvu, srbský kráľ Uroš I., a ktorého potom sprevádzal do Viedne (1261) so svojimi synmi Dragutinom a Milutinom na schôdzu so slávnym českým kráľom Přemyslom Otakarom II. V listine kráľa Štefana V. (1270–1272), tešťa srbského kráľa Dragutina, spomína sa ako „villa Meger“. Od roku 1421 patrila kráľovi Žigmundovi Luxemburskému a jeho žene Barbore. Tento mocný uhorský a český kráľ a nemecký cisár, ktorý sa veľa krát uvádza v našej juhoslovanskej histórii, dostal uhorskú korunu do dedičstva od svojej prvej ženy, tragicky skonanej kráľovnej Márie, dcéry Ľudovíta Veľkého Anjouovského a Jelisavety Kotromanovičovej, krásnej dcéry bosenského vladára, ktorú žiadal o ruku mladý srbský cár Dušan. Jeho druhá žena Barbora, zázračná krásavica, ktorej daroval mnohé hrady s majetkami na Slovensku, mala juhoslovanskú krv, pochádza z mocnej slovinskej rodiny Celjských. Bola dcérou grófa Hermana II., bána Dalmácie, Chorvátska a Slavónie, ktorý umrel v Bratislave, a vnučkou dcéry bosenského kráľa Tvrtka I., syna jej brata Friedricha a Jelisavety Frankopanovej, mocného Ulricha II., kráľovského námestníka Čiech a Uhorska. Bol ženatý s Katarínou, dcérou srbského vladára Đurđa Brankovića. Od

Žigmunda dostal susedné majetky v Dunajskej Strede, ale si ich dlho neužil - bol totiž zavraždený v Belehrade.

Ďalšia kronika Veľkého Medera s vďačnosťou spomína mocného kráľa Mateja Korvína, ženatého s dcérou Ulricha Celjského a Kataríny Brankovičovej, ktorého pod menom „kráľ Matiaš“ ospievala juhoslovanská národná poézia, najmä slovinská. Roku 1466 povýšil Veľký Meder na stupeň mestečka s právom na tri jarmoky ročne. Takisto s vďakou spomína na Františka Rákoczyho, syna Jeleny Zrinskej, dcéry chorvátskeho národného mučenika Petra Zrinského a Kataríny Frankopanovej, najpopulárnejšieho maďarského junáka, ktorý roku 1710 dal Veľkému Mederu ochranné privilégium.

Dávaný ako kráľovský dar, kupovaný alebo dedený, Veľký Meder od roku 1547 do roku 1662 zmenil viac ako dvadsaťpäť pánov - majiteľov: Petra Chorvátha, Štefana Zichyho (1559), Kristínu Pálfyovú a grófa Mikuláša Eszterházyho (1632). Neskôr patrilo rodine grófa Jána Waldsteina. Pred svetovou vojnou najväčšiu časť majetkov mali gróf Hugo Kálnoky a Jozef Eggenhoffer.

Od XV. storočia má katolícky kostol, a od roku 1785 reformátorský. Tu bol kedysi ženský katolícky kláštor a tiež aj mauzóleum jednej vetvy rodiny Zichy. Od roku 1867 mal čistiareň, kasíno, úverové družstvo a tehelňu.

Čierna kronika Veľkého Medera spomína, že ho raz spustošili Turci (1683), dva razy vyhorel (1702, 1852), raz ho moril hrozný mor (1710) a dvakrát kosila strašná cholera (1831, 1849). Roku 1701 tu boli upálení na hranici jeden „čarodej“ a jedna „bosorka“...

S Veľkým Mederom mali v minulosti spojenie aj ľudia z našej, juhoslovanskej histórie. Tu sa zdržiaval posledný srbský despota, slávny Pavle Bakić z Venčacu, zo stredy Šumadije. Ako zástupca kráľa Ferdinanda I., spoločne s chýrnym vojvodcom Katzianerom, čanádskym radcom Markom Beckom, stretol sa v novembri roku 1532 vo veľkom Mederi s predstaviteľmi kráľa Jána Zápoľského a jednal o mieri. Bolo to po jeho veľkých víťazstvách nad Turkami - keď sa preslávil pri Pannonhalme, odkiaľ prenasledoval vojsko Sulejmana II. až po Ljubljanu, a hneď po zrážke s Osman-pašom, ktorého víťazne premohol i zabil a so svojimi Srbmi zni-

čil jeho vojsko neďaleko Badena. Stadiaľto Bakić písal kráľovi Ferdinandovi koncom roka 1532, žiadajúc potvrdenie svojho majetku, hradu Sombathrlya, i upovedomujúc ho o práci mocného Tomáša Nádašdyho a Petra Erdödyho, prívržencov Zápoľského.

Určite tadeto viac ráz prešiel Pavle Bakić so svojimi bratmi. Mal ohromné majetky na Malom žitnom ostrove, ktorý sa z druhej strany Dunaja tiahne popri Velkom žitnom ostrove. Práve jemu asi patrila jeho väčšia časť. Tak Velký Meder bol v bezprostrednej blízkosti jeho veľkých majetkov a jeho hradov: Rába, Rára, Hédervára atď. Z týchto majetkov viedla cesta cez Velký Meder do Bratislavy a Trnavy, kam Bakić často prichádzal, i do jeho obrovských majetkov (Ostrý kameň, Šaštín, Holíč atď.), ktoré sa rozprestierali od Trnavy až po Moravu.

Na svojej druhej ceste do Belehradu a Carihradu precestoval cez Velký Meder slávny diplomat, historik a cestopisec, uhorský primas a kráľovský námestník, kardinál Antun Vrančić zo Šibenika. V jeho veľkom sprievode bol aj taliansky cestopisec Antonio Marco Pigafetta, ktorý opísal túto cestu do Carihradu a späť. Aj pri odchode (z Bratislavy 1. júla 1567), no aj návrate (začiatkom mája 1568) spomína „veľké mesto Megier na komárňanskom ostrove“, podávajúc jeho krátky opis.

Velký Meder zaiste sa pamätá na mnohé juhoslovanské vojská a vojvodcov, ktorí bojovali v okolí Rába, Komárna, Bratislavy, Altenburga, Nezidera atď., od Bjeloša Uroševiča, syna srbského vladára a brata uhorskej kráľovnej Jeleny, uhorského námestníka i chorvátskeho bána, a krčských kniežat - bratov Frankopanovcov, ktorí sa preslávili v bojoch na blízkej rieke Lajte, Bjeloš roku 1146, a Frankopanovci o sto rokov neskôr, až po Zmaj Ognjeného Vuka a chorvátskych bánov Zrinských a Draško-
vičovcov.

Predpokladáme, že tadiaľto prešiel despota Đurađ Branković, ak vôbec navštívil svoje majetky v Dunajskej Strede, keď sa zdržoval v mnohých mestách Uhorska (v Budíne a blízkom Rábe) v júni 1455.

Roku 1849 tu dva týždne táborilo 1 400 chorvátskych hraničiarov.

Teraz je tu veľký juhoslovanský cintorín, najvýznamnejšie puto Veľkého Medera s Juhoslovanmi v celej doterajšej histórii. Na ňom sú pochované tisíce tých slávnych srbských junákov, ktorí v roku 1914 prebrodi-

li Sávu a pokúsili sa postaviť medze severnej hranice našej zjednotenej domoviny, a na stá tých chrabrych a neohrozených bojovníkov, ktorí sa pokúsili na Tare a Belasici koncom roku 1915 a začiatkom roku 1916 zachrániť slobodu poslednej piade juhoslovanskej zeme.

Vedľa širokej cesty plnej blata, ktorá vedie zo stanice do dediny, tiahne sa úzky betónový chodník. „Na rozkaz blahorodého Wallnera Ferenca, plukovníka, postavili ho v roku 1916 srbskí vojnoví zajatci“. Z ľavej strany sa nachádza močiar, pri ktorom boli táborové kúpele. Nižšie, pri samej trati, bol veľký tábor internovaných z Čiernej Hory, zavretých v lete roku 1916. Predtým tu boli zajatci zo Srbska, ktorých presťahovali do susedného tábora, pretože tábory boli hodne preriedené smrťou a odosielaním na poľné a iné práce. Pred stanicou stál tábor nemocníc s kúpeľmi a tábor srbských vojnových zajatcov, založený v jeseni roku 1914, kde na samom začiatku bolo privedených asi 3 000 srbských vojakov, zajatých pri srbskej ofenzíve v Srijeme. Potom sa ich počet stále zväčšoval zajatcami a internovanými, ktorých väčšmi ničil močiar než hlad.

Dušan N. Obradović, srbský kňaz z Vojvodiny, ktorý ako rakúsko-uhorský poľný kurát navštevoval v rokoch 1914–1916 podľa svojej kňazskej povinnosti srbské a ruské zajatecké tábory vo Veľkom Mederi, Nezi-deri, Boldog-Aszonye, Dunajskej Strede, Šamoríne a Ostrihome, kde – ako on uvádza – bolo vtedy viac ako 70 000 zajatcov, takto líči vo svojich spomienkach stav srbského veľkomederského tábora na jeseň v roku 1914:

Prvý tábor, ktorý som navštívil, bol Veľký Meder, hneď vedľa železničnej stanice. Do tábora, kde už bolo asi 3 000 zajatcov, nesmel som vstúpiť kvôli karanténe. Bol to veľký komplex zeme. Vôkol močiare. Vo vnútri veľké blato a špina. Celý priestor bol ohradený ostnatým drôtom.

V tábore nebol ešte ani jeden barak, ani jedna doska a lavica. Nemali ani slamu, vôbec nič, len samé blato a vodu pod sebou, okúsili všetky nepohody, dážď a vietor v zime. Odev a obuv mali roztrhanú alebo úplne

zodratú. Čo bolo na nich lepšie a cennejšie, to z nich „kultúrni“ Švábi a Maďari postrhávali a pobrali.

Vojaci zajatci, ktorí z bojov prišli zmučení, museli v tábore žiť pod holým nebom viac ako mesiac, holí, bosí, otrhaní a vystavení nečas, najmä lejaku, ktorý tu po niekoľko týždňov stále padal... Dotiaľ, kým nepostavili baraky, robili si v zemi diery a žili v nich po päť, desať i viac ľudí spoločne. Keď ich vybudovali, bola už zima a dovtedy veľa zajatcov pomrelo.

Koncom októbra roku 1914 začal zúriť škvrnitý týfus. Po krátkom čase sa epidémia veľmi rozšírila, takže denne umieralo i vyše sto ľudí. Mŕtvych hromadne pochovávali, hádzali do vozíkov mŕtve telá a tak ich odvážali na cintorín. Mnohé mŕtvolky jednotlivé čiastky údov po ceste strácali, keďže ich kolesá odtrhávali. Na to sa nedávalo pozor. Ľudia mali menšiu cenu ako zvieratá. Túto prácu s mŕtvymi museli vykonávať zajatci a tak sa nákaza rozšírila na celý tábor. Málo bolo takých, ktorí túto ťažkú chorobu nemali. Väčšina umierala v najhroznejších mukách...

Kedysi táto bohatá dedina, pozorovaná cez mreže a bodáky táborových strážcov, zdala sa byť skutočným rajom, kde ľudia žijú ako bohovia. Dnes, obklopená širokými zákopmi, v ktorých je samá kaluž, zadusila sa vo vode a blate. Zaľahli na ňu ťažké chmáry, akoby ju mučili spomienky na niekdajšie mesto z dosák. Dedina je živým svedkom táborového mučenia a nočných orgií táborových veliteľov. Pred jej očami bolo nemilosrdne obchodované so životmi a krvou synov zdravej rasy, ktorá mala Kumanovo i Cer, a cez albánsku golgotu a Kajmakčalan hľadala zadostučinenie národnej, ľudskej a Božej spravodlivosti. Nebolo to dávno, kde páry zajatcov pridelených na prácu, zapriahnutí do hrubých povrazov a pod bičom ozbrojeného cisárovho soldáta ťahali ťažké železné brány po mokrých zoraných poliach medzi táborom a dedinou. Tak chcel tyran. Zachcelo sa niekomu, aby poníženou ľudskou dôstojnosťou obrábal grófsku zem s požehnaním táborového systému. Alebo tak si to zažiadala niektorá dedinská milenka táborových veliteľov. Lebo bolo osudom určené, aby potomkovia Iliju Birčanina a Hajduk-Veljka, Novicu Cerovića a Marka Miljanova ťahali ťažký pluh plecami prežitej tragédie a poníženia, aby svojim mučením vyorali brázdou na zotročenej slovanskej zemi.

Aj deti týchto predkov, ktoré niesli ťarchu ázijského jarma, pocítili všetku hrôzu desivého práskania biča, ktorý sa niekoľko storočí zvíjal nad hlavou ich slovanského brata. Osud chcel, aby nové veľké vzkriesenie vzniklo nielen slávou a víťazstvami, hrdinstvom a obeťami golgoty a Modrou hrobkou, otroctvom a vyhnanstvom, ale aj Veľkým Mederom, Nezi-derom, Boldog-Aszonyom, všetkou tou tragédiou a prežitým ponižovaním...

Prechádzame dedinou. Hromady dedinských šarvancov pozerá pred kinom obrazy nového programu. Vo filme hlavnú úlohu hrá Svetislav Petrovič. Dospelý ľud vážne odchádza po svojich prácach. Tu sa hovorí po maďarsky. Prichádzame s občanmi do styku. Tí, ktorí boli doma počas vojny, všetci sa pamätajú na hrozný výzor zajatcov. Ťažko im padne, že meno ich mesta, bez ich vôle je viazané s menom zlovestnej vojnovnej mučiarnie a údolia smrti. Pochopiteľne. Rakúsko-uhorský systém neurčil sem tábor kvôli veľkomederským obyvateľom, ale pre dunajské močiare. A všetci stále opakujú, že keby mohli, obdarovávali by hladných zajatcov. Veríme. Lebo iné bolo táborové komando a iné dedina, iný bol rakúsko-uhorský systém a iné ľud, či to bol maďarský alebo nemecký. Áno, všade a vždy boli výnimky aj medzi ľuďom, niekde menšie a niekde väčšie. Ale musíme uznať, že rakúsko-uhorský systém stále otravoval maďarský národ nenávisťou oproti Srbom, ktorá sa často prejavovala.

A všade, kde prejdeš tieto kraje Československa, ktoré patrili bývalému Rakúsko-Uhorsku, každá dedina zapamätala si i niekoľko srbských zajatcov pridelených na poľné práce. A všade počujete to isté, že títo ľudia boli veľmi usilovní, šikovní, čestní. Každého zadivili svojou národnou hrdosťou, sebadôverou a vierou vo vzkriesenie národnej slobody.

Bola to letná nedeľa v roku 1917. Traja srbskí zajatci, jeden zo Šumadije a dvaja gymnazisti z Čiernej Hory, sedeli na brehu Blatenského jazera. Šumadinec, ktorý sa dva razy pokúsil o útek do vlasti, a preto bol dvakrát väznený, mal srbskú vojenskú čiapku – šajkaču – so zajateckým číslom. Po ceste išiel rakúsko-uhorský plukovník. Pristúpil a dal sa do reči. Hovoril dosť dobre po srbochorvátsky. Reč sa naučil v okupovanom Belehrade, kde bol v službe už dlhší čas a odkiaľ práve prišiel na dovolenku.

- Odkiaľ si? - pýtal sa srbského vojaka.
- Zo Srbska, z dediny Biely Potok pri Belehrade.
- Poznám. Tam sú samí zbojníci. Nedávno sme vám tam popa obesili.
- Čo sa dá robiť? Obesíme i my všetkých okupačných dôstojníkov - odpovedal zajatec Šumadinec.

Keď sa Rakúsko-uhorské cisárstvo a veľkomederská táborová mreža rútili do priepasti, veľkomederská dedina žila vo veľkom strachu, aby sa nestala cieľom hroznej pomsty a hnevu srbských zajatcov z tábora a z poľných prác. Lebo to boli „Balkánci“. Ale títo „Balkánci“, pomstiteľia Kosova, nepomstili sa dedine a ľudu. Ticho, bez toho, aby niekomu niečo urobili, ponáhľali sa do svojej oslobodenej vlasti, vstúpiac, kto mal ešte aspoň trochu sily, hneď na hranici do vojenskej služby srbského vojska.

Tí, ktorí nemohli ihneď odcestovať domov, zúčastnili sa na obrane Slovenska na jar v roku 1919 proti spoločnému nepriateľovi. Mnohí ukázali veľkú chrabrosť. Spomíname len padlého Vlastimira Manojlovića („Manajtovića“?) z Karađorđovej Topoly.

Ksamej dedine prilahol zajatecký cintorín. Hroznému sarkazmu táborových veliteľov -cynikov bol on „Veľkým Srbskom“. Celý les samých krížov. Oddelený je od dediny dlhou kalužou a od poľa ešte zachovanou úzkokoľajnou dráhou, ktorá spojovala tábor s cintorínom. Ohradený je drôtom a vypestovaným živým plotom. Vnútorne chodníky obklopené drobnými stromčekmi, zeleňou a malými alejami kvetín. Tuje zasadené na hrobch rozrástli sa a zmohutneli. Usilovná ruka dozorcú tohto srbského mesta večného pokoja nevystačí, aby to pozorne pestovala a kráslila. Okolo malej okrúhlej kaplnky, plnej kvetov a vencov, ťahajú sa početné dlhé rady posledných príbytkov s očíslovanými krížmi. Na malých náhrobných tabulkách symbolickej hviezdicovitej podoby sú vypísané tisíce srbských mien.

A nad samým vchodom veľká smútná vrba spustila svoje dlhé rozčesané vlasy. Roní slzy bôľu a večne šumí zármutkom. Akoby vznikala zo srdca a bôľu osirotených matiek a vdov tu pochovaných mučeníkov.

Od železnej dvojkridlovej brány vedie po kaplnku dosť široký, asi tridsať krokov dlhý chodník. Prechádzame medzi dvoma radmi veľkých hrobiek, vpravo päť, vľavo sedem. Jedna naraz pohltila **49**, druhá **65**, tretia **73**, ... dvanásť hrobiek, dohromady **519** veľkomederských mučeníkov – samých chrabrých bojovníkov z radov železných srbských plukov. Za nimi tiahnu sa iné. Po **6**, **12**, **24**, po **30**, **45**, **50**, po **60** i **70** ich tu spoločne odpočívajú večným snom v jedinej jame. Zatavíte sa a čítate radové čísla hrobiek: 200, 201, 202, 203... 206, 207... 209... 211... a potom čísla po koľko ľudí je v nich pochovaných: **49**, **37**, **65**, **39**... **42**, **38**... **42**...**73** ... Spočítate 20 hrobiek jednu za druhou a napočítate asi 800 obetí v nich pochovaných! Čítate dátumy ich smrti a napočítate: 9. januára 1915 umrelo: **89**, 10-tého: **53**, 11-ého: **107** (hroby 161-174), za tri dni: **249** obetí! Obráťte sa na druhú stranu: 22. januára 1915 umrelo: **87**, 23-ého: **101**...

25-ého: 77 ... 27-ého: **68**, 28-ého: **71**, 30-ého: **73**, 31-ého: **74** (hroby 200-218), za 9 dní: **707** obetí (ich mená neprečítate tu, ale v táborovom zozname). Sú aj neznámi – na stá. Číslo hrobu 172: „neznámych“ pochovaných **6**, číslo 173: **26**, číslo: 174: **8**, a tak radom. Za jeden deň 11. januára 1915 zakopali okrem ostatných aj **40** „neznámych“!

Za dva mesiace, od 20. decembra 1914 do 20. februára 1915 pochovaných je tu viac ako **2 900** ľudí! Všetci sú pohádzaní do nejakých 155 hrobov, pomerne veľmi úzkych. Vlastne to neboli vtedy hrobky, ale diery do blata dunajských močiarov.

Každú smrť prináša osud,
v Maďarsku sa umiera bez osudu ! ...

- tak nariekala matka Joksima Jokovića spod Durmitora. A kto by nepochopil jej bôľ a hroznú kliatbu v žalospeve, kde sa pýta mŕtvych kosovských pomstiteľov na „otrokov z Maďarska“:

Z prekliateho Maďarska,
z tej tyranskej zeme,
bodaj by v nej slnko nesvietilo,
bodaj by sa hora nezelenala,
bodaj by tam tráva nekvitla...

Od Nikolića Nikolu (* **20. septembra 1914**), pochovaného v hrobe pod číslom **1**, až po Nikolića Bogdana (* **29. októbra 1918**), pochovaného v hrobe pod číslom **2 182**, spočíva tu okolo **6 000** ľudí. Viac ako 5 000 len zo Srbska, z ktorých 180 samých Jovanovićovcov.

Aj tí najmladší, počnúc od **pätnásťročných** chlapcov: Živana i Živka Popovićovci z Takova (hrob 155, 353), Vladimir Kujačić spod Durmitora a Nova Špalević spod Čakora (hrob 985, 1 114), aj tí najstarší po **osemdesiatročných** starcov: Kikoja Josipovića z Podrinia, Marinka Tešević z Plevlja, Luka Čavić z Čiernej Hory (hrob 744, 1 479, 1 266) – umierali s vierou, že veľký mučeník albánskej golgoty nezahynie.

Okrem jedného-jediného skutočného pomníka pozornosť priťahujú i ostatné malé náhrobné kamene s nápismi. Je ich málo, veľmi málo. Pred jedným z nich (pri hrobe 173) šumí ker červených kvetov, vyrastených

z krvi rodičovského srdca. Stierame z nápisu, obráteného k západnému vetru a dažďu, žltó-zelené machy a lišajníky: „Tu spočívajú bratia Đoka (1880-1915) a Petar Žikić (1899-1915) z Belehradu, vojnový zajatec zo VII. pluku I. náboru. Pomník postavili rodičia. Odhrňame trávu z malého náhrobného kameňa na počiatku cintorína, aby sme mohli prečítať latinským a cyrilským písmom meno Stojadina Milovanovića z dediny Jabučja – Srbsko – ktorému „pomník postavil zarmútený brat“. Kolko je vznešenej šľachetnosti i nezlomnej kamarátskej pozornosti v dňoch strašného umierania od hladu, dôstojnej najväčšieho obdivu, vyjadrenej slovami: „Pomník postavili jeho kamaráti“ (hrob 1510), alebo v slovách: „Tento pomník postavili Kolašinci v otroctve“ (hrob 1518). Kolko je dojímavosti v slovách, ťažko napísaných cyrilským písmom: „Tu spočívá náš milý kamarát Radoje Đinđić (Djurdič) – Teča, záložný čatár pechoty z Belehradu. Pomník postavili kamaráti a ctiteľia“ (2103).

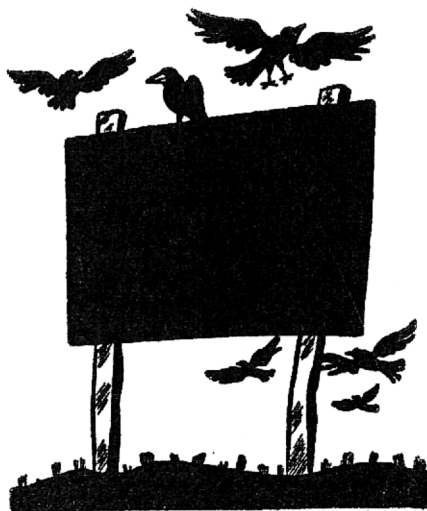
Kolko je tu len známych mien! Kolko pokosenej mladosti a ideálov! A hľa, tu je aj hrob, známy zo žalospevu matkinho bôľu, – hrob neznámeho Joksima Jokovića, matkinho jedináčika. Úbohý drevený kríž s číslom (1472) a zahrdzavená plechová tabuľka s menom. Namiesto urastenej durmitorskej borovice nad hrobom sa kolíše tenká radosť tuje a nízko sa ohýba vo vetre. Príroda bojuje so zúfalou materskou kľatbou. Ďaleko vo svojom domove, pod večne zasneženým Durmitorom, matka postavila svojmu jedináčikovi iný pomník, trvanlivejší než z kameňa. Bolestné a uhladené verše matkinho žalospevu zvierajú mozog a srdce ako ťažné železné kliešte.

Pred kaplnkou, nad jednou širokou hrobkou (číslo 190) je krásny pomník z lesklého čierneho mramoru. Vystavil ho bratský a sesterský bôľ a pýcha. Na ňom je vytesané meno mladého Miloša Komadinića, čatára-ašpiranta zo VII. pešieho pluku, narodeného v Belehrade, študovaného v Zürichu, zraneného vo vojne, mučeného v otroctve. Celý roj ľudí, 29 jeho vojnových kamarátov spoločného osudu je tu pochovaných spolu s ich chrabrým čatárom v jednom hrobe: od Komadinića až po jeho jednorodiakov, Uskoka Vuka Neimarevića a Dušana Lukića, takisto študentov krásnej mladosti a jemnej inteligencie (hrob 1439, 2159), ktovie, kolko je tu ešte pochovaných mladých životov, ktoré vyleteli zo školských lavíc do vojnových zákopov.

Na vzdialenosti iba sto krokov spočívajú tu traja moji spolužiaci gymnazisti: Nikola Bojić, Milo Medenica a Zarija Vujisić (hrob 1278, 1510, 1318), z ktorých prví dvaja boli nerozlučiteľní aj v ľudovej škole i v gymnáziu. Štíhly a pekný Nikola Bojić, jedináčik rodičov, a vysoký vtipkár Milo Medenica, veľkých čiernych očí, osirelý po otcovi, matkin jedináčik! Prešli cez Mojkovac a Brskovo kráľa Milutina, kde padol prvý výstrel balkánskej vojny, cez Đakovicu, kde sme sa vyobjímali s vojakmi zo Srbska, pomstiteľmi Kosova, cez Rugovu, chýrne hniezdo arnautských zbojníkov a cez vysoký zasnežený Čakor, kde v decembri 1912 padali do priepasti vojaci Janka Vukotića, cez Prokletije, kadiaľ sa denne brodili cez studené horské rieky a cez rozvodnené horské potoky a večer zostávali v snehu, bez ohňa. Prešli cez Bardanjolt nad Skadrom, kde sa ľudia holými rukami a zubami chytali dvanásťradového ostnatého drôtu pred opevnenými zákopmi a hrdlami guľometov, cez Skenderbegove Bušati, kadiaľ, keď padol Skadar – prešiel na svojom ohnivom koni mocný Arnaut Esad-paša. Odišli do svetovej vojny. Prešli cez Grahovo, Drino, Glasinac, Romaniju, odkiaľ ponad jaskyne Starinu Novaka a cez nepriateľské zákopy nazerali na Principovo Sarajevo. A potom Mojkovac, kde padol posledný výstrel na ochranu slobodnej vlasti začiatkom roku 1916, kedy Srbsko prežívalo albánsku golgotu, keď Lovćen už padol a nepriateľovi padlo do rúk všetko až po Skadar. Začali sa učiť v Morači v kláštore Nemanjićovcov a pokračovali v cetynjskom gymnáziu, zvanom Njegošova Biljarda. Zomreli mučenícky, prvý v dvadsiatom, druhý v dvadsiatomprvom roku svojho života, spolu s tretím spolužiakom a vojnovým kamarátom Vujisićom. Všetci traja zakončili svoje stredoškolské štúdiá veľkomederskom táborovou „školou“ v tých istých dňoch, keď Neimarević zavřil univerzitné štúdiá veľkomederskom táborovou väznicou.

Kamaráti! Kto nestratil dobrého priateľa, ten nevie, čo to znamená prísť o rodného brata. V niekoľkých rokoch dožiť sa pomštenia Kosova a oslobodenia Dušanovho cárstva, najsvätejší odkaz materského mlieka, a potom hneď zánik, preniesť svoje hlavy cez tolké boje a prekážky, zažiť otroctvo, vyhnanstvo, neslýchané muky a ponižovania, nedočkavosť nového veľkého vzkriesenia, veľkej Juhoslávie, najväčšieho ideálu vašej mladosti! Aká to tragédia! Aká to úžasná tragédia!

Spoločné detstvo a mladosť, spoločné štúdiá a vojna, spoločné veľkomederské mučeníctvo! – kamarátska ruka zbožne zapaluje sviečky a kladie kytice bielych chryzantém na ich zelené hroby. A z mladých výhonkov živej ohrady pletie trňové vence a kladie ich na malé, nepatrné šedo-ružové kamenné kríže, ktoré im ešte počas otroctva veľkomederskí „postavili drugovi“.

Tento kúsok veľkomederského močiara nepohltil všetky srbské vojnové obeť tohto dunajského ostrova. Tam ďalej na poli je asi 20 srbských bezmenných hrobov, nad ktorými šumí trstina močiarov. Na cintoríne prvej susednej dediny, Ekeču, je pochovaných asi 40 srbských zajatcov. A tak postupne i ďalej, po celom tomto ostrove sú rozsiate srbské vojnové hroby.

Na stá srbských krížov je v ruských zajateckých cintorínoch v Dunajskej Strede a Šamoríne, kde bolo asi 40. 000 ruských zajatcov, z ktorých umrelo niekoľko tisíc. Na srbskom veľkomederskom cintoríne je pochovaných 73 Rusov. (Veľký ruský zajatecký tábor, v ktorom bolo veľa srbských študentov zo Srbska a Čiernej Hory, bol v Ostrihome, pod Komáromom na Dunaji, kde je srbský pravoslávny kostol, ktorý kedysi zoskupoval početnú srbskú kolóniu).

Po Veľkom Mederi najväčší srbský vojnový cintorín tohto ostrova je však v Komárne,

v rodisku srbského vojvodu Jovana Manastirliju, kedysi dočasným sídlom patriarchu Čarnojevića, metropolitu Isaija Đakovića a Sofronija Podgoričanina. Hlavná ulica predvojnového Komárna sa volala Srbská. Podľa obyvateľov, zväčša obchodníkov, skutočne bola srbská. Na obchodných firmách aj dnes čítame srbské priezviská: Davidović, Luković, Ćirković, Damjanović, Kostić... Ešte na počiatku XVI. storočia bola tu veľká srbská kolónia, ktorá mala svoj pravoslávny kostol a školu. Po srbskom vystáňovaní sa pod Čarnojevićom hodne zosilnela. Na niekdajšej Srbskej ulici aj dnes ešte vyzváňa a máva bohoslužby pekný srbský pravoslávny chrám v krásnom baroku, s vysokou vežou i farou, a vo vnútri s drahocenným umeleckým drevorezom. To sú staré knihy a náčinia. „Protokol krešćaeščih“, ktorý „imjeet obrazov 38 a 19 listov“, ako aj „Protokol mertvih“, viedol od roku 1734 po jedno desaťročie nejaký pop Gavril. Bude to určite náš známy kazateľ a spisovateľ Gavriilo Stefanović-Ven-

clovič zo Srbska. Okolo kostola sú staré srbské hroby z XVIII. storočia s peknými pomníkmi a cyrilskými nápismi: Popovičov, Todorovičov, Stamkovičov, Demetrovičov ...

Druhý srbský komárňanský cintorín je na okraji mesta. To je veľký, starý pravoslávny, rozšírený a obohatený drevenými krížmi počas svetovej vojny. Od M. Popoviča, Černohorca, a P. Žerajiča, Bosniaka, až po Milana Maksimoviča, Lazarevčana zo Srbska, odpočívajú tu niekoľko stoviek srbských a ruských vojnových zajatcov. Sú to zväčša obeť vojenskej trestnice, v komárňanskej pevnosti. Bola naplnená Juhoslovanmi, najviac Srbmi z Bosny, Čechoslovákmi a ostatnými Slovanmi, „velezradcami“ bývalej monarchie. Tam bolo i mnoho srbských zajatcov a internovaných. „Muky a utrpenia týchto ľudí nemožno opísať“ – hovorí už spomenutý srbský kňaz Obradović, ktorý úradne navštevoval túto trestnicu.

Tento dunajský ostrov pohltil za štyri roky desiatky tisícov slovanských životov. Mŕtvi tu spočívajú jeden vedľa druhého - z krajného slovanského severu i z krajného slovanského juhu. Pritiahla ich a zoskupila veľká myšlienka geniálneho veľkomoravského kniežaťa Rastislava, aby sa obrátil a zachránil nepretržitý dlhý pás slovanského jazyka a slovanských zemí. Táto myšlienka vytvárala na ruskom a srbskom fronte československých legionárov a na Cere, v Boke Kotorskej a v Kragujevci československých vzbúrencov.

Velkomederská srbská mučiareň nebola jediná v tomto kraji. Za nepriechodnými močiarmi, za Velkým Dunajom, po ktorom nosia juhoslovanskú zástavu juhoslovanske expresné parníky: „Karađorđe“, „Alexander I.“ a „Vojvoda Mišić“, v priamej čiare od Veľkého Medera na západ, boli ešte dve veľké zlovestné srbské mučiarne. Sú hneď za Malým žitným ostrovom, v hrozných a neprehľadných močiarioch Neziderského jazera: Nezider a Boldog-Aszony, jeden neďaleko druhého. Počas vojny boli na území Maďarska, dnes patria Rakúsku a majú svoje staré nemecké mená - Neusiedl a Frauenkirchen. Tam panoval ten istý systém ako vo Velkom Mederi. A ešte niečo: okrem horúcej vody z varenej repy dávali tam zajatcom aj horúcu vodu z varenej ďateliny.

Tam sú dva veľké táborové cintoríny, ktoré majú viac ako 10. 000 srbských hrobov. V severnom Rakúsku sú ešte dva také veľké srbské cintoríny: v Aschachu a Mathausene. V Rakúsku je dnes viac ako 28. 000 srbských vojnových hrobov a v Maďarsku viac ako 22. 000, o ktorých sa vie. Na území, ktoré pripadlo oslobodenému Československu, je okolo 17. 000 srbských hrobov z rakúsko-uhorských vojnových zajateckých táborov, z toho asi 8. 000 na Slovensku.

Nezider bol ešte hroznejšou mučiarňou než Veľký Meder. Lebo tam boli väznení starci, ženy, deti, dojčatá. Už spomínaný kňaz Obradović takto hovorí vo svojich rozpomienkach na Nezider:

Navštívil som zajatecký tábor v Nezidere. Sem boli dohnaní mačvanskí otroci – zväčša civilisti: ženy, deti, dievčatá, starci a stareny zo sedliackych a chudobných vrstiev. Bolo tu aj hodne vojakov a inteligencie. Medzi nimi aj niekoľko kňazov. Toto bol najhorší a najsmutnejší tábor, na čele s komandantom podplukovníkom – Švábom, ktorý bol skutočným krvilačným tyranom.

Pri postupe rakúskeho vojska cez Mačvu, všetko čo nemohlo utiecť pred nemilosrdnými zdivočenými vojakmi, ako aj to, čo nepriateľ bez srdca a

duše neuvrhol pod nôž, bolo dohnané do tohto tábora, aby tu pretrpelo najťažšie vyhnanstvo a muky. Títo srbskí otroci boli tu privedení, aby boli zničení, o čo sa staral s celou silou svojho zverského pudu, nepriateľstva a nenávisťi proti Srbom aj komandant tábora – podplukovník s niekoľkými podriadenými.

Boli tu stovky srbských žien a matiek a medzi nimi veľmi veľa takých, ktoré niesli v útrobach svoje nemlúvniatka. Mnohé z nich už v prvých dňoch tu porodili. Všetko to bolo v najbiednejšom stave. Bosé, nahé, hladné a zmučené.

To bol tábor biedy a plaču, bolesti a smrti...

Komandant tábora dosiahol rekord svojou krvilačnosťou a tyranstvom...

V Nezideri som zažil túto príhodu. V rozhovore so zajatcami oddelil sa od ostatných jeden starec, sedliak, prišiel ku mne a pýtal sa:

- Ty si Srb?

- Hej, odpoviem.

- Slúžiš bohoslužbu práve ako náš kňaz! Povedz mi, čo je s našim Srbskom? To vaše švábske vojsko, tak počujem, vniklo už hlboko do našej krajiny, preto sa obávam, že nebude dobre.

- Neboj sa, starček, odpovedal som mu, všetko bude dobré, len dávajte pozor na seba, aby ste sa živí vrátili do svojej zeme, do svojich domovov, a o Srbsko sa neobávajte.

- Len nech nám nezahynie Srbsko, keby sme tu my mali všetci zahynúť a umrieť – povedal starec.

Tak pri jednej príležitosti, keď Srbsko už bolo celé obsadené, veliteľ jedného zajateckého tábora zavola v prítomnosti rakúskych dôstojníkov – a bol som i ja prítomný – všetkých zajatcov a povedal im: „Vy viete, že ste zničení ako štát a zostanete pod Rakúskom. Preto môžete teraz s pokojnou myslou vyhlásiť, že si prajete, aby Rakúsko zvíťazilo a zostalo pánom v Srbsku. Kto to vyhlási, bude odtiaľto prepustený a môže slobodne odísť domov“.

Takto niekoľko ráz volal veliteľ, aby sa niekto hlásil. Z niekoľkých tisícov zajatcov prihlásili sa len dvaja – a to židia. Všetci sme boli prekvapení.

Jeden povojnový návštevník srbských vojnových cintorínov v Rakúsku napísal medzi iným aj toto:

Rakúsko-uhorské okupačné úrady zhrabovali po Srbsku všetko živé, čo našli. Hromadili bezmocných tvorov a vo veľkých transportoch ich mesiace vyťahovali vlečňiakmi po kalnom Dunaji do týchto dialok, na tento breh smrti, aby tu bez stopy zmizli. Našli močiar, nenásytnú ťažkú, mokrú zem – a táto nemilosrdne hltala unavené, vyhladnuté a premrznuté obeť...

Títo Srbi mali osudom predurčené biť sa s nepriateľom na celkom inom Kajmakčalane, menej slávnom, ale v každom prípade nielen ťažšom a hroznejšom, ale i katastrofálnejšom. Žiadne bojisko nepohltilo tak ľahko po päť a desať tisíc bojovníkov, ako tieto močiare.

Nezider, Bolgoty-Aszony, Aschach a Mathausen sú štyri golgoty v rade stovky iných, ktoré náš národ musel pretrpieť, kým nedosiahol to, čo má dnes. Štyri dokumenty epického, nadľudského obetovania sa – krvavá bula zamurovaná do základov Juhoslávie...

Zmizlo veľké veľkomederské pekelné mesto dosák. Odniesla ho voda, spálil oheň, pohltila zem - alebo čo? Zmizlo. Ale zostalo veľké veľkomederské srbské mesto krížov. Zmizla ohromná veľkomederská čierna tabuľa, ktorú po štyri roky nevládali zvrhnúť západné, alpské vetry. Ale zostali mená mučeníkov, ktoré na nej každodenne boli vypisované a zotierané. Ani stopy už niet po veľkomederskej väznici, šibeniciach na „škole“. Ale zostalo dielo ich zakladateľa. Zarastie trávou a zorie sa pluhom štyri roky stále čulá cesta, ktorá spájala tábor s cintorínom. Ale veľkomederské údolie smrti, ktoré vykopal besný imperialista, zostáva večne nezorané a nezahádzané. Zotrú sa aj veľké písmená Wallnerovho mena, pribité olovom na dlhom chodníku, ktorý spája stanicu s dedinou. Ale história „kultúrneho“ barbarstva, ktorej jedna strana krvilačnosti a rúhavo bola vypísaná šablou „cisársko-kráľovského“ čierneho „ormeštera“ – ta zostane a nedá sa ničím zotrieť. Ako sa ničím nedal zlomiť duch a viera hrdinov z Kumanova a Drinopola, Skadara, Ceru a Mojkovca, ktorých osud uvrhol do čelustí veľkomederského systému, aby ich zmučených a ponížených pochoval na Koceľových a Svätoplukových rovinách. Lebo bolo osudom predurčené, aby sa stali:

Prometeovia nádeje, apoštolovia utrpenia.

DOSLOV

Skúmajúc srbsko-slovenské literárne styky, dotkol som sa aj oblasti „literárnej táborológie.“ Ide o disciplínu intenzívnejšie zastúpenú za posledných 10 – 20 rokov, ktorá sa vzťahuje na literatúru druhej svetovej vojny a súčasnosť. Keď som pracoval na monografii o Ristovi Kovijaničovi, dostal som sa k veľkému množstvu dôležitých dát a archívnych dokumentov týkajúcich sa „literárnej táborológie“ z čias prvej svetovej vojny. Prezerajúc tie záznamy, fotografie, odpísané citáty z cintorínov na tromezdi medzi Rakúskom, Slovenskom a Maďarskom, dostal som sa k frapantným údajom, ktoré sú veľmi málo známe. Totiž, na uvedenom tromezdi bolo, za čias prvej svetovej vojny, pochovaných 67 000 ľudí, väčšinou Srbov. Risto Kovijanič napísal, že Rakúsko-Uhorsko veľmi prispelo ku kultúrnemu barbarstvu, ktorého jedna strana bola krvilačne a znevažujúco – šablou cisársko-kráľovského čierneho seržanta – vypísaná v Nagymederi. Pretože i sám bol väzňom v tábore Nagymeder, (za čias Československa sa volal Čalovo a dnes Veľký Meder), Kovijanič urobiť súpis obetí, takže sa dodnes zachovala číslica 5 153 pochovaných srbských vojakov vo Veľkom Mederi. Táto skutočnosť bola zarážajúca pre mňa ale som pochopil, že v dobe, lemovanej ideologickými parametrami, bolo zrejme nepopulárne hovoriť o veciach vzťahujúcich sa na prvú svetovú vojnu. Na druhej strane, o juhoslovanských hroboch z druhej svetovej vojny, vieme takmer všetko. Všetko to je výsledkom svojráznych ideologizácií a mytologizácií, ktorým je náš národ naklonený.

Keď ma v máji roku 2001 z Bratislavy pozvali na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského na sympóziu o srbsko-slovenských vzťahoch, navštívil som aj cintorín vo Veľkom Mederi, aby som vzdal hold našim

predkom. Mal som k dispozícii aj fotografie uvedeného cintorína z dvadsiatych rokov XX. storočia, z ktorých jasne vidieť, že tento cintorín bol zariadený a udržiavaný.

Avšak keď som prišiel na cintorín, bol som šokovaný tým, čo som videl: polovica cintorína vôbec nebola cintorínom ale sa stala cvičiskom pre psov. V druhej polovici cintorína sa nachádzala desiatka pamätníkov zarastená trávou a ruinovaná kaplnka. Všetko to pre mňa bolo strašne zarážajúce, takže som cintorín aj odfotografoval. Zistil som i to, že miestna maďarská samospráva celý cintorín dokonca prenajala miestnemu Kynologickému spolku, ktorý z cintorína urobil znevažujúcu vec – závodnú dráhu pre psov... Ináč susedný, „domáci“, cintorín bol zariadený ale miesto na ktorom leží na tisíce Srbov bolo v hroznom stave a priestor na ktorom sa nachádzal talianský cintorín bol doslovne rozparcelovaný na pozemky. Okamžite som o všetkom informoval, vtedy ešte čerstvo vymenovaného veľvyslanca Srbska a Čiernej Hory v Bratislave, Miroslava Kopečného. On o tom nevedel nič a taktiež bol šokovaný. Po návrate do Srbska som o tom informoval aj svojho priateľa, novinára Željka Markovića, ktorý o tom uverejnil rozsiahly text v časopise Karlovačke novine (Karlovecké noviny) v Sremských Karlovciah. Nadalej o tom písal aj novosadský Dnevnik (Denník), belehradská Politika a najmä Jovanka Simić v časopise Večernje novosti (Večerné správy). A na samotnom Slovensku bratislavský denník Nový čas tejto téme venoval náležitú pozornosť.

Po exponovanej problematike a nátlaku, ktoré boli vytvorené srbskými a slovenskými médiami, reagovala aj Vláda Slovenskej republiky. Na začiatku októbra toho istého roku (2001), miestna samospráva vo Veľkom Mederi, na základe odporúčania Vlády Slovenskej republiky, zrušila svoje hanebné rozhodnutie o prenájímaní srbského cintorína Kynologickému spolku a opravila vlastnú chybu.

V medzičase bol na Slovensku založený Spolok srbsko-slovenského priateľstva Svetozara Miletića. Spoločne s naším veľvyslanectvom si tento Spolok prevzal starostlivosť o srbský cintorín. Keď som opäť pobudol v Bratislave, pri príležitosti premiéry mojej knihy o srbskom-slovenských vzťahoch Stretnutie kultúr, v decembri roku 2004, navštívil som srbský cintorín vo Veľkom Mederi. Tentoraz sme našli úplne iný obraz ako ten pred tromi rokmi. Cintorín bol zariadený, tráva pokosená, kaplnka renovovaná. Ako som sa dozvedel neskôr, aktivity na plnej úprave cintorína sa začali ešte v roku 2003 a cintorín bol vysvätený 15. mája 2004, keď bola odhalená aj pamätná doska. Na tej pietnej slávnosti sa zúčastnili zástupcovia oboch krajín, ako aj cirkevní a vojenský hodnostári.

Koncentračný tábor vo Veľkom Mederi bol špecifický v tom, že v ňom neboli zavretí iba srbskí vojaci ale aj celé rodiny zo Srbska a Čiernej Hory. Stačilo zistiť, že niektorý dom dal dobrovoľníka do srbského vojska a celá rodina skončila v Nagymederi.

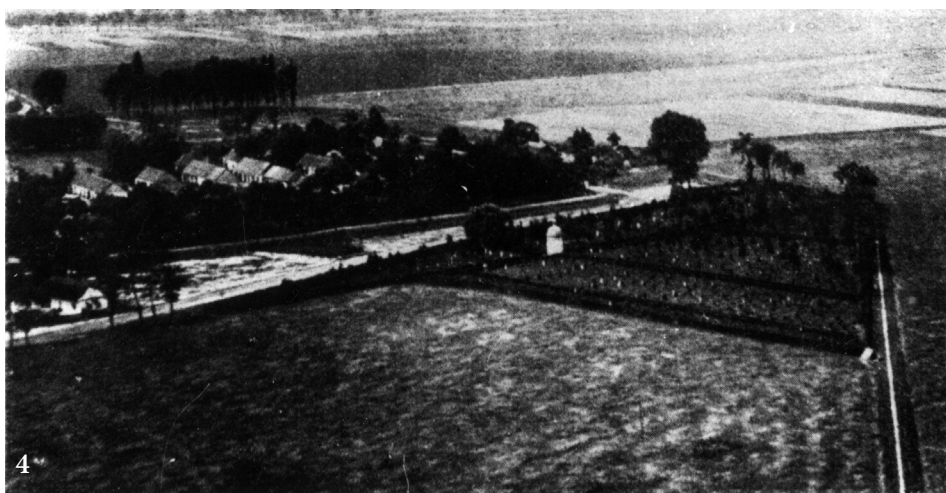
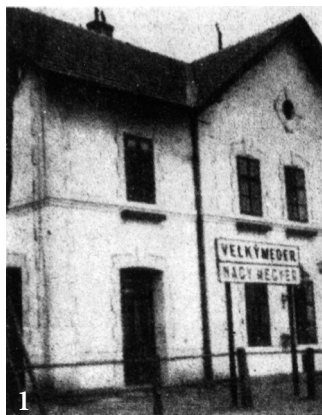
O tomto cintoríne, ktorý je druhým najväčším srbským cintorínom mimo vlasti z prvej svetovej vojny (po Zejtinliku), spočiatku sa staralo novovytvorené Kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov – keď všetky hroby boli vyznačené a vystavaná malá kaplnka. Neskoršie starostlivosť o cintoríne prevzal československý štát. Všetky delegácie z bývalej Juhoslávie navštevovali tento cintorín. Ale v posledných desaťročiach sa upustilo od tohto zvyku. Cintorán navštevovali iba zástupcovia Združenia starých bojovníkov a pravoslávny kňazi z Komárna. Kaplnka začala premokať, burina prerástla pamätníky, kríže s menami zmizli alebo sa rozpadli, takže ich zostalo len zo dvadsať. Tento smutný príbeh dosiahol svoj vrchol, keď väčšiu časť cintorína, v katastri zaknihovaného ako „srbský vojenský cintorín“, prenajali Kynologickému spolku.

Po zásahu slovenskej Vlády vec bola vyriešená a cintorín bol zariadený a udržiavaný. Na základe zmluvy, ktorú podpísali Veľvyslanectvo Srbska a Čiernej Hory a Veľkomederská miestna samospráva, cintorín bol natrvalo prinavrátený predchádzajúcemu vlastníkovi, bez úhrady a na dobu neurčitú. O cintoríne sa spoločne budú starať podpisovatelia zmluvy.

Založením Združenia Srbov na Slovensku, a zvolením na funkciu predsedu združenia, odovzdaného bojovníka za práva Srbov na Slovensku, Staneho Ribiča, vec sa podstatne zmenila a zlepšila, pre mnoho srbské vecí, rovnako ako aj pre tento cintorín. Akcie a aktivity, ktoré Ribič a jeho kolegovia uskutočňujú ohľadom rekonštrukcie, údržby a rozšírenia aktivít tohto spomienkového cintorína, sú početné. Okrem natáčania dokumentárneho filmu a vydania knihy o cintoríne a tábore v Nagymederi, určite najdôležitejšia je akcia zhotovenia pamätných tabúl, na ktorých budú vytlačené mená 6 000 Srbov, ktorí zahynuli na tomto popravisku. V tejto súvislosti dúfame, že aj táto kniha prispeje k tomu, že obeť našich predkov za slobodu neboli márne. A že pamiatka na nagymederských martýrov nezmizne. Týmto spôsobom ich potomkovia si ich budú môcť nájsť a navštíviť a srbský národ bude mať možnosť poďakovať sa im a ukloniť.

Nebojša Kuzmanović

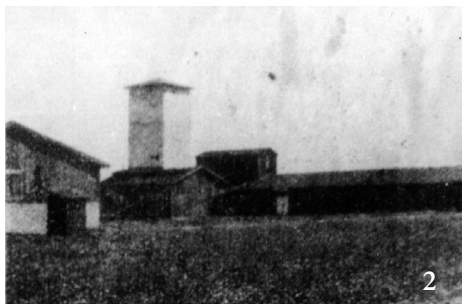
ПРИЛОЗИ
PRÍLOHY

- 1-3. Крајем друма који од сјанице води у село њрошеже се бејонирани њлочник. „Најрави ја 1916. њ. високоблајородни Велнер Франи, њуковник са срјским рајиним заробљеницима.”
- Vedla cesty, ktorá vedie zo stanice do dediny, tiahne sa betónový chodník. „Na rozkaz blahorodého Wallnera Ferencsa, plukovníka, postavili ho r. 1916 srbskí vojnoví zajatci“.
4. Уз само њрилејло заробљеничко њробље, одвојено од села дујачком локвом мочваре, од њоља некад сјално будном сјазом, која је сјајала лојор са њробљем... • K samej dedine prilahol zajatecký cintorín, oddelený od dediny dlhou kalužou a od pola kedysi stále čulou cestou, ktorá spájala tábor s cintorínom.

1

2

3

4

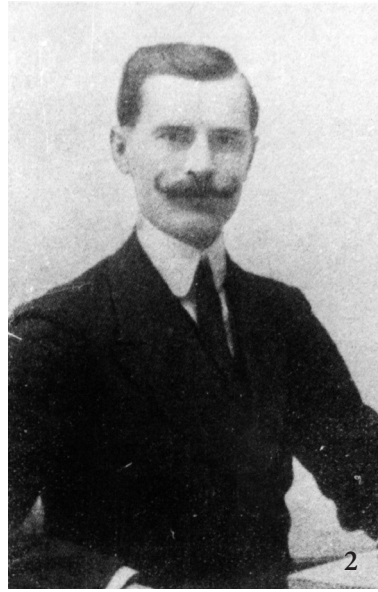

5

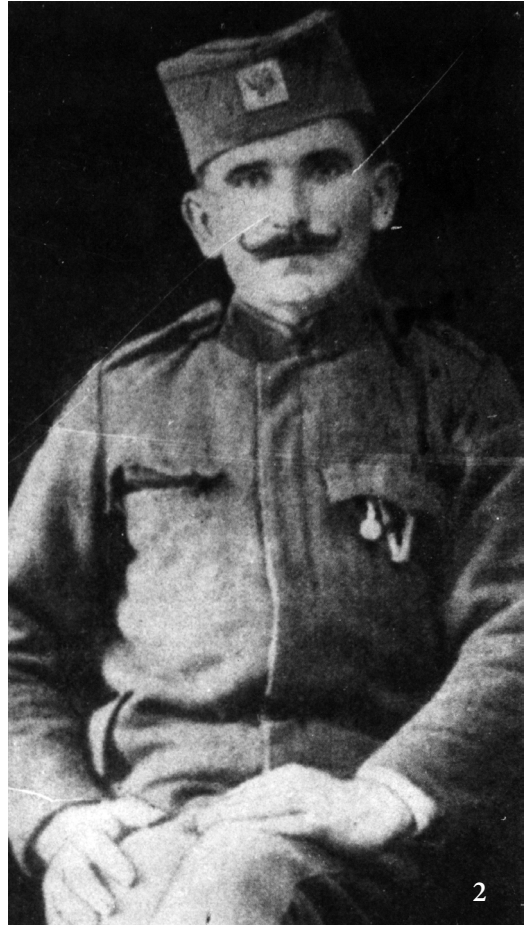

6

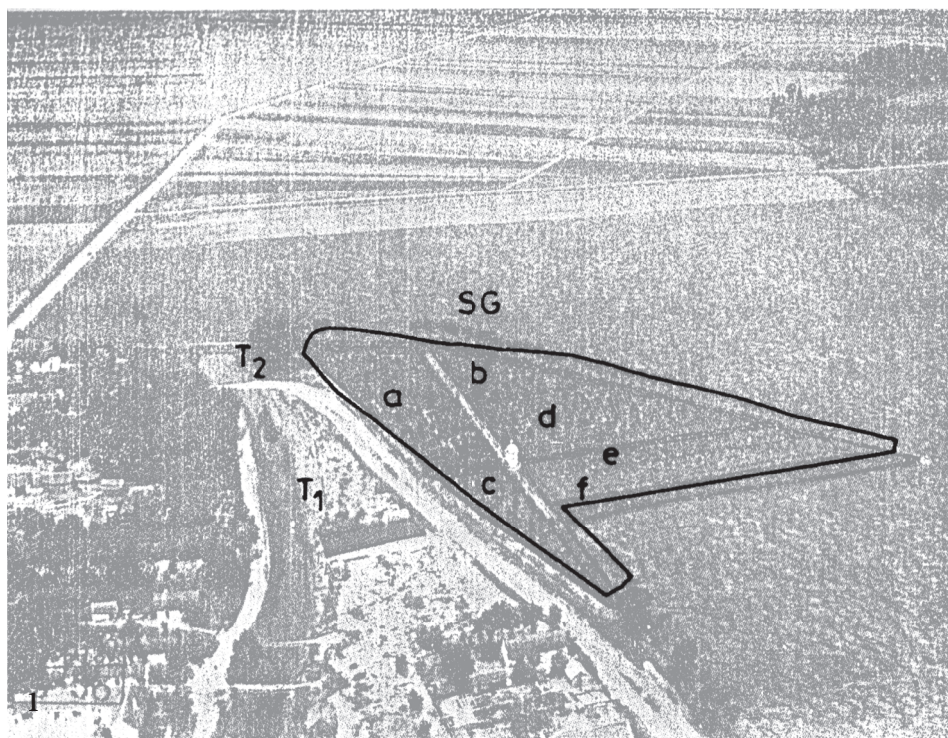
- 1-3. Десећ још очуваних барака с кујинилом (2) једини су остатак некадашње љаклене вароши од гасака • Desat zachovaných barakov s kúpelni (2) sú jediným pozostatkom niekdajšieho pekelného mesta z dosák.
4. Сахрањивање групова у очекивању смрти. • Očakávanie smrti pri pochovávaní kamarátov.
- 5-6. Људи више нису личили на људска створења већ на авеи. Свучени, ти костјури изгледали су ужасно као смрт. • Ludia sa už ani nepodobali živým ľudským tvorom, ale príšerám. Vyzlečené, tie kostry vyzerali úžasne ako smrť.

1. Са њозорнице Београдској народној њозоришћиа у нађмеђерску жицу: „Србија ће ипак њобедићии!” • Z javiska Belehradského národného divadla do veľkomederskej mreže: „Srbsko predsa zvíťazi! Vy musíte podlahnúť!”
2. Из црногорској њарламенћиа у нађмеђерску жицу, која му је донела смрћ. (Фоћиографије 1-2 њо доласку у лоћор.) • Z čiernohorského parlamentu do veľkomederskej mreže, ktorá mu priniesla smrť (fotografie 1-2 po príchode do tábora.)
3. Из нађмеђерске жице у њрви јућословенски њарламенћ. • Z veľkomederskej mreže do prvého juhoslovanského parlamentu.
4. Један од срећнијих ћака нађмеђерске „школе” (раћаван на Скагру). • Jeden zo šťastnejších žiakov veľkomederskej táborovej „školy“ (ranený pri Skadare).

- 1-2. На раду йосле Нађмеђера. Високи Црногорац у Тиролима (1). Шумадинац исјод Авале на обалама Блајиној језера. • Na robote vo Velkom Mederi. Vysoký Černohorec v Tirolsku (1). Šumadinec spod Avaly na brehoch Blatného jazera.
- 3-4. Повраћајак у домовину рајних заробљеника из Србије и инђернираних жена и деце из Црне Горе (из Рајној албума А. Појовића). • Návrat domov vojnových zajatcov zo Srbska, a inter-novanych žien a detí z Čiernej Hory (z vojnového albumu pluk. Andru Popovića).

SG = Srbský cintorín

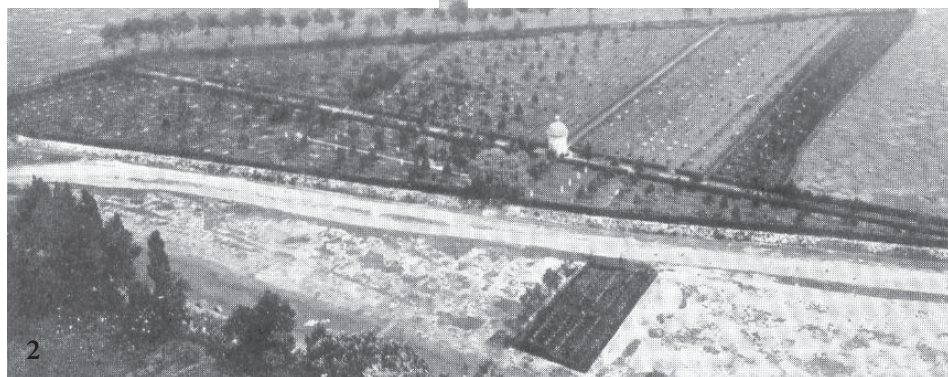
- a = parcela, v ktorej sú hrobky č.1 – 205, v nich je pochovaných po 6–60 mŕtvych,
 b = hrobky č. 215 – 288, po 6 – 45,
 c = hrobky č. 206 – 214, po 40–70, a hrobky č. 456 – 547, po 3–6,
 d = hrobky č. 237 – 1034, po 4–23,
 e = hrobky č. 1035 – 1894, po 3,
 f = hrobky č. 1895 – 2193, po 3 (zriedkavo po 4, alebo 1)

T_{1,2} = Taliansky cintorín

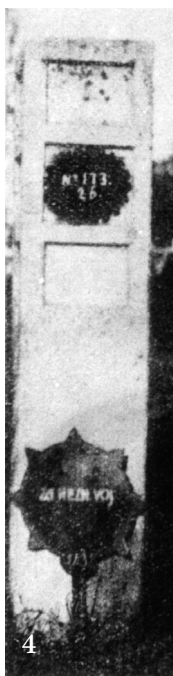
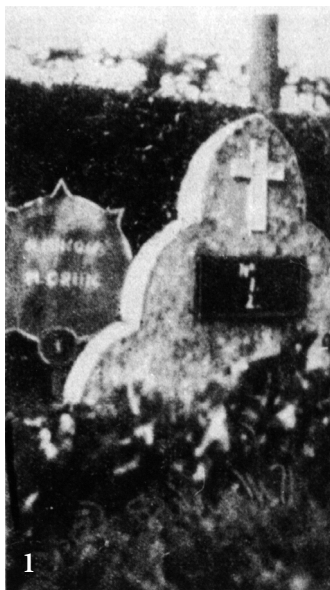
SG = српско гробље

- a = parcela са гробницама бр. 1–205 у којима је сахрањено по 6–60 мртвих
 b = гробнице бр. 215–268, сахр. по 6–45 мртвих
 c = гробнице бр. 206–214, сахр. по 40–70, а гробнице бр. 456–547, по 3–6 мртвих
 d = гробнице бр. 237–1034, по 4–23 мртва
 e = гробнице бр. 1035–1894, по 3 мртва
 f = гробнице бр. 1695–2193, по 1, 3 и 4 мртва

T_{1,2} = Талијанско гробље

1–2. Авионски снимци најмеђерској српској гробља, са источне и јужне стране. • Летецке снимке великомедерског српског цинторина с источне и јужне стране.

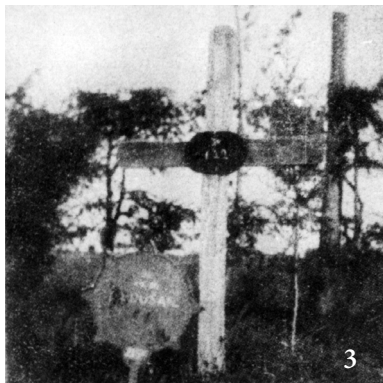
- 1-2. Од Николића Николе (гроб бр. 1), па до Николића Бојдана (гроб 2182) лежи ту око 6.000 људи. • Od Nikolića Nikolu (hrob č.1) až po Nikolića Bogdana (hrob 2182) spočívá tu asi 6 000 ľudí.
3. Гробница бр. 211 погинула је 73 мученика.. • Hrobka č. 211 pohltila 73 mučeničkov.
4. Гробница 173: 26 „незнаних”. • Hrobka č. 173: 26 „neznátymch“.
5. „Овде почивају два браћа Жикић, из Београда. Сјомен појојму родитељи.”. • „Tu spočívajú bratia Žikić z Belehradu. Pomník postavili rodičia“.
6. Ту је и гроб познаји по мајчиној шужбалици, гроб Јоксима Јоковића, јединца у мајке.. • Tu je aj hrob známy z matkinho žalospevu, hrob Joksima Jokovića, matkinho jedináčka.

1

2

3

4

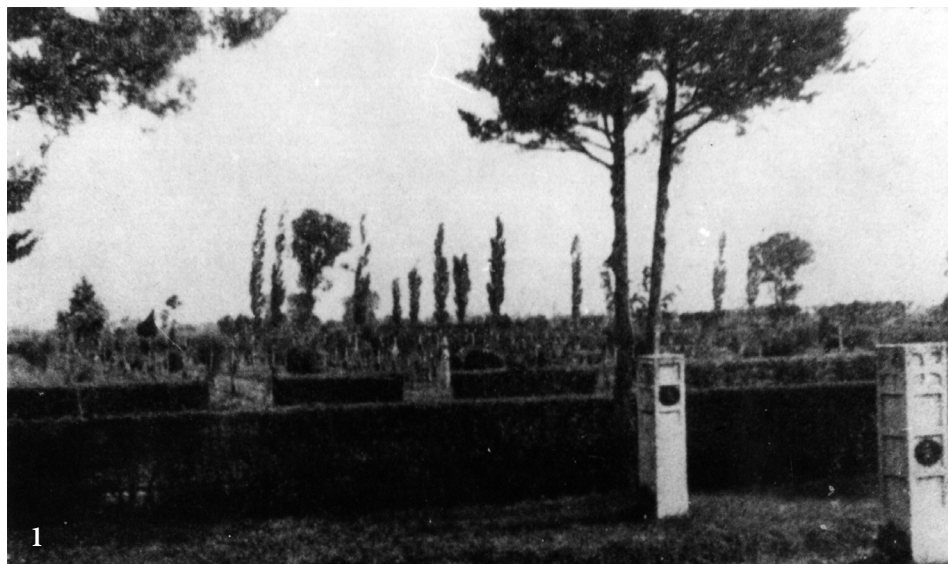

5

6

- 1-3. Od Komadiniћа ĩa do Neimareviћа i Dušana Luĳiћа, ko zna koliko je ĩu ĩokoĳano mladih ĳivotĳa, ĳiĳo iz ĳaĳkih kluiĳa uleĳe u boĳne roveve.. • Od Komadinića a Dušana Lukića, ktovie kolko je tu pochovanĳh mladiĳh ĳivotov, ktore vyleteli zo ųkolųkĳh lavic do vojnovĳh zĳakopov.
- 4-6. Samo na razmaku od ųto koraka ĩoĳivaju ĳiri moĳa ųkolųka druĳa: Nikola Boĳiĳ, Milo Medenica i Zariĳa Vuĳisiĳ.. • Na vzdialenosti ĩba sto krokov spoĳivaju tu traja moĳi ųpoluĳiaci: Nikola Boĳiĳ, Milo Medenica a Zariĳa Vuĳisiĳ

- 1-2. Око малене кайтеле (2) чийава їора од крсїача (1). • Okolo malej kaplnky (2) celý les samých krížov (1).
3. А над самим улазом велика шужна врба, рони сузе бола и вечно шуми шуйом... • А над samým vchodom veľká smútočná vrba, roní slzy bólu a večne шумі zármutkom...

NOVÝ DĚN

ĽUDOVÉ NOVINY PRE SLOVENSKO

NOVÝ
DĚN

KULTÚRA

So srbským vedcom Nebojšom Kuzmanovičom o sláve a biede vzájomných kontaktov

Spolupráca ako východisko i osud

MICHAL BABIAK, ANDREJ MAŤAŠÍK

Na sklonku minulého týždňa sa bez väčšej pozornosti médií v Bratislave uskutočnila konferencia, venovaná slovensko-juhoslovenským jazykovým, literárnym a kultúrnym vzťahom. Pripravilo ju juhoslovenské veľvyslanectvo v spolupráci s Katedrou slovanických filológií FF UK a Slovenskou radou Združenia slovenskej vzájomnosti.

Po troch desaťročiach sa teda obnovila platforma pre stretávanie sa odborníkov z rozličných oblastí kultúry a umenia, ale i celej oblasti spoločenských vied medzi dvoma kultúrami, ktoré si historicky boli veľmi blízke. Spomeňme len, že práve na bratislavskom Evanjelickom lýceu vystudoval celý rad popredných srbských intelektuálov - a ako za srbski priatelia pomohli v čase Slovenskej revolúcie v meru osmom roku.

Významnou osobnosťou slovensko-srbských vzťahov v medzivojnovom období bol Risto Kovičanić, ktorého životu a dielu sa v referátoch na konferencii venovali **Nebojša Kuzmanović**, autor veľkej Kovičanićovej monografie, **Emil Horák**, **Ivan Dorovský** a **Ján Jankovič** reflektovali vzájomné vplyvy v oblasti drámy a divadla, **Branislav Choma** sa sústredil na dielo Iva Andrića v kontexte slovenskej prekladovej literatúry, **Milan Krajčovič** sa za súčasť sústredil na spoluprácu slovenskej a srbskej politickej reprezentácie. Odborných filologických otázok sa dotkli **Emil Horák** a **Miroslav Dudok**. **Michal Babiak** priblížil osobnosť a dielo Jozefa Podhradského, ktorý je ukotvený v oboch národných literatúrach.

I vzdelanie i politika

Využili sme prítomnosť **Nebojšu Kuzmanovića** na bratislavskej konferencii a pozhovali sme sa s ním o zmysle, tradícii a efektoch vzájomných kontaktov slovenskej a srbskej kultúry.

Део интервјуа о обнављању српско-словачких књижевно-културних веза направљен у Братислави у време Међународне конференције о тим везама, у мају 2001. године.

Део интервјуа о обнављању српско-словачких књижевно-културних веза направљен у Братислави у време Међународне конференције о тим везама, у мају 2001. године • Част разговору о обновованим српско-словачким литерарно-културним стиков, урoбeнoгo в Братислави пoчaс Мeдзи-нaрoднeј кoнфeрeнциe oтвoрeнe стикoв, в мaји 2001

● **Možno to vnímať aj tak, že vlastne rastúci maďarský nacionalizmus v 18. a 19. storočí podnietil hľadanie cesty k sebe v slovanských národoch?**

- Vo svojej práci spracúvam aj priebeh maďarizácie Srbov i Slovákov. Dôležitá je naša spoločná ideová, myšlienková orientácia, ktorej výsledkom sú potom konkrétne prejavy spolupráce literárnej, kultúrnej a umeleckej. Moja základná téza je, že Srbi mali so Slovákami najlepšiu spoluprácu a najlepšie kontakty v tomto priestore spomedzi všetkých národov. Mój doterajší výskum ma zatiaľ neprivedol na stopu nejakého sporu, výraznejšieho konfliktu či stretu postojov. Svedčí o tom napokon aj dokumentácia v mojej práci.

● **A čo novšie dejiny? Bola tu predsa izolácia - najskôr bola Juhoslávia pre nás devizová cudzina - a v 90. rokoch zasa Juhoslavia neraz len snivali o úteku pred vojnou k nám... Prišiel už čas, aby sme nadviazali na odkaz dejín a našich predkov a znovu sa pokúsili byť si navzájom osošní?**

- Žijeme v postmodernom čase a čase nového svetového poriadku. Aj preto i vy, i my dnes dobre vieme, čo sa hrá na Broadway, no nie, čo je dobré v bratislavských či belehradských divadlách. Ale vážne - tá dvestopäťdesiatročná tradícia, to čo urobil pre naše vzájomné poznanie a spoluprácu napríklad Risto Kovičanić, ktorého potomkov mimochodom ešte i dnes na Slovensku nájdeme,

Pavle Popović

vedec vie, čo je veda a kultúra. Viete, ja aj vo svojej práci dokladám, že nie sú zaujímavé dejiny nejakých ideologických konštrukcií, ale dôležité a zaujímavé sú dejiny národov, kultúr, jazykov. Ak sa tohto všetkého zriekneme, prestanú existovať dejiny ako také.

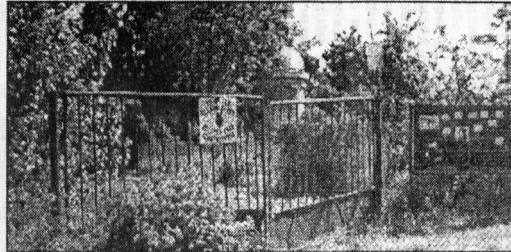
● **Nazdávate sa, že bratislavská konferencia by mohla znamenať nový štart?**

- Ja som štyri roky bol zatvorený v archívoch a knihách a za ten čas som sa do slovenského národa zamieroval až takmer mytologicky. Z Bratislavy či z Modry, ktorá mala tiež živý kontakt so Sierienskymi Karlovcami, som mal veľmi dobrý dojem. Možno konferencia mohla byť z vedeckého hľadania

ТУЖНА СУДБИНА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЋМЕЂЕР

ОВАКО ЈЕ ИЗГЛЕДАЛО НЕКАД: Снимак српског гробља из 1936. године

ОВАКО ИЗГЛЕДА ДАНАС: Улаз на српско гробље у Словачкој

НА ГРОБЉУ ТРЕНИРАЈУ ПСЕ

Одлуком локалних власти, највеће српско гробље из Првог светског рата, после Зејтинлика, са 6.000 хумки, преорано и претворено у вежбалиште за псе

ЗЕЈТИНЛИК, па Наџмеђер. Срби дуге памћења знају да је ово "редовно" највећих српских стратишта из Првог светског рата. И док хумке Соуница у Грчкој непрестано имају сјај најдичнијих граница српске историје, гробиште 6.000 српских јунака и дивџа у Наџмеђеру, надомак Братиславе, претворене су у - вежбалице за псе!

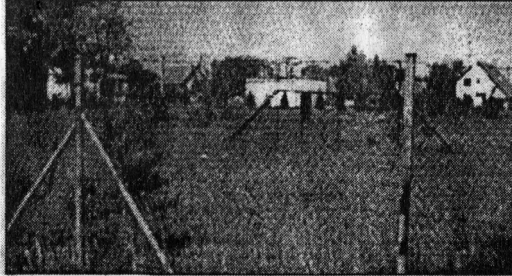
Ову поразну слику отворио је сасвим случајно, пре неколико месеци, сторичар књижевности из ачке Паланке, Небојша Кузмановић, који се у Братислави затекао на Конференцији (првој после три сценије паузе) о словачко-српским историјским везама.

- Био сам запањен - каже Кузмановић. - Половина гробља је преорана, грађена жицом и служи као полигон за тренирање аса. Друга половина је засада у траву, канапа је увишана. Остало је још само двадесетак надгробних плоча, а сви споменици са православним крстоима и ивицима ивицима ивицима су - нестали! Мешу гробним обележјима којима се у последној

деценији, откад је локална власт у Наџмеђеру преузела мађарска национална мањина изгубио сваки траг јесте и хумка Добрице Милутиновића, првака београдског Народног позоришта. Иста и стотине угледних Срба из Сремских Карловаца, те мноштво жена и деце, заточених у наџмеђерском логору, стрељани су аустроугарски војници од 20. децембра 1914. до 20. фебруара 1915. године.

својој књижи "Наџмеђерска долина смрти", објављеној и у Братислави још 1936. године. Ковијанић је, на име, и сам био заробљеник у том логору од 1916. до 1918. године. Он сведочи да је током два месеца преко 2.900 Срба покошено рафалима и сручено у свега 155 гробова.

- Насу то биле ни гробнице, већ биљкама јестера дунавских мочвара - забележио је Ковијанић. - Тако

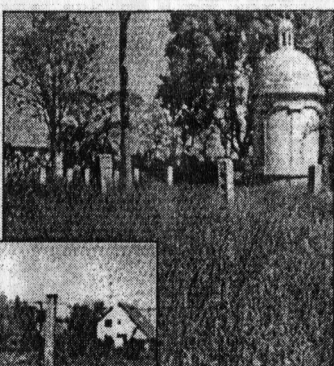

ОВДЕ СУ СРБИ СТРАДАЛИ: Вежбалиште за псе на некадашњем гробљу

О тим страшним данима сведочи и српски историчар Ристо Ковијанић у

је велики број умрлих остао без имена... Забележио је Ковијанић

и последње речи глауца Добрице Милутиновића. Пред стрељачким водом.

СПОМЕН: Остаци српског гробља данас

првак београдског позоришта довикнуо је команданту мађарског логора: "Србија ће, ипак, победити! Ви морате пропасти!"

Српски војвода Петар Бојковић, у предговору Ковијанићевој књижи, написао је да она вишесерино, попут неких споменика, сведочи о страдању и мучеништву наше нације.

ВЕЗЕ

- У ПОСЛЕДЊА два и по века српски народ је имао најбоља односе управо са Словацима - каже Небојша Кузмановић. - Срби и Словаци никада нису били у ратном сукобу. Ипротви, кривина нас је изузела блискост и сарадња, нарочито у сфери образовања у 18. и 19. веку. Многи не знају да се више Срба школовало у Братислави, него у Бечу.

Како се онда, упркос снажним историјским српско-словачким везама, могло догодити да једним од највећих српских стратишта, данас парадирату псе?

- Ово питање, наш актуелни амбасадор у Словачкој, Мирослав Конечни, упутно је словачком министру правде - каже Кузмановић, који је лично највише повремено-српски амбасадор извршио плажну на пострадало српско гробље. Одговор словачког власти још се чека.

ЈОВАНКА СЛИВИЋ
Фото: Н. КУЗМАНОВИЋ

Текст о једном од највећих српских гробља из времена Првој светској рата, које је немаром и небријом људи оскрнављено, (Текст је објављен 1. септембра 2001. године у београдским „Вечерњим новостима“) • Text o jednom z najväčších srbských cintorínov z čias prvej svetovej vojny, ktory bol znesvätený nedbalosťou ľudí (Text bol publikovaný 1. septembra 2001 v belehradských novinách Večernje novosti)

После репортаже "Карловачких новина" и њеног одјека у домаћој штампи

Реаговала и влада Републике Словачке

Ексклузивна репортажа "Карловачких новина" објављена у септембарском броју, аутора **Небојше Кузмановића**, изазвала је велики одјек у домаћој јавности, пре свега захваљујући, како се то каже, новинарском нерву госпође **Јованке Симић**, шефа департамента "Вечерњих новости" у Новом Саду, која је у матичном листу, подстакнута поменутом репортажом, и у сарадњи с аутором и нашом редакцијом, убрзо објавила серију текстова о српском гробљу из Првог светског рата у Словачкој (Неђмеђер), највећем после Зетлинника, и својим прилозима утицала тако да је реаговала и влада Републике Словачке. Подсећамо наше читаоце да је наш сарадник Кузмановић указао на срамотно стање српског гробља са око 6.000 хумки, које је локална мађарска

самоуправа изнајмила Кинолошком друштву као полигон за обучавање паса! Последњих десетак година то гробље је крајње запуштено, а према сведочењу нашег сарадника, сви споменици са крстовима су нестали, капела руинирана, остало је само 20 униформних надгробних плоча. Амбасадор СР Југославије у Словачкој, господин **Мирослав Кољечни**, обавестио је "Вечерње новости", а посредством њих и "Карловачке новине", да је словачка влада поништила одлуку о додели српског гробља у Неђмеђеру Кинолошком друштву, а сопствену одлуку поништило је и свих 27 чланова локалне самоуправе у том месту. Већи део репортаже из нашег листа преузео је у новосадски "Дневник" у рубрици "Други пишу" (уредник **Ивица Михаљевић**).

Убијају српско гробље

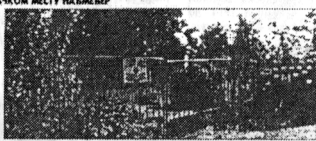
Највеће српско гробље после Зетлинника претворено у полигон за обучавање паса

Српско гробље, једно од највећих у Европи, које је убијено од стране мађарске власти, даје себи и својим ауторима.

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

НА ГРОБЉУ ТРЕНИРАЈУ ПСЕ

Одлуком локалних власти претворено у полигон за обучавање паса

Зетлинник, највеће српско гробље у Европи, које је убијено од стране мађарске власти, даје себи и својим ауторима.

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

НА ГРОБЉУ ТРЕНИРАЈУ ПСЕ

Одлуком локалних власти претворено у полигон за обучавање паса

Зетлинник, највеће српско гробље у Европи, које је убијено од стране мађарске власти, даје себи и својим ауторима.

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

НА ГРОБЉУ ТРЕНИРАЈУ ПСЕ

Одлуком локалних власти претворено у полигон за обучавање паса

Зетлинник, највеће српско гробље у Европи, које је убијено од стране мађарске власти, даје себи и својим ауторима.

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

Гробишта на међународној конференцији у Братислави о словачко-српским односима, одржаном у августу прошле године, која је одржана међу 2001. године, под председништвом дипломатског амбасадера, посетили смо и српско гробље из Првог светског рата у Велемју Марју или Најмеђеру. На том гробљу је сахрањено око 6.000 Срба и оно представља највеће српско гробље на Балкану. Прог светског рата гробље Зетлинник, које има око 10.000 гробља мање, само што је да у Београду. Иако је, након новог гробља, у Београду постојало и друго гробље, претворено у амбасадарску зграду. Друга локација је за расла у јавној и частној власности. Од оне која је остала само 20 униформних надгробних плоча, а остатак је униформних гробља су нестали.

Српско гробље у Најмеђеру је било сахрањено око 30-их година када је претворено у тренинг за карола. Локална мађарска самоуправа, која има право у Најмеђеру, наше гробље је камиранима као полигон за обучавање паса. Иако државни војници у овом месту су се гробље није никада да се наше гробље опет са униформних.

Почињено око 70.000 Срба. Мање него се до данас није било међу српским мушкарцима из Првог светског рата.

Ово гробље једно од највећих у Европи, које је убијено од стране мађарске власти, даје себи и својим ауторима.

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

ПОЛИТИКА

СЛОВАЧКА ВЛАДА ПОНИШТИЛА ОДЛУКУ О ДОДЕЛИ СРПСКОГ ГРОБЉА У НЕЂМЕЂЕРУ КИНОЛОШКОМ ДРУШТВУ

ЖРТВА МА ВРАЋЕН МИР

Земљалуђи интервенцијом наше амбасоде у Братислави и новинари "Новостима", део српског страшишта из Првог светског рата враћен власницима на тријесно и бесплатно коришћење

Српско гробље из 8.000, које се налази у Велемју Марју, у окolini Братиславе, претворено је у полигон за обучавање паса. Иако државни војници у овом месту су се гробље није никада да се наше гробље опет са униформних.

Почињено око 70.000 Срба. Мање него се до данас није било међу српским мушкарцима из Првог светског рата.

Ово гробље једно од највећих у Европи, које је убијено од стране мађарске власти, даје себи и својим ауторима.

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

УЗНАЈА СУДИМА ЈЕДНОГ ОД НАЈВЕЋИХ СРПСКИХ СТРАТИШТА У СЛОВАЧКОМ МЕСТУ НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА НЕКАДА: Гробница српских војника у НАЈМЕЂЕР

ОБАКО ИЗГЛЕДАЈА ДАНАС: Улица на српском гробљу у Словачкој

новембар 2001.

СЛОВАЧКА ВЛАДА ПОНИШТИЛА ОДЛУКУ О ДОДЕЛИ СРПСКОГ ГРОБЉА У НЕЂМЕЂЕРУ КИНОЛОШКОМ ДРУШТВУ

ЖРТВАМА ВРАЋЕН МИР

Захваљујући интервенцијомаше амбасаде у Братислави и написанима у "Новостима", део српског стражишта из Првог светског рата враћен власницима на трајно и бесплатно коришћење

СРПСКО гробље из Првог светског рата у Неђмеђери, код Братиславе, неће више служити као подијум за пресуду паса. Одлуку о томе донела је словачка влада после бројних интервенција амбасаде СРП у Братислави и написа у "Новостима".

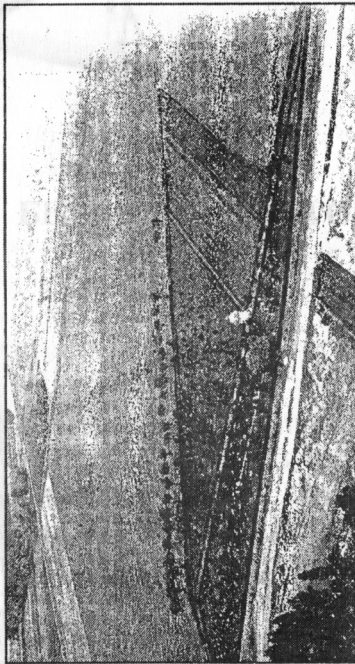
Свих 27 чланова локалне самоуправе Неђмеђере (Великом Међеру), пре два дана, јелогласно су поништили спласену одлуку од пре неколико година, када је већинском гласањем одлучено да се гробље, издато кинолошком друштву.

У споразуму, који је тим поволом наша амбасада потписала са највећем српском управом, гробље је враћено власницима на трајно коришћење, без надокнаде и на неограничено време. О немоћу се задесили старији потписници понутог споразума. Та значи да српски капетани, поручници, наредници, каптлари и бројни цивили, њих бли-

ростили на скрени пахука на неколику судбина највећег српског стражишта после Зегидлика.

- Потур у Неђмеђери био је специфичан и по томе што у њему нису били заточени само војници, него и цивиле породице наших људи из Србије и Црне Горе - пољска амбасадор Колечни на једну од најтурбојачких стражишта наше историје. - Било је дозвољено да кућа има довороваца у српској војсци, па да цела породица, заједно са новорођеном децом заврши у највећерском логору.

Међу српским логорашима, интелектуалцима, био је и Ристо Ковијачић, први лектор за српски језик на Универзитету у Братислави. Он је о својим заробљеничким данима (од 1916. до 1918. године) написао књигу "Неђмеђерска долина смрти", која је 1936. године објављена и у Братислави. Он сведочи да су, само током два месеца (од 20. децембра 1914. до 20. фебруара 1915. године) аустроугарске царевине

ИСПРАВЉЕНА ГРЕШКА: Авлионски снимак гробља у Неђмеђери

не поубијали 2.900 Срба, а њихова тела сручили у 153 гробница.

По завршетку рата, о пошталницију Срба почело је да се стара новонаснована Краљевина СХС. Означена су сва гробна места, подигнута је и мала капела. Потом је старење преузела државна Чехословачка. Ниједна наша делегација није мимовишла ово гробље.

Тај обичај се проредио последњих деценија. У посету су поикада дола-

ПОМОГЛИ

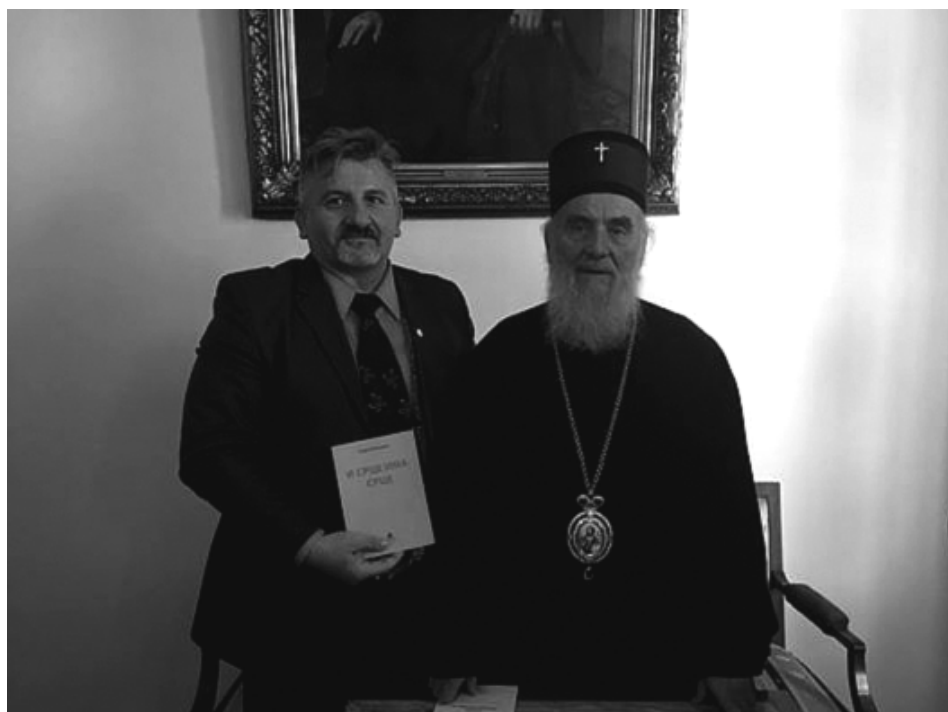
МЕЂУ представницима словачких власта који су се нарочито музаврлада према српском стражишту. Били су, по својој дочењу нашег амбасадора Колечнија, млади стар прасосуба јан Чарногурски, министар за мањине Палчаки и гостарин Пигнер, министар словачке полиције.

зали представници Удружења старих ратника и свештеници. Државна полиција је почела да проналази или рушење (остало их је свега двадесетак) и све је прекинуо кором.

Брхунац тужне приче догодио се пре две-три године када су локалне власти лео гробљанског плана довели Кинолошким друштву.

ЈОВАНКА СИМИЋ

Правда је задовољена захваљујући и Влади Републике Словачке која је реаговала и поништила срамну одлуку мађарске локалне власти у Неђмеђери о пријаварању српског гробља у шкарлици за ње. Текст је објављен у „Вечерњим новостима“ 6. октобра 2001. године • Spravodlivost' bola dosiahnutá aj vládou Slovenskej republiky, ktorá reagovala a zrušila hanebné rozhodnutie miestnej samosprávy vo Veľkom Mederi zo srbského cintorína urobiť závodnú dráhu pre psov. Text bol publikovaný v novinách Večernje novosti, 6. októbria 2001

Делегација Удружења Срба из Словачке код патријарха српског Иринеја • Delegácia Spolku
Srbov Slovensku u srbského patriarchu Irineja

Полајање венаца српским мученицима у Нађмеђеру • Kladenie vencov k hrobom srbských muč-
níkov vo Velkom Mederi

Парасїѳос на ђмеђерским мученицима • Ранычїда за вељ-
комедерскїх миџеников

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
343.819.5(439-89 Nagy-Magyar)"1914/1918"
821.163.41-992.09 Kovijanić R.

КУЗМАНОВИЋ, Небојша

Нађмеђерска долина смрти Риста Ковијанића / Небојша Кузмановић =
Veľkomeďerské údolie smrti Rista Kovijanića / Nebojša Kuzmanović ; [превод
и коректура словачког текста Павел Матух ; цртежи Иван Лучев ; скица
"Црнога" Мића Обреновић ; авионски снимци М. Р. Штефаник]. - Нови Сад
: Архив Војводине ; Нови Сад : Прометеј ; Братислава : Удружење Срба у
Словачкој, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 183 стр. : илустр. ; 24 cm

Упоредо срп. текст и слов. превод. - Тираж 400. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Садржи и Нађмеђерска долина смрти / Ристо
Ковијанић.

ISBN 978-86-6178-170-4 (Архив Војводине)

ISBN 978-86-515-1115-1 (Прометеј)

ISBN 978-80-972279-1-3 (УСС)

а) Нађмеђер (логор) - 1914-1918

COBISS.SR-ID 305968903